

HOLMI

XXIV. évfolyam 5. szám

2012. május

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

*Kosztolányi Dezső: Orvosokról orvosoknak (Közléteszi
Urbán László) • 539*

• **Száz éve született Ottlik Géza** •

Grecsó Krisztián: Az Ottlik-csapda • 542

Ottlik Géza levelei Nemes Nagy Ágnesnek • 546

Ottlik Géza levele Kassák Lajosnak • 555

Sumonyi Zoltán: Tévéfilm Ottlikkel, Vassal • 556

Kelecsényi László: A játékos Ottlik • 557

*Salamon István: Új Shakespeare-fordításokról (Ottlik
Géza rádió-előadása 1946-ban) • 560*

• • •

*Fodor Géza levele Sándor Ivánnak (Sándor Iván
jegyzetével) • 581*

Lázár René Sándor: Busman fohász a holdhoz • 584

Pygmeus elégia • 585

Orosz dallamra álmodott sorok • 586

Okavango • 586

Garaczi László: (közeledik aztán eltűnik) • 587

(egymáshoz nélküle) • 588

(tudom hogy ezt most) • 589

(az egyik a vízbe) • 590

Kiss Judit Ágnes: Capriccio a meghalásról • 591

*Sajó László: Esti Kornél hátrahagyott
hymuszai • 601*

- Márkus György*: A pénz és a könyv: Kant és a német felvilágosodás válsága (I)
(*Erdélyi Ágnes fordítása*) • 602
- Hévízi Ottó*: Tengeribeteg kormányosok • 615
- Iván Péter*: Der Hase und der Löwe • 621
- Lann Inez*: Railowsky, Saint-Lazare és a tócsaugrók • 624
- Michael West*: És Rényi Ferenc hallgatott
(*Dési András György fordítása*) • 633

FIGYELŐ

Heller Ágnes–Kis János–Bagi Zsolt: Három bírálóat egy könyvről
(György Markus: Culture, Science, Society. The Constitution of Cultural Modernity) • 647

Vári Attila: Fodor Sándor (Csíksomlyó, 1927 – 2012, Kolozsvár) • 670

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 3500, egy évre 7000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Kosztolányi Dezső

ORVOSOKRÓL ORVOSOKNAK*

Közzéteszi Urbán László

Hölgyeim és Uraim,
mindenekelőtt egy vallomással kezdem.

Még soha életemben nem éreztem magam ily biztonságban, mint ebben a pillanatban, hogy a dobogóra lépek. Körültekintek a teremben, s látom, hogy hallgatóim között sok orvos ül, a gyógyító tudomány megannyi jelessége. Megállapítom, hogy a világtörténelem folyamán egy betegre ennyi kitűnő orvos még alig esett. Keleti kényurak gyakran a vonaton, a hajón is magukkal viszik udvari orvosukat, abban a hiszemben, hogy *presente medico* semmi bajuk sem támadhat. Hallottam egy külföldi milliomos különőről. Az állandóan három orvossal járt-kelt, és három dominikánus atyával, hogy testi és lelki jóvoltára egyformán ügyeltessen, s mind az orvosok, mind a papok mellette legyenek, ha szüksége van rájuk, kíséretét pedig épp úgy elcipelte a kávéházba, színházba, a páholyába, mint az utcára, ahol egyszerűen fölrakta őket hatalmas fogatjára.

Micsoda azonban az ő biztonsága az enyémehez képest? Könnyűszerrel kiszámíthatom, hogy itt a fülemre, az orromra, a szívemre, a tudómrre, sőt a lábam ujjára is hány orvos vigyáz, és egyszerre valóságos nagyzási hóbortja fog el az egészségnék. Egy agyvérzésre most azzal a fölényes mosollyal tekintek, mint máskor egy tyúkszemfájásra. Szemüvegemet, amelyet nemrég viselek és egyébként nyilvános szerepléseim alkalmával érthető hiúságomnál fogva még szégyellni szoktam, most megadással hordom orrom nyergén, hiszen tudom, hogy önök csak egy pillantást vetnek homlokomra, csontozatomra, mozdulataimra, és ezekből tüstént, biztosan látják koromat, kész a felmentő ítéletük, hogy az idő könyörtelen törvénye szerint távollátó lettem, mint akárki más. Az őszinteség és közvetlenség légköre vesz körül. Nem kell tartanom attól sem, hogy a szellemem bakugrásait esetleg félreértik és illetlennek ítélik. Soraikban nyilván vannak ideg- és elmeorvosok is, akik az okozatból kiássák az okot, rátapintanak mélyebben székelő komplexusaimra, fölfedezik véralkatom változhatatlan sajátosságait, és jóságosan beosztanak majd az ideg- vagy elmebetegek egyik vagy másik rekeszébe. Nagy megnyugvás ez szá- *[a szedésből itt egy sor kimaradt, kézirat híján ezt nem tudjuk pótolni]* zódve, hogy önök ezt a lázat is gyógyítani tudják. Mindent bevallhatok. Bevallhatom, hogy beszéd közben még gyakran kell innom, mert nemrégiben rádiummal kezeltek, és nyálmirigyeim működése még mindig nem kifogástalan. Bevallhatom azt is, hogy egy évvel ezelőtt még olyan állapotban voltam, hogy beszélni is csak ügyel-bajjal tudtam, s ha nem siet segítségemre baráti jóságával és tündöklő tudásával Ádám tanár, akkor most nem is igen szólhatnék innen. Mindenemmel önöknek tartozom. Nem kell nagyképűsködnöm és színészkednem. Önök előtt mi különben is csak a legkritkább esetben mutatkozunk így felöltözve. Mihelyt szobájukba lépünk, vetkőzödni kezdünk, bontjuk nyakkendőnket, kigomboljuk gallérunkat, ledobjuk ingünket, cipőnket is. A Röntgen-sugarak nem járnak úgy szöveteinket, mint az önök szeme a mi gyarlóságunkat.

* Előadta az író a Budapesti Orvosi Kaszinóban. Megjelent a *Therapia* című orvosi lap 1935. februári számában. – A szakirodalom nem tartja számon, kötetben nem jelent meg.

Önök ismerik a mi átkozott gépezetünket. Önök tudják, hogy a ruha és a szó mögött meztelenség van. Ennélfogva nemcsak leküzdöm zavaromat, hanem bizalomra is gerjedek. Mi baj érhet itt, ahol egy tüsszentésemre a tudomány egész fegyvertára áll rendelkezésemre, az oltótú mindenkinék a keze ügyében van, s egy szervem fájdalomtalan eltávolítása semmi nagyobb akadályokba nem ütközik? Nem szaporítom tovább a szót, csak jelezni kívánom, hogy ebben a meghitt környezetben közérzetem kitűnő.

Hogy milyen lesz az önök közérzete, az – sajnos – éntőlem függ. Mert ezúttal én vállalkozom arra, hogy végigkopogtassam és lemeztelenítsem az orvost. Az én tudományom az irodalom, a szavak tudománya. Ennek a módszere éppoly megdönthetetlenül természettudományos, mint az önöké. Előbb tehát – amint illik – a külső jelenséget veszem szemügyre, a szó idomát, a testet, és abból következtetek a lélekre, a szellemre. Mit jelent ez a szó: *orvos*? Ósmagyar szó ez, még az ázsiai pusztákból hoztuk magunkkal, és azóta megváltozott alakban, új tartalommal telítve él közöttünk. Már legrégebb nyelvemlékeinkben is meglegyük írott nyomát. A betegekhez járó orvost, a kenőorvost és a lelki orvost az 1580-ból származó Tihanyi és Érsekújvári kódex egyaránt emlegeti. Némelyek szerint az orvos „r” betűje ugyanaz, amely az ír-ban, a gyógyító ír-ban is benne van. A nyelvünkkel rokon finn egyik nyelvjárásában az *arphas* szó varázslót, bűbájolót, ördögűzőt jelent. Kallós Zsigmond dr. most tízezer honfoglalási helység- és községnevről mutatja ki, hogy tövükben a mi ókori pogány vallásunknak, a samanizmusnak elemeit rejtegetik, és ezek között sok olyan akad, amely éppen a gyógyításra, a sámán papok csodatevő főmesterségére utal. Azok a helységek és községek, amelyek nevében az *ors* vagy *urs* szótagok fordulnak elő, mint például Orosháza, Orosd, Orsa, Orsók, valaha az előidőkben afféle pogány plébániák, káptalanok vagy püspökségek lehettek, ahol a testi és lelki nyavalyásokat az ősi vallás szertartása szerint varázslattal kezelték, ahogy ma is ezt teszik nyelvrokaink, a még mindig pogány hiten élő cseremiszek. Ez a pogány államvallás Szent István előtt mindenre rányomta a maga bélyegét. Történetbúváraink már régebben kiderítették, hogy a pogány élet főgóca Pannonhalma körül volt, s épp ezért épült erre a várszerűen megerősített hegyre a kereszténység kezdetekor visszahatásként a pannonhalmi kolostor, hogy a pogány szellemet nyomban ott a helyszínen ellensúlyozza és leverje. Pannonhalmával szemben van Sokoró, amely sem több, sem kevesebb, mint a sok orvostudományok községe, s Bécs magyar neve sem jelent egyebet, mint: bő ors, vagyis egy vájákoló orvosi központot, egy pogány klinikát. Ha tehát ma az önök címtábláján az van, hogy orvos, az annyi, mint ha azt írják ki, hogy varázsló. Mi akkor az orvosnő? Az tündér.

Nem játék ez, hölgyeim és uraim, és egyáltalán nem szójáték, hanem tudományos bizonyosság. Kétkedhetnek levezetésében, de lelki tartalmában már nem kételkedhetnek. Mi sok ezer év múlva is varázslónak tartjuk az orvost, aki nekünk a csodát hozza, és egyesíti magában a tudós és a pap tulajdonságait. Orvosnak lenni hivatás, nem hivatal. Mi, akik nem vagyunk orvosok, és betegek vagyunk, vagy legjobb esetben is betegjelöltek – *patientes in spe* –, hinni akarunk benne. Nemrégiben történt, telefonoztam egyik orvosomnak, hogy szeretném fölkeresni. Alkalmazottja azt közölte, hogy nem fogadhat, mert meghűlt, ágyban fekvő beteg. Ettől – bevallom – kissé megdöbbentem. Tudtam, hogy az orvosok is alá vannak vetve a természet szeszélyeinek, akár mi, hogy ők is betegeskednek, de ilyesmit orrukra kötni azoknak, akik tőlük várják a segítséget, illetlenség vagy tapintatlanság. Ha azt hallom, hogy egy orvos meghalt, mindig olyasféle érzés fog el, mintha egy szentről, aki egész életében böjtölt, remetéskedett és imádkozott, azt a rágalmat terjesztenék, hogy elkárhozott. Miképp higgyünk így az

orvosban? Helyes volna legalább titokban tartani testi gyarlóságukat. Tetemüket orvul és csínján kellene kilopni ebből a világból, a nyilvánosság teljes kizárásával, amint előkelő gyógyintézetekben teszik az elhunytakkal. Mindenesetre megérdemelnék szegények, hogy életükben bizonyos mentességet élvezzenek azoktól a nyavalyáktól, amelyeknek tudósai és szakemberei – a fogorvosnak például sohase fájhasson a foga, és a sebész sohase zúzhasza össze magát –, szóval, hogy a szakmájuk előnyében részesülhessenek, mint a közlekedési vállalatok vezérigazgatói és részvényesei is „szabadjeggyel” utaznak azokon a járműveken, amelyeket ők igazgatnak és tartanak fenn.

Titokzatos kapcsolatban vagyunk orvosunkkal. Egy darabig csak egy név ő, egy kedves és becsült ismerős. Időnként eszünkbe jut, és el-eltűnődünk munkásságán, pályáján, sikerein. Mihelyt azonban megbetegszünk, és keze alá kerülünk, naponta körülbelül ötszáz ezerszer jut eszünkbe, reggel és este, délben, ha ebédelünk és éjszaka, ha fölriadunk álunkból, mert minden alkalom csak őt idézi, és immár nem külsőséges kép többé számunkra, mint a többi ember, hanem jelkép, s egészségre törő önzésünk, életösztönünk annyira megsokszorozta alakját, hogy talán sejtteinkben, vércsöppjeinkben is csak ezt lehetne megtalálni. Ez a kapcsolat szinte kisdedi, szinte vallásos. Sohase bocsátjuk meg neki, ha ezt a kisdedi, vallásos kapcsolatot megbolygatja. Nem szeretjük azt az orvost, aki elzárkózik tudása göggyébe, és latin szavaival, mint Molière orvosai, s nem hajlandó leereszkedni hozzánk és megmagyarázni nekünk betegségünk velejét. Nem szeretjük azt az orvost sem, aki nagy közvetlenségében mindent közöl velünk. Nem szeretjük azt az orvost, aki hideg, elvont, mint az elmélet. Nem szeretjük azt az orvost sem, aki olvadékonyan résztvevő, s olyan puha, mint Csehovnak, az önök halhatatlan kartársának, a mi halhatatlan kartársunknak egyik orvosalakja, aki, ha egy kisgyermek gyulladt garatjára tekintett, azonnal sírva fakadt, úgyhogy a beteg kisgyermek anyjának kellett őt biztatgatnia, hogy talán mégse lesz olyan komoly és halálos a baj, mint ő véli. Nem szeretjük, ha az orvos fölöttébb bizonyos, határozott és hajthatatlan, és azt sem, ha olyan ingatag, hogy úgy hagy ott bennünket, hogy tegyünk, amit akarunk. Nem szeretjük, ha az orvos könyörtelen tárgyilagosságában egyáltalán nem vigasztal bennünket, de azt még kevésbé szeretjük, ha túlon túl vigasztal, mert akkor gyanakodni kezdünk, és megakadályozza azt, hogy mi vigasztaljuk meg magunkat, ami tudvalévóleg a leghatásosabb módszer. Mit várunk eszerint az orvostól? A lehetetlent várjuk, a csodát. Azt várjuk, hogy varázsló legyen, a tudás, az emberiesség és tapintat varázslója.

Vallomással kezdtem, és vallomással végzem. Engem gyermekkoromtól kezdve végtelenen és babonásan érdekelt az önök tudománya, s mindmáig semmiben sem telt olyan kedvem, mint hogy belekontárkodjam. Olvasni a néhai Pallas Lexikon betegség-cikkein tanultam meg, s természetesen minden betegség tünetét rendre fölfedeztem magamon. Amit ezekről fél füllel hallottam, azonnal megjegyeztem. Minden úgy megtapadt emlékezetemben, hogy onnan többé nem lehetett kiirtani. A költők születési évszáma hamarosan kipárolgott fejemből, de meg most is tudom, mikor fedezte fel Koch a gümőkór kórokozóját, és mit művelt Pfeifer a kolerabacilussal. Később, mikor a bécsi egyetemen bölcsészetet tanultam, át-átszökdöstem az orvostanhallgatókhoz, fehér köpenybe öltöztem, végignézttem minden műtétet és boncolást. Mi csalogatott oda? Talán az, hogy a halál titkára voltam kíváncsi. Tudtam, hogy ezt nem ismerhetem meg, ennél fogva legalább a halál előszobájába kukucsáltam be. Kérem, ne vessenek meg ezért. Sokan vagyunk ilyenek. Az, amit önök tudnak, személyesen és közvetlenül miránk vonatkozik, s az önök tudománya oly érdekes, izgató, mint az írás, amely mindenkinek a közkinccse és prédája, a nagy művészeké éppúgy, mint azoké, akik csak egy

versikét faragnak, vagy egy szerelmes levelet írnak babájukhoz. Mindenesetre ezt a mesterséget tartom a legemberibbnek. Erkölcsünk ma meglehetősen ingatag alapon áll. De abban senki se kételkedik, hogy aki egy tüskét kihúzó szenvedő embertársa lábából, az helyesen és okosan cselekedett. Erről nem is lehet vita. Tudom, hogy mióta világ a világ, önöket állandóan gúnyolják és szapulják, s gúnyolni és szapulni fogják ezután is. Olvastam egy kínai verset a Krisztus előtt 2700. évből, amelyben egy azóta rég porrá vált költő azt írja, hogy az orvos a sírásó legbuzgóbb munkatársa és a halál legjelesebb társszerzője. A vád azóta se változott. Martialis és Bernard Shaw mindezt csak változtatja. Önöknek kell felfedezniük azt a szomorú valóságot, hogy halandók vagyunk. A pap közvetít az ember és az isten között, s örök életet ígér. Az orvos az ember és a halál között közvetít, reménytelen port véd olyan fölperessel szemben, aki legföljebb haladékat ad, de az alperest sohasem engedi ki körmei közül, az orvos olyan ellenféllel tárgyal, aki az ördögnél is konokabb diplomata, az orvos, a mi földi, mulandó életünket toldozgatja-foltozgatja. Ez a föladat, hölgyeim és uraim, talán szerényebb, mint a papé, de – úgy érzem – sokkal nehezebb.

• Száz éve született Ottlik Géza •

Grecsó Krisztián

AZ OTTLIK-CSAPDA

Szeredy Dani motyogott valamit az orra alá, ahogy álltunk a Lukács-fürdő tetőteraszán, a kőpárkánynak támaszkodva, s néztük a sok napozó civilt. Mindig nagyon halkán beszélt, de én azért mindig értettem, hogy mit mond. Ezt már mondta egyszer, amikor fölfelé jöttünk a rossz kis lépcsőskön. Feleltem is rá valamit, szuszogva. „Hm? Hm...” – ilyesmit. Félórával ezelőtt pedig lent, a medence szélén azt mondta, hogy kutya meleg van.

– Baromi – feleltem. Vagy talán: – Az a jó – már nem tudom pontosan, hogy mit. Akkor még nem gondoltam, hogy ennyi beszélőnivalója lesz ma, noha már rég nem találkoztunk. Azazhogy gondoltam. Mindegy: tény az, hogy rendesen válaszoltam neki.

*Csakugyan meleg volt ezen a júliusi napon, ezerkilencszázötvenhétben. Néztük az emberek szép pucér hasát, de leginkább a lányokét. Tömerdek honfitársunk sütkérezett az uszoda három nagy napozóteraszán; a padok, fekvőágyak mind el voltak foglalva persze. Egy csöppet sem utáltam ezt a nagy tömeget most. Fürdőnadrágos öregek, fiatalok ingerültség nélkül, sőt túlzott udvariassággal vártak sorukra a zuhanyozóknál. Csupa jóakaratot éreztünk egymás iránt. Mintha szinte a szeretetünket akarnánk szégyenlősen álcázni ezzel a túlzott, nagyvilági udvariassággal. Ez az eleje, így kezdődik, én is ezzel kezdem, az *Elbeszélés nehézségei* fejezet, Szeredy az uszodában, 1957-ben az alcím, az ISKOLA A HATÁRON a nem al-, nekem a tizenharmadik kiadás van meg, EP utószavával, meg a díszdobozos életműkiadás, doboz nélkül, könyvet nem tartok dobozban.*

Nem is lehet fölmenni a tetőteraszra. Ahol Szeredy meg Bébé nézték az *emberek pucér hasát*, de leginkább a lányokét, *leginkább*, ezt nem gondolom tovább, vagy ha tovább-gondolom, nem mindjárt itt, az elején. *Rossz kis lépcsők* vezettek fölfelé '57-ben, azok a rossz kis lépcsők 2009-re elrohadt, elrozsdált lajtorják, különben is tél van, kevesen vannak, minden körülmény az ISKOLA reciproka.

Ki van fordítva a fikció.

Ez történik velem, mikor elmegyek megnézni, milyen a Lukács, hogy néz ki Ottlik legendás fürdője, mert kíváncsi vagyok, milyen. A fővárosi fürdő (szub)kultúra részese akarok lenni, benne szeretnék lenni a megírt, rögzített térben – de már a szándék fals, nemhogy a megvalósítás. Már odafelé is gyanakszom, nem fog menni, baj lesz, általában sem tudom, milyen egy budai fürdő, mitől lehetne jó a Lukács, vagy rossz, hogy a régi Lukács és az új Lukács miben különbözik, nincsenek szempontjaim, azt sem tudom, minek kellene örülnöm. A tetőterazon csupa fiatal, nyár – az ISKOLA-ban. Csupa idős ember, tél – nálam. *Túlzott, nagyvilági udvariassággal* vártak a fiatalok a sorukra a zuhanyozóknál. Próbálok elképzelni: milyenek lehetnek a túlzott, nagyvilági udvariassággal váró fiatalok. Finom mozdulatokat fantáziálok, a kiválasztottság érzése lággyá, gyöngéddé tesz, vannak valahol, egy létező helyen, a centrumlét delikát pillanata, a jelölt létezés öröme elvarázsol. 2009-ben vénasszonyok, vénemberek, bolyhos, kinyúlt fürdőruhában, talán és pontosan ugyanazok a nők, akiknek hasát Szeredy és Bébé csodálta a tetőterazon, és a dresszük is ugyanaz, a hatvanas évek divatja, nagyon kellett vigyázni rá. Elfolyt testek, elnyúlt ruhák, kinyúlt gumik, szemérmetlen és kontúr nélküli világ. Jön a budai ember, nincs neme, már nincs *leginkább*, nem számít, férfi-e vagy nő, pamut úszósapka van a fején, ingerült, kitartja a könyökét, ha megy a folyosón, ne lehessen elmenni mellette. Nem lehet megelőzni. Ha úszik, a sáv közepén, kiabál, ha elúsznak, megelőzik, ha a víz, természeténél fogva, csapódik. A kabinos néz. Úgy néz, látszik rajta, hogy ki-, nem érti, hogy lehet kabinosbérletem, nem vagyok odavaló, ez a lassúságomból, a tétlenségemből látszik, hogy a logikátlan útvesztőkön, hipó- és állott szagú korridorokon, melyekre sehol sincs kiírva semmilyen iránymutatás, nem olyan flegmán közlekedem, ahogy a törzsi tagokhoz, a beavatottakhoz illik. Látványosan civil vagyok; kabinosbérlettel.

Komédia ez. Az ISKOLA megcsúfolása, hogy egy civilnek az írósa miatt van kabinosbérlete a Lukácsba. Pontosabban nem ez az abszurd, hanem az, hogy eme civil narratívájában semmi kétely. A mesélés erejében hisz, pontosabban még rosszabb a helyzet, ez már árulás: hisz a mesélés lehetőségében. Naiv, oktondi álláspont, egyszer avított és kinőtt, abban a hitben él benne, hogy el tud, de legalábbis el lehet mesélni dolgokat. És ezért van bérlete. Civil, ettől kezdve nagybetű. Civil én vagyok. Civil egyszer fölolvastott és beszélgetett Szív Ernővel, egymást kérdezték, nem volt moderátor, vállat vetettek, a Gyógyfürdő zéért szervezte, *nincsen a kultúrára pénz, tessenek megérteni*, mondta Civilnek a zéérté marketingese, Civil nevetett, *van maguknak valamijük*, mondta, *ami kellhet nekünk*. Kabinos Lukács-bérlettel fizettek.

Az nem zavart, hogy nem találtam semmit Ottlik Lukácsából, mert nem is azért mentem. Nem Bébét kerestem, magamat kerestem ott, az én Lukácsomat, én akartam látni valamilyen: kellett nekem egy saját Lukács. Az intimitás miatt, mert a MELLETTEMben a testtel érzékeltem az időt, mert a test uralkodik, érzékel, dominál, nem lehet szabályozni, csak kijátszani. Két felnőtt férfiember például vagy a kocsmában, vagy a fürdőben beszél a szívéről, hogy fáj, sehol másutt ez elő nem kerülhet, csak ahol a test közben le van foglalva. A lélek törékeny, gyöngé és fertőzött, amíg a test nincs kordá-

ban, esély sincs a lélek megnyílására. Nem találtam Ottlikból a Lukácsban semmit. De nem találtam a saját Lukácsomat sem. És nem is biztos, hogy Ottlik miatt, de lehet. Lehet, hogy Ottlik miatt nem lett, nem lehetett saját Lukácsom.

A megírt helyek másképpen, konkrétan és ijeszítőbben léteznek, mint a soha el nem beszélt világok. A megírt helyek jelöltek az időben is, erőteret vonnak maguk köré, a megírt helyek erőtere a tetten érhető történelem, ezért a megírt helyek reménytelenül civille tesznek. A megírt helyeken biztosan kívül rekedek: kívül az átélésen. Vagyis még eggyel kijebb vagyok. A megírhatatlanság, az elbeszélhetetlenség kételyének alapműve megír, elbeszél egy világot, mely világ mint díszlet a ma Budapestjének is kulisszája, de ott már semmi meg nem élhető. Az első pillanattól figyeltem, narráltam magam, mondatokban közlekedtem, az udvaron az elbeszélői létem kamerája követett, szavakban ment az idő, oldalak, mire átöltöztem. *A fürdőruhájukat kérjük ne a kabinban csavarják ki*, ezt nyomtatták ki a hajszárítókhoz, valaki kézzel odakaparta alá, *hát akkor hol?* Ezt biztosan meg fogom írni valamikor (és tessék!), máskor talán nevetnék rajta, nevetnék a pimasz és igaz replikán, de most nem nevetek, a nevetés helyett már arra gondolok, hogy ezt meg fogom írni. Az előzetes reflex, a narrációs jelenlét elszípkázza, kiszívja a pillanat levegőjét, nincs megélés, nincs valóság, nincsenek élmények, mert előre fiktív minden, ami ott találni fog.

Nincs menekvés a regénytérből.

Ezért mentem át a Dagályba.

Én a testemmel szerződést kötöttem. Az inak, szalagok, izmok legyenek mindenütt lazák, akár a szárítókötél. Ha előrehajolok, érinteni szeretném a földet, a combomban közben húzódjon, feszüljön az izom, a vádlimban nyúljanak az inak, és akarják a próbatételt. A has legyen lapos, a bőr mindenütt feszes, friss, a szemem körül is, ahol a nevetés és hunyorgás már árkokat hagyott. Egészséges akarok lenni, mert a múlt tele van halállal, és én érezni akarom, hogy bírom a halált. A családom, a régi idők emberei nem kezdenek ki. Hogyan viseljem el az emléküket másképp?, kérdeztem Kákosit, az autószerelőt. Megleptem, értetlenül nézett rám, a Balatonparti nyaralóját akarta eladni nekem éppen, azt ismételte, ilyen férfiembernek való, itt kacsintott, mint maga, ott aztán szédítheti a nőket. Mikor ezt mondtam, elhallgatott, miért kellene őket elviselni?, kérdezte. Zavart csönd lett, aztán megint belefogott, hogy a nyaraló jó vétel, a fenyők mellett látszik a víz.

A népfürdő termál- és fertőtlenítőszagú folyosóján álltunk, a szauna előtt, szétkentem a zúzott jeget a szívemen. Mert tisztába akarok jönni magammal, mondtam. A tarkómra tettem a jégkását. Húsz percet ültem bent az aromás szaunában, forró lapockámon csúszott le a jég. Nem volt odavaló ez a beszéd, a szerelő nem értette, mit akarok. Gatyában, gondoltam, nem látszik, kinek mire futja, nem tudom megvenni a nyaralót!, mondtam. Kákosi szó nélkül visszament az aromásba. Kiléptem a papucsból, ráálltam a letaposott jégszőnyegre, égetett. Belülről forró voltam, úgy éreztem, a jég lemarja a talpamról a bőrt. Ilyen egyszerűen még nem mondtam ki. Csodálkoztam magamon, hogy Kákosinak, az uszodai ismerősnek beszélek erről először őszintén. Nem vettem meg a nyaralóját, de belefogtam, kimondtam valamit abból, amit néhány hete akarok.

Így kezdődik a MELLETTEM ELFÉRSZ. Ebből, természetesen, semmi nem történt meg, nem ismerek semmiféle Kákosit, egy szabót ismerek, ő a legrégebbi tag a Dagályban, finom ember, férfiszabóként ment nyugdíjba, naponta négy kilométert úszik, meg azt a folyton barna, magas embert, fogalmam sincs, mivel foglalkozik, de tisztasági fürdőnek használja a Dagályt, évekkal ezelőtt meghalt a felesége, a kezében tartotta, borzasztó történet, a szaunában már sokszor végighallgattam... De ez sem igaz, legalábbis nem

így igaz. Évek óta nem járok a Dagályba. De nem fontos, hogy jártam-e valaha, hogy van-e egyáltalán egy olyan objektum, melyet Dagálynak neveznek.

Az átélehetlenség ottliki kudarca ugyanis a Dagályba is velem jött. A narrálhatóság hite kirekeszt az életből, nem előzhettem meg a saját külső nézőpontomat, ami ismerve a karakterem, kezelve a jellemem, reagál helyzetem, alakítja az eseményeket, gyávává tesz, mert elég, ha elképzelem, hogyan folytatódott volna a megélhető valóság, nem kell megélnem. Ottlik különben sem általában hitetlen, nem generálisan mondott le a megértés és átadás reményéről, csak *szinte* egészében. A beavatottak, akik együtt élték át a beavatást és a beavatás kanosszáját, amit jobb híján – és Eliadétól kölcsönözve – eredeti időnek nevezek, szóval ők tudnak egymás között átérezni, átgondolni információt. Az eredeti idő közös átélése lehetséges elbeszélhetőséget is jelent, a beavatott, aki mögött ott a narratívával meg nem előzött, öntudatlanul, ösztönösen és valóban végigélt élet, az *csak* a civileknek nem tudja önmagát megfogalmazni. Ami ugyan azt jelenti, hogy szinte mindenki a körön kívül van, de aki a körön kívül van, különben sem fontos, különben is csak a narratívával meg nem előzött élet közös lenyomatai számítanak – ha számít egyáltalán valami.

És Ottlik a Dagályban ezt is elvette tőlem. A Dagályba is miatta menekültem, és a Dagály is a Lukácshoz képest, az ISKOLA Lukácsához képest volt valamilyen, és én hiába hazudtam magamnak, hiába játszottam, hogy lazítok, úgy tettem, mint aki egy fürdőben van, behunytam a szemem, sok jeget pakoltam a hátamra, nem volt hideg, és én nem lazultam el. Még az izmaid sem ernyedtek el.

Minek akkor az uszoda? Bárhogyan máshogy is kezdődhetett volna a MELLETTEM, a testkultusz nem elég ok, ha Ottlik legyőzött, el kell fogadni, elkullogni, ha tükrözni, trükközni sem lehet az ISKOLÁ-val, akkor becsülettel és termékenyen el kell felejteni. Azért maradt az uszoda, mert már mindegy volt. A hit minden oldala megroggyant, az előzetes narratíva foglyaként úgysem élhettem át semmit *sehol*, csak az a reményem maradt, hogy legalább megírhatom. Móricz írja valamikor a harmincas években, megvan nekem, de nem idézhetem, mert még nem publikus a naplórészlet, hogy szerinte nem ebben maradtak Simonyi Máriával. Ők arra *szereződtek*, hogy úgy fognak baszni, hogy abban lesz *hitel* és *ihlet*. És öneki úgy a fasza sem áll föl, ha nincs a baszásban megírható alapanyag. Móricz rafináltan előzte meg saját narratíváját, tudta, hogy egészen biztosan örök kívülálló lesz a saját életében, ezért egyszerűen földadta. A dugás célja a fölismeret és elmesélhető szorongás, a vágy nem igazi, csak *hiteles*, de nem is az igazi vágy a cél, hanem a megírható. Az előzetes narratíva foglya nem akarja elfeledni saját külső nézőpontját, használja azt. Ez most elég ködös. Mondok egy példát: az igazi dialógusok hiteltelének, nem tűnnek igazi dialógusnak. Próbálják ki, jegyezzenek le egy beszélgetést a vonaton, a fiktív tér szinte mindig kiveti magából a valódi dialógust. Simonyi Mária arra szerződött Móriczcal, hogy hitelesen basszon, úgy, mintha az meg lenne írva; ráadásul jól.

Az Ottlik-csapda tehát tágabb, mint gondoltam. *Ottlik természettudományos törvénynek tekintette az élettörténet folytonosságának megszakadását, amely ellen, ahogy a benső természetünk ellen, nincs miként, tehát miért lázadnunk.* Ezt írja György Péter az APÁM HELYETT-ben a kétszázadik oldalon. Az eredeti idő tehát elfogy, amikor minden másodsorra lesz, vagyis az örökös ciklikusság és újraélés kezdődik (el). Ilyenkor elvesz a paradicsomi lét, és bár utólag a szív az eredeti időhöz köti a beavatást, az ösztönösség elvesztése a beavatódás. Vagyis az Ottlik-csapda az eredeti időhöz, az egyetlen megélhető időhöz és az azt követő beavatáshoz való viszonyt jelenti, az előzetes narratívalét fogolyszerepé-

nek elfogadását, mert a megélés utólagos kommentjei (nosztalgia, vita, napló, levél, baráti diskurzus az uszoda teraszán) már mind viszonylagossá teszik az egyetlen élet eredeti idejét. Vagyis az elemzések átszínezik, átírják, narrálják az eredeti időt is, az újraélés meghamisítja az eredeti időt, az emlékfragmentumok egymáshoz képest valamilyenek. Vagyis a kérdés nem az, hogy megírható-e az eredeti idő, hanem hogy azokkal éltük-e meg, ahol és akikkel ez érdemes és kibírható volt, és most, amikor az előzetes narratívalét foglyai vagyunk, és a lét ösztönösségét elvesztettük, azokkal koptatjuk-e el, színezzük-e át saját kincsünket, akik erre méltók. Ez lenne szerintem a személyiség fogalma, de erről majd máskor.

Az ISKOLA tehát a legtöbb kudarcaim, veszteségeim fölismerését hozta meg és el. Azt hittem, móríci kódok mentén fogom megérteni, hogy a világ közepétől hogyan kerültem az ország centrumába, de a veszteség nem kulturális, ahogy Mórícztól kapnám, hanem egyetemesen egyéni. Az előzetes narratíva foglya vagyok, mesélem az életem, amit azóta, hogy egyszer végigéltem az eredeti időt, egy nappal sem éltem tovább. Sorok a percek, és lapok a napok, az Ottlik-csapda nem ereszt, és hogyan mondhatnám el nektek, civileknek, hogy az én beavatásom és az én beavatottjaim méltók voltak-e ehhez: hogy egy ilyen tetszhalott utóélet maradjon utána.

OTTLIK GÉZA LEVELEI NEMES NAGY ÁGNESNEK

Ottlik Géza Nemes Nagy Ágnesnek írt levelezőlapjaiból, leveleiből közlünk néhányat, amelyek nem jelentek meg a NEMES NAGY ÁGNES LEVELESLÁDÁJA című gyűjteményben (a Magyar Írószövetség és a Belvárosi Könyvkiadó kiadása, 1995, sajtó alá rendezte, szerkesztette Lengyel Balázs). A levelek fénymásolatát Fakan Balázs bocsátotta rendelkezésünkre, az eredeti példányok teljes anyagát Kerek Vera őrzi. A jegyzetekben a legfontosabb tudnivalók magyarázatára szorítkoztunk.

A szerk.

Gödöllőről Párizsba

[Postai levelezőlap]

1948. április 27.

Ágneskám, kedves hűtlen kutya, nagyon örültünk becsületes hosszúságú levelének, annak is, hogy jókedvűek (ami kiderül belőle), még a ronda Rómában is (a szutykos, egyetlen édes Rómában, ami tulajdonképpen az ember szülővárosa, de ezt nem árulom el!) – és szívesen viszonoznám is levelét hasonlóval, de itt Gödöllőn kevés az említésre méltó dolog az egykori királyi váróterem romjain, a Grassalkovich-kastélyon és Ottlik lakóházának kerti kapuján kívül, mely utóbbi a XX. szd. 20-as éveiben készült, és a szabadságharc centenáriumban lett újrifestve – a mester által – kellemes és nem egé-

szen egyenletes kékeszürke színre. Szóval mulassanak fene jól, teljenek meg termékeny izgalommal (és itt nem a nápolyi falfestményekre célzok), és tegyenek le a Père Lachaise temetőben egy szál virágot a nevemben is Balzac sírjára, elmondván egy fohászt hozzá, hogy segítse meg a magyar regényírókat és a „Ne olvass újságot” világmozgalmunkat, amit majd akkor indítunk meg, ha hazajöttek. Blaise-zel egyetemben öleljük, csókoljuk magát (ezt Gyöngyi), kézcsók (ezt én).

Cipi

Blaise – Lengyel Balázs. – *Gyöngyi* – Debreczeni Gyöngyi, Ottlik Géza felesége.

Balatonalmádiból Budapestre

[*A képes levelezőlap másik oldalán két vitorlás hajó*]

1958. július 19. vasárnap de.

Édes Ágneska, írok, mert a vonaton olvastam egy képeslev.lap hirdetést: „Gondoljon Reá” – továbbá azért, mert most alkalmam is van rá (nem mindennap szállunk partra). Egyszóval, gondolok Önre. Nagyon szép idő lett. Megírhatná, hogy mikor költöznek a Királyhágó utcába? Címem: B.almádi Építők Vízisporttelepe – Tabu. Kézcsóknál több már nem fér a lapra. C.

Szigligetről Budapestre

[*Postai levelezőlap*]

1958. december 13. Péntek, este

Kedves Bléziék, remélem, éppen nagy sikert arat a Cid (körülbelül az első felvonásnak lehet most vége), s bízom benne, hogy megéri a harmadikat is, hiszen a közismerten tapintatos kaposvári közönség már csak a jeles Maurice Chevalier személyes jelenléte kedvéért is végigüli a darabot, bár kétségtelenül hiányzott a színház kapujából egy biztató hang: „Fővárosi a fordítónő! Valódi a Corneille! Itt a párisi színműelőadás!” – Hát ebből is érezhetik, hogy elég bánatos és gyenge a humorom, mert a kedves B. J. kulináris és fantasztikus és egyáltalán, emésztőszervi kirohanásai csak egészen kicsi részben tudják pótolni magukat, s az üres ház, pingpongterem, szobák, elég kísértetiesek. Állítólag Sanyikáék jönnek le 15-én (Ilus írta) és Alenék. Reggel, mire feltápáskodtam, már csak a hűlt helyüket találtam, pedig reménykedtem, hogy a Jóska ébresztőórája nem fog működni, és elalusszák a vonatot. Hát írjon Ágnes azonnal egy lapot, hogy még megkapjam itt, mert lassú a posta. Balázs pedig beszéljen Ilussal a fordítandó könyv dolgában. R. Gyuriékat ölelem, s azt a rokonszenves sovány görögkeleti novellistát is, aki itt volt velünk, és azt hiszem, Piltudszkinak hívják. Én magam igyekszem Petőfi színvonalán írni regényt (Hóhér kötele). Kézcsók. Üdv. Cipi.

Szigliget – itt és a továbbiakban: az Írók Alkotóháza. – *Cid* – Nemes Nagy Ágnes fordította Corneille Cid-jét. – *Sanyikáék* – Weöres Sándor és Károlyi Amy. – *Alenék* – Polcz Alaine és férje, Mészöly Miklós. – *Ilus* – Róna Ilona szerkesztő, műfordító. – *R. Gyuriék* – Rónay György és felesége.

Szigligetről Budapestre

[Postai levelezőlapp]

1958. december 17.

Kedves Ágnesék, megjött Alen, majd Miklós, és utóbbi beszámolt a kaposvári nagy sikerről, hát gratulálok. (De Roger Richard nem volt, hallom – szomorú...) Nincs képeslapom, bocsánat a közönséges postai vacakért. Esténként nem szomszédolunk, ennélfogva nemigen tudok dolgozni, mert nincs hozzá megfelelő hangulata az embernek, ahogy ül egyedül a szobájában. Hétfőn vagy kedden megyek haza, és anyagi ügyeim úgy állnak, hogy körülbelül 2-3 hétig kell majd beléjük merülnöm (valószínűleg teljesen eredménytelenül), ahelyett, hogy dolgoznék (amivel végül is csak pénzt keresek). Szóval már előre utálom Pestet. De itt se jó, amióta mindig bezárnak Krizsán elvtárs szobájába. Nevetséges dolog, és az ablaka a kapualjra néz! Most megjött Ica, leltározni, s talán kiereszt, mint érdemes (ha nem is kiváló) pingpongozót. Hát boldog ünnepeket kívánok, s nem erőltetem tovább szegény bús elmémet (bár mindig találok kényszeredett szellemességeket, és azokat pengethetem, irodalmi alapon), és legyen Ágnes jó, szép és szelíd, Blézike pedig jó, észbontó és szilaj. Kézcsók, hódolat, üdv. Szabadság. C.

Roger Richard – francia költő, műfordító, magyar verseket is fordított.

Budapestről Szigligetre

[Postai levelezőlapp]

1960. április 18.

Édes Ágneska, remélem, meglocsolták ma húsvét hétfőjén a fiúk és a lányok, és egyáltalán jól mulattak a kilences szobában (ahonnét nem maga túrta ki Arthurt – a rímlehetőséget felajánlom –, hanem D. Zs., Adynk egyetlen szerelme) persze anélkül, hogy berúgtak volna, vagy hogy jókedvében azért ne sajnálta volna, hogy én is ott nem vagyok. (Csinos mondatszerkezet ez az utóbbi – de azért értjük, mi magyar stílusművészek.) Félek, hogy maga jobban hiányzik a fővárosnak!

Velem különben az az ábra, hogy beadtam a Copperfield kontra Móra Ferenc ügyet a Jogvédő Hivatalnak, minélfogva három napja ez idegesít, mert utálom én is a botrányt, sőt félek tőle, rettegek – a földi sorsomon kívül a magánlétezésemhez szükséges nyugalmat is félttem, mégis kénytelen voltam, mert az az alternatíva még jobban feldúlja a békémet, ha gyáván meghátrálok – vagy bölcsen (?) azaz cinikus erkölcstelenséggel, mikor mód van rá, hogy egy pimaszságot esetleg visszaverjünk.

A munka tehát nem nagyon halad, ilyenkor este lázas a fejem, de ha most ezt a levelet befejeztem, nekiülök mindjárt Ezra Mannont haldokoltatni. (A Nemzetinek nem kell, de Hubay ma mondta, hogy szól a Madáchnak, ahol Vitányi lesz a dramaturg, Ali elvált férje! Aki adhatna magának valami nem-Brechtet.) Továbbá, valaki említette, hogy a Temps Moderne-ben Sz. Magdáról és rólam is írtak cikket vagy kritikát, „megdicsőítőt” – és lám, enyhülés van a magyar irodalomban. Majd megnézem a könyvtárban. Hungarian Quarterly – állás, úgy látszik, mégsem lesz, nincs státusz. Marad a bridzsvolat és a filmszínészet. Gyurkáék csókolják magukat. Ivánt rávettem, hogy ren-

deljen ő is egy plumcake-et, mármint Mándyt! A nagyot! Osborne-próbákra nem járok, pedig vasárnap már première. Dolgozzon (de inkább saját verset! Ha lehet), és írhatna szegény elhagyott imádói egyikének, aki lába előtt fekszik. C.

Arthur – Görgey Gábor. – *D. Zs.* – Dénes Zsófia. – *Ezra Mannon* – Eugene O'Neill AMERIKAI ELEKTRA című drámatrilógiájának hőse. – *Vitányi* – Vitányi János író, Polcz Elaine első férje. – *Sz. Magda* – Szabó Magda. – *Gyurkáék* – valószínűleg Rónay György és felesége. – *Osborne* – John Osborne DÜHÖNGŐ IFJÚSÁG című drámáját Ottlik fordította.

Budapestről Szigligetre

[A képeslapon palermói panoráma]

1960. május 3.

Igen tisztelt Asszonyom!

Sajnálattal közlöm, hogy ez az utolsó, színes, magához méltó képeslapom, nincs több, úgyhogy most már jöjjenek haza. Arthurék, hallom, fent voltak, de felém se bagóztak, maga nem ír, itt élek elfeledve kis közép-európai hazám fővárosában, zord időjárás közepette, s útszéltre esve borzongok, úgy várom a tavaszt s a túloldalon látható földközi-tengeri napfényt. Egyébként se munka, se pénz, se posztó – csak ifjú színésznők és legfeljebb Vargha Kálmán, Mándy Iván. Kézcsók, hódolat. C.

Budapestről Szigligetre

[Postai levelezőlap. A szöveg elejére négyszirmú virágot rajzolt, mint a gyerekek, fölé írta: BUÉK]

1960. december 31.

Édes Ágneska, hiányoltuk magukat tegnap, annál is inkább, mert Gyurkával kettesben voltunk. Azt mesélte, Th. Gábor Varsóból azzal jött haza, hogy ott mindenki a maga Tristánját ámulja, nagy szenzációt keltett, kiemelkedőleg az egész magyar számból. Szóval írja szaporán azt a napi rongyos 2-300 sort, a lengyelek is várják a kötetét, hát még milyen lesz franciául és dánul? Remélem, a szilveszteren békével és józanul átestek, s a Brecht meglesz 10-ikére. Hát a harisnya? Bors néniel sokat vagyok együtt, ő nem említette. Kívánok sűrű hóesést és kellemes Vízkeresztet, meg ahogy költő barátom mondta (a boldog ünnepeket kevesellve), tűrhető hétköznapiakat. Itthon fogok ülni szilveszterkor, s talán írok útirajzot a Hung. Quarterly júliusi számának, amit sürgősen le kellene adni. Ne pingpongozzon sokat, nézze inkább helyettem is a fákat, madarakat, gyűjtsön gesztenyét, és legyen jóságos, szelíd, kezes, mint egy fiú. Kézcsók, Blézit ölelem. Cipi.

Elég tüdőbajos vagyok én is, főleg esténként, 37,4-körül, de eszem Kalmopyrint, és iszom finom vörösbort az egészségünkre, hát majd elmúlik.

Th. Gábor – Thurzó Gábor író. – *Tristán* – Nemes Nagy Ágnes TRISZTÁN ÉS IZOLDA című verse. – *Bors néni* – Nemes Nagy Ágnes gyerekverskötetének címszereplője.

Londonból Budapestre

[A levelezőlap másik oldalán a Trafalgar tér a Nelson-oszloppal]

1961. augusztus 31.

Édes Ágnes, gondolom, éppen hazaértek, s remélem, különösebb bajok nélkül sikerült az olasz út. Holnap megyek vissza Párisba, ahová 14-én érkezik egy nagyon régi muzsikus barátom, 15 éve nem láttuk egymást, hát ha csak tudom, megvárom. Gyönyörű idő lett itt, sok ronda eső után, s kirándulunk (tam) vele Heath-be, erdős, növénydús helyekre, és gondolkodom magára botanikai szempontból. Írjon! PEN-be. Kézcsók!!!

muzsikus barátom – Koromzay Dénes brácsaművész.

Beauville-ből Budapestre

[A levelezőlap másik oldalán csendes jachtkikötő]

1961. szeptember 10.

Édes Ágnes, megint az Atlanti-óceánban fürdöm, sós nagyon, a homokban ropog talpunk alatt a sok kis rák héja, és csodás meleg napsütés van. Normandia gyönyörű, növénytanilag is, sajnos csak 3 napra hoztak le, s holnap megyek vissza Párisba, ahol muszáj hogy a Maga levele várjon. Mindenkit ölelek, Blézit, Judit [?], a Bors nénit. Kézcsók, hódolat. Cipi

Párizsból Budapestre

[Postai levelezőlap]

1961. szeptember 16.

Kedves Ágnes,
Köszönöm lapját, mellyel megtörte végre hosszú hallgatását. Azt vettem ki belőle, amit Alitól is, saját eszemtől is amúgy is tudok, és örülök, hogy sokkal jobban vannak – Balázs elég rossz bőrben volt itt. Most szegény Ali betegeskedik egy kicsit, az ok nála is részben a fáradtság, a túl sok és kevés jövés-menés. Én még lemegyek Chartres-ba a Magyar vonósnégyessel, azaz Koromzay Dénes barátomékkal, ott lesz koncertjük. Képzelhetsz, mennyire örülök ennek is, mármint a zenének. Ezt a lapot az önkiszolgáló pincében írom, s a Chicken Self „f” betűje még mindig hiányzik a neonjáról – de nem tudok olyan utálatos rövid lapot írni, mint maga – bár a PEN kecskéit nem értettem egészen. De hát Ali ugyanazt tartja, amit én mindig kénytelen voltam tartani, anélkül, hogy befolyásoltam volna. 22-én indulok haza, s németországi megállással, kb. 26–27-én érek Pestre. Kézcsók.

Budapestről Párizsba

[A levelezőlap másik oldalán az Astoria-keresztvezetés képe]

1962. november 30.

Még ezt a lapot elküldöm, hátha ott éri magukat, de lehet, hogy a földközi-tengeri pálmák alatt sütkéreznek! Nagy hideg van, és ez elég rossz, én sem vagyok vidám egészségileg, de elenyészik saját bajom, mert Gyöngyi megint kidőlt egy kicsit, talán nem lesz belőle rosszabb és hosszabb baj. Tavasz útról már amúgy is lemondtam, majd helyette Dickenset dolgozok át. Kézcsók. C.

Budapestről Szigligetre

[Postai levelezőlap]

1963. július 21.

Remélem, jól fürdőzik Ágneske – okosan tette, hogy a kánikula elől megszökött, itt elég rémes a hőség, szenved fű-fa-virág. Ember, ló. Ma 228-ra javította a magasugrás világ-rekordját Brumel (orosz), melyhez hasonló jókat kívánok. (Néztem a TV-n a versenyt.) Blézi elég rossz bőrben volt, hizlalja meg. B. Bandi szerzett a könyvtárnak (Széchényi) Áller Családi Lapját (1924–27) – szóval van olvasnivalóm. Elektrát meghúztam a színháznak, csak most már a családról álmodom mindig, mint Agamemnon vagy Orestes, már amennyire csekély görög műveltségemtől telik, melyhez hasonló klasszika-filológiai színvonalra maga nem tud leszállni (Laokoon, oder über die Grenzen der Epik und Poesie – a kígyókra gondolok persze). Remélem, maga is és remélem, vidáman, makkegészségesen dolgozik azért, s megbocsátja nekem, hogy ennyi elmésség telik tőlem. Majd megpróbálok este kéziratban okosabbat írni (eladásra). Kézcsók, hódolat. Cipi.

Tényleg gutaütéses meleg van, legyen erre is tekintettel lapom bírálatánál! Kézcsók!

B. Bandi – Birkás Endre író, könyvtáros.

Budapestről Szigligetre

[A kép: Giorgione: ANTONIO BROCCARDO KÉPMÁSA. A szöveg mellett két négyszirmú virágot is rajzolt a lap írója]

1963. július 24.

Kedves Ágnes, küldök a túloldalon egy szép fiút, amilyen biztosan nem sétálgat ott a szelíd gesztenyefák alatt, hacsak M. Miklós le nem ment maguk után. Még nagyobb hőséget jósolnak, pedig már mindenki kidőlt, én is éppen csak hogy talpon vagyok a

vidéken, merre szem ellát, a kopár sziken, a leperzselt gaz, gyom, sarjűfű közt. Ebből is láthatja, hogy a Toldit írom át regénynek. (A kezdete jó Kafkaeszk Warte-Landish egzisztencializmus.) Remélem, hétfőn megjönnek, addig is hódolatteljes kézcsók. Cipi.

M. Miklós – Mészöly Miklós.

Budapestről Szigligetre

[*Budapesti látkép*]

1963. október 4.

Még ezt a sűrű lombos budai hegyoldalt elküldöm innét Magának, induláskor – mert a pályaudvaron írom és dobom be, hajnali ½ 9-kor, fáradtan, álmosan, senki virágcsokorral nem kísért ki, s estére, ha igaz, Münchenben leszek, ahol vasárnap összevernek a németek, teljes joggal. Alighanem hamarább hazajövök, mint terveztem. Dolgos és kellemes őszt kívánva maradok hűségese hódolója. Cipi.

Frankfurtból Budapestre

[*A Frankfurt Intercontinental levélpapírján*]

1963. október 11.

Édes Ágnes,

Itt ülök ebben a fantasztikus húszemeletes hiper luxus hotel szobájában éjszaka egyedül, és kételkedem benne, hogy meg tudok írni egy levelet, olyan fáradt és hülye a fejem, egy heti szakadatlan görcsös figyelem, koncentráció, idegen emberek (sőt nyelvek) váltakozása közt (ma német, francia és angol beszélgetéseket, mélyértelműeket, folytattam a Buchmesse óriási labirintusaiban) – miközben egyik nyelven sem tudok (sajnos csakugyan nem) – a szállodát majd elmesélem, mert leírásához, ahogy mondják, egy író tollra kellene. Chodkiewicz egyébként azt üzeni Mészölynek, hogy kész a fordítása, s tavasszal kihozzák. A Fischer szintén tervez egy magyar költők antológiáját. Három napja vagyok itt, de Szabó Magdáékat még nem láttam, pedig én kétszer is telefonáltam a szállójukba, s tudnia kell róla. Az Iskolát a németek nemigen fogják kapkodni, úgy látom, bár a kirakatokban jó helyen van, és egy-két könyvkereskedelmi embertük, aki olvasta is (és dedikációkat is kértek) lelkes, csak hát drága és ismeretlen az író.

Ne haragudjon, hogy csak ilyen hülyeségeket írok. Ez az emberi világ úgy van berendezve, hogy mást nem írhatok. Az egyik müncheni újság azt idézte a könyvemből: „Vérévé vált (Medvének), hogy sohasem csinálhatja azt, amihez kedve volna” – „mert az megengedhetetlen a többiekkel szemben.”

Holnap ebéd Fischerrel, Flamand is ott lesz, vasárnap fogadás, hétfőn vagy kedden talán megyek tovább Reimsbe, 20-án Párisba, ha gyorsan ír Gara címére vagy akár Chodkiewicz címére, még megkapom, de azt hiszem, hamar indulok haza, mert máris kezd elegendem lenni az idegenekből. Végül is nagyon kedvesek voltak hozzám Münchenben, nem bennük van a hiba, hanem bennem. Csak televíziózni ne kelljen többet semmilyen

nyelven. Remélem, a küldött folyóiratot megkapta, a végét is nézze meg, még ott is van szó magáról. Itt meg a Majna partján, ahol lakom, csupa kert, bozót, fák, sűrű őszi lombok, növényzet, szintén azt jelenti = kézcsók C.

Chodkiewicz – Michel Chodkiewicz francia–lengyel író, könyvkiadó. – *Fischer* – S. Fischer frankfurti könyvkiadó. – *Flamand* – Paul Flamand francia író, a Seuil kiadó vezetője. – *Gara* – Gara László párizsi magyar író, újságíró, műfordító.

Budapestről Szigligetre

[*A képeslapon egy szőke nő lubickol a folyóban*]

1964. július 18.

Buda (falakon kívül)

Ezt a lapot csináltattam magának, hogy ilyen vígan lubickoljon a stégnél, és mert dúsabb parti növényzetet nem találtam, pedig igazi nyár köszöntött ránk is, annyira, hogy most két hét alatt legalább egy könyvet megírok. M. Ivántól kaptam novellákat. Más újság nincs, a fogam nem fáj, sörözöm, melyhez hasonló jókat kívánva és a kedves ismerősöket mind üdvözölve, hódolattal, kézcsók. C.

M. Iván – Mándy Iván.

Budapestről Londonba

[*A lapon a Vár magasából a Lánchíd látható*]

1965. május 26.

Azt hiszem, vígan hajóznak Dover felé, mert 4 óra van, s remélem, a csatorna szelíd, az útjuk nem volt túl idegesítő, és a szigetet elég smaragdnak találja majd Ágneska is. Itt azóta ennél nagyobb változás nem történt, mint az elutazásuk, a madár szól, a virág nyílik, de még a Széchényi Könyvtár is bús – azaz vigyázzon magára, és mulasson jól. Kézcsók c.

Budapestről Londonba

[*A lap másik oldalán Vincent van Gogh: ÉTTEREM A SZIRÉNHEZ*]

1965. június 15.

Remélem, még Londonban éri magukat ez a lap, Ágneska, ámbár két hete, hogy elmentek, és még nem jött semmi hír – csak az újságban olvasom, hogy Ahmatova is ott van, hát biztosan összejönnek vele (szép versét olvastam a sorbanállásról). A könyvemet mégsem nyomják Amerikában, írt a kiadó, hogy frászt, álhír volt. A franciákat se üdvözölöm, csak Gara Lacit és Kormost, Balázs vegyen ingeket, maga esőkabátot, pünkösdi rózsát, arany cipellőt s egy levlapot nekem. Kézcsók.

Párizsból Budapestre

[A lap másik oldalán az Arc de Triomphe]

1965. november 7.

Édes Ágnes, a napsütés gyönyörű, de máris kidőltem a sok metrótól, járkálástól és attól, hogy sorra mindenkivel összeveszek, megsértem az embereket, ahogy azok is engem. Van úgy, hogy csak az utóbbi történik. Szűcs Gyurival most már Mészölyék barátoknak, ahogy a többiekkel is – nekem még megmaradt Kormos és Gara. 13-án éjjel utazom Frankfurtba. Jó volna, ha írna pár sort, mert ide, úgy látszik, már nem írt, bár még mindennap bemegyek majd a Penbe (ahonnét kivettek) a postámért. Emmanuel csókoltatja. Szóval rosszkedvű vagyok magányban is. Kézcsók Cipi

Szűcs Gyuri – párizsi magyar újságíró, a Marton irodalmi ügynökség munkatársa. – *Emmanuel* – Pierre Emmanuel francia költő.

Helsingörből Budapestre

[Régi helsingöri házak fényképe]

1977. augusztus 1.

Édes Ágnes, már a pályaudvari resti (ahova érkezésünkkor rögtön beültem teázni, reggel 9-kor) fantasztikus ódon, gyönyörű dán fogadó volt a kikötőre néző magas öreg ablakban, vakító napfényben, nehéz hosszú bőr ebédlőszékeken (nem fotel, csak szék) ülve, szinte a lombokon át néztem a svéd partokat. Most ezt a lapot egy másik kis maszív dán sörházból küldöm kézcsókkal, Cipi. (A tető egyelőre nem repül fel.)

Budapestről Budapestre

[Postai levelezőlap]

1980. március 24.

Édes Ágnes

Negyedik napja elérhetetlen telefonon (ahogy máskülönben is?). Hát így köszönöm a velszi lapját (a skót birkákat is Mc kaptam) – de kérem, hogy hívjon fel (hacsak nincs felolvasóköriúton Új Zélandban?) A Hiba-Bejelentő telefonja is hibás 4 napja. Az iharfa is kiszáradt, a büszke fa, a magyar fa. – Hódolattal híve, C.

OTTLIK GÉZA LEVELE KASSÁK LAJOSNAK

Budapest, 1962. nov. 30

Kedves Barátom!

Engedd meg, hogy úri pátyád ötvencedik árfordulójára igaz szeretettel és nagybecsűséggel gratuláljak én is. Tümepleteden az jók hívetségében nem vehetem részt - minthogy nem vagyok tagja ekkor a testületnek, felmerülhetesen megpróbáltam kaparni - de az is nem voltam ott, sőt, az is meg levelet írni is röstell, felelősségből vagy felelősségből vagy, ahármiaért, tudnod kell, az is veled ünnepeled azért. Bátor, vagy is tiszta pátyád mindnyájunk bánakésége és övére. Ért van az, hogy ezt a levelet neussak tiszteletből írni, hanem azért is, mert örömtén jólesik megírni, jólesik tisztelegni előtted. Köszönöm neked ma ezt a ritka-ritka alkalmat! Én kívánok egészséget, munkát, nyugalmat, a mindent, ami kell tovább Kássák-ünvekker, mi szeretettel:

Ottlik Géza

Sumonyi Zoltán

TÉVÉFILM OTTLIKKAL, VASSAL

Felvétel: Riadó utca, kert, 1982

...Új *snitt*: az a gyér haju – gyér haj? a tar koponyát kerekíti kuszán
 ősz fürtje, halántékról a fülekre s tovább, le a nyak vonalán –
 jó, gyér haju – kezdjük el újra! – a fej, ami látszik a *nagy közelin*,
 és húsos az arc, meg az orr, meg az ajkak. A hang színe: trombita szín.
 „Nem volt hamis okmányom se! Hová mehetek? Sok régi barát
 ezen tanakodva beült... hova is? A hidon túl a Gülbaba állt,
 és szemben a Sztambul, igen. Hol is ültünk? Ezt Cipi tudja talán...” –
 Most *fél közelin* jelenik meg a másik is: ülnek a kert teraszán.
 Majd *ráközelít*: az a másik is ősz, haja dús, a szemöldöke szárny,
 arcéle akár szüi harcosoké. Csak a kéz ideges, vele ráng
 s jár föl-le a váll, cigarettát gyújt, a gyufáról sercen a láng,
 úgy dörmög az orra alatt: „Öregem, minek ez... Száz éve bezárt!” –
 „Száz éve, lehet, de nekem fontos; oda jött Cipi is, pedig én
 még jószerivel nem is ismertem. Hiszen akkor, az ősz elején
 István mutatott be neki, de azért tudtam, hogy a déd- s ükapák
 főrangú urak voltak. Kurucok, Thökölyn s Rákóczikon át!
 És hát a Nyugatba is írt kritikát, olvastam a jegyzeteit,
 később a Magyar Csillagba. Amíg lehetett. Úgy márciusig.
 Mondom, odajött Cipi, kérdi: Mi van?! Hova menj?! Na de hát, öregem
 a lakásom elég nagy, a ház meg a kert közepén, legjobb, ha velem...!
 Mindjárt ide jött velem. Ott az az ablak...” – A gép *nyit a távolira*:
 a lombok alatt van a villa, a két öregúr szeme villan a távoliba.
 „Az volt a szobám, ahol írtam. Az asztal előtt meg a bőrkerevet,
 Pistát oda tettük, egész nap övé lehetett az a félemelet.” –
 „Csak nappal azért ne nagyon mászkáljak a parkettán! Lerecseg.” –
 „Alattad a gondnoki lak, mondtuk. S figyelik, ha jövök, ha megyek.
 Mégis vidoran, sőt, már-már léhán éltük a hónapokat:
 nem is lehetett más dolgunk, csak túlélni a gyilkosokat.
 Fönt Gyöngyi meg én laktunk, a cselédszoba Istvánnak menedék,
 szolgálati fegyvere töltve: zsebében a sas-behívó. Szőkevény.
 Egyszer nyilasok jöttek razziázni...” – „Kidobtad a két keszeget!” –
Inzert: a fotón fura karszalagok, s feketében a fegyveresek.
 „Á, nem, dehogy én! Az a Gyöngyi merész leleménye, hogy ily csatakos
 csizmákkal a szőnyeget összekeník, kifelé! S fordult is a két kaptos.
 Hát mindig a nők okosabbak. Ezért lehetünk ma is itt: jöhetett razzia,
 utcán igazoltatások. Olyankor volt zseni Gyöngyi, na és Marika...”

Csak harmincéves a film, s ha vetíti a tévé, értik a túnt neveket?
Tudják-e, ki volt Cipi, Pista, meg István? És Marika? Kik ezek?
Félő, csak a karszalagok, vonulók ismertek előttük a plazma-lapon,
s még jó, ha nem éljenzik! Ha csupán eltűrik a látványt, bávatagon.

Kelecsényi László

A JÁTÉKOS OTTLIK

„*Hazájában szépíróként is ismert.*” Ez a magyar olvasó számára különös mondat jelent meg róla halála után egy külföldi bridzsszaklapban. A méltán elhíresült ISKOLA A HATÁRON szerzőjét a világ nagyobbik felén csak úgy ismerték, mint kitűnő játékost és még kitűnőbb szakírót. Idehaza viszont munkásságának ez az oldala maradt homályban: majdhogynem csak a bridzs tájékozott művelői tudtak Ottlik játékszenvedélyéről. Amikor a hetvenes években elküldte egy cikkét a *Bridge World* című New York-i szaklapnak, olyan tetszést vívott ki, hogy a folyóirat szerkesztői szétdobatták a már kiszedett oldalakat, hogy azonnal közölhessék a kéziratot. Erre a tényre Ottlik legalább olyan büszke volt, mint amikor Babits a *Nyugat* szerkesztőjeként azt üzentte neki, hogy tetszett a novellája.

Egész életét végigkísérte a bridzs iránti szenvedély. Az írásos hagyatékában fennmaradt számos kéziratlap, korrektúra, címettként kapott boríték, újságszél vagy csak egy egyszerű fecni bizonyítja ezt, melyek mindegyikén valamilyen játszmagyakorlatban előfordult különleges lejátszás szerepel. Már a Babitsnak tetsző novellában, a *Nyugatban* megjelent A DRUGETH-LEGENDÁ-ban ekként írt: „*Nincs is más humánus tevékenység, mint a játék, ez az ember dolga, az élet méltósága, kártyázni... nincs más cselekedet, mely emberi lehetne.*”

Ennek a játékszenvedélynek eredménye lett a híres-neves bridzskönyv, amely köré – míg meg nem jelent magyarul – legendák szövődtek. A szöveg ugyanis először angolul fogalmazódott meg, és Londonban látott sajtót 1979-ben ADVENTURES IN CARD PLAY címen. Hugh Kelsey, egy skót születésű bridzsszakember személyében társszerzője is volt a műnek. Soha nem tisztázódott pontosan, hogyan folyt a közös munka. Csak abban lehetünk biztosak, hogy az elméleti problémákat nagyon is irodalmi módon tálaló szövegezés a magyar írótól származik. A KALANDOS HAJÓZÁS A BRIDZS ISMERETLEN VIZEIN címmel magyarított könyv olyan, mint egy regény. A Balatonon játszódik, ahol három szereplője a vitorlázáshoz kedvező szelet várja – hogy Ottlik másik kedvelt sportjáról is szó essék. A tizenhat fejezet élén mindig egy apró sztoritöredék áll, az író az élet valóságából indul el a játék, meglehet, magasabb rendű valósága felé. „*A könyv lényegét adó eszmék még a legerősebb játékosokat is ámulatba ejtik mélységükkkel és szépségükkkel*” – olvashatjuk a kötet fülszövegében. A hazai szakmai vélemények igazolták ezt a vélekedést. Az ismeretlenség legendája a zártkörűség legendájára váltott. A boldog kevesek könyve, egyetemi szintű szakirodalom, a bridzs nagydoktori értekezése – ekként méltatták a könyvet, amely valóban nem könnyű olvasmány. Ám komolysága sosem ölt professzoroskodóan

nagyképű formát. Ottlik játszik: nem hagyja száraz tények közt unatkozni az érteni akaró olvasókat. Íme, egy példa erre. Az *ESZMEI IMPASSZ* című fejezetben egy fránya cica ráül az asztalra leterített tizenhárom kártyalap egyikére, és csak akkor emelkedik föl róla, amikor azt a lapot éppen ki kell játszani.

A *KALANDOS HAJÓZÁS* őriz még néhány hasonlóan játékos szellemű epizódot. Ott áll a kötet a polcon, elő lehet ásni, okulni belőle. Ám még a legbennfentesebb szakértők közül is csak kevesen tudják, hogy Ottliknak nemcsak ez a bridzsel kapcsolatos munkája létezik. Pályakezdő éveiben több napilap külső munkatársaként kísérletezett az újságírással. Néhány kisebb jelentőségű írása már nyomdafestéket látott, nem mellesleg a Tudományegyetem matematika szakos hallgatója volt, amikor 1933 őszén, mintegy véletlenül, lehetősége nyílt, hogy heti rendszerességgel bridzsrovatot csináljon a *Budapesti Hírlap*nak. Akkor éppen Bókay János író szerkesztette a lap *Vasárnapi mellékletét*, amelyben szórakoztató szépirodalom, ismeretterjesztő cikkek, rejtvények mellett szükség volt a korabeli társasági életben fontos szerepet betöltő kártyajáték további népszerűsítésére. A rovat rövid időn belül olyan kedvelt lett, hogy a fiatal szerző honoráriumát heti tizenöt pengőről húszra emelték. (Közbevetőleg: Ottlik ebből a vékonyan csordogáló pénzerecskéből élte az újdondász sajtómunkások bohém életét.) 1936-ig írta és vezette a rovatot, míg a *BH Vasárnapi mellékletét* egyszer csak meg nem szüntették.

A majdnem három teljes éven át napvilágot látott több mint 130 cikk újszólván eszmei egészset alkot. Három nagyobb tematikus csoportba sorolhatók a bridzs afféle folytatásos regényeként is felfogható írások. A szigorúan vett szakmai felcímek (*MAGASABB JÁTÉKTECHNIKA, A JÁTÉKTECHNIKA MESTERFOGÁSAI*) alá besorolt elemzések mellett Ottlik 42 héten, azaz folytatáson át írta a Fül Zsiga-történeteket. Fülemlé Zsiga, Bűbáj Babuci, Korrekt báróné és a többiek – kitalált figurák, ám lehet, hogy modelljük ott ült valamilyen kártyaasztalnál. Az író bohókás sztorikat költött alakjuk köré. A *BH* szerkesztősége mindenesetre komolyan vette figuráikat, és portréjukat megrajzoltatta Vaszary Gáborral, a korszak népszerű írójával, aki illusztrátornak sem volt utolsó.

A bridzs bevonult a *HAJNALI HÁZTETŐK* a negyvenes években a *Magyar Csillag*ban folytatásos regényként megjelenő lapjaira is. A kártyatrükköket gyakorló, szélhámosi hajlandóságokkal megáldott/megvert Halász Péter egy táncos estélyen odalép a könyvtári sarokasztalnál csendesen bridzsezők mögé, és az egyik játékos frakkmellényéből ászokat kezd elővarázsolni.

Aki újságíróként dolgozik, és rovatot vezet, tudja, hogy az olvasói levelek néha hamisítványok. Hogy a hírlapíró kínjában néha maga ír fiktív levelet a szerkesztőségnek, hogy azután meg is válaszolja önmagának. Ottlik Géza bridzsrovata a *BH*-ban nemcsak elméleti cikkekből állt, hanem érdekes játszmaokról szóló leírásokból, a szellemi sport híreiből és szerkesztői üzenetekből. Nincs rá bizonyítékunk, hogy mindent ő írt és szerkesztett, ám miért fizetett volna valaki másnak is a redakció, amikor a lelkes ifjú sajtómunkás rendszeresen bejárt a laphoz rovatot csinálni (vö. *PRÓZA. Magvető, 1980. 37–41.*). Ám az alább idézett szerkesztői üzenetek egész biztosan Ottliktól származnak.

BH, Vasárnapi Újság, 1933. november 19. „Koromzay Dénes, Berlin: *1. Ha 13 treff van a kezében, az ellenfél szanzadut játszik, és ön indul, legegyszerűbb, ha a bubit játssza ki, a tizenegyes szabály szerint, mert a partnere tudni fogja, hogy még ennél 3 magasabb lap van a kezében ebből a színből.*” (És így tovább, ebben a szellemben.) Az üzenet címetztjét, a kitűnő brácsaművészt a kártyaasztaltól ismerte.

BH, Vasárnapi Újság, 1933. december 3. „Örley István, Budapest: *1. Nem. 2. Magunk sem tudjuk, hogy pénteken jobb-e, vagy kalap nélkül. 3. Ön, mint ismert nevű katonai bridzsező,*

igazán tudhatná, hogy csakis fenolftaleinnal kezelhető. 4. Ostobaság. 5. Bozontos. 6. Igen. 7. Igen. 8. Adu ásszal. 9. Bridzs.” Képzelnék hozzá a válaszokhoz a kérdéseket. Talán nem kell hozzá túl nagy fantázia. A tréfa szelleme ott lebeg a sárguló, töredezett újságlapon.

BH, Vasárnapi Újság, 1933. december 24. „Debreczeny [sic – KL] Gyöngyi, Budapest: Hálásan köszönjük elismerő sorait, és mi is nagyon kellemes húsvéti ünnepeket kívánunk önöknek. A közölt játszmat nagyon csinosnak találjuk, és természetesen a licitálásban teljesen meggyeznek véleményeink. Úgy értesültünk, hogy Bécsben az ön nevét együtt emlegetik Goldblatt Paula asszony és Mrs. Culbertson nevével, mint a világ egyik legjobb nőjátékosát. Mégis azt tanácsoljuk, tanulmányait ne hanyagolja el sem a sielés, sem a bridzs miatt, mert a magyar pórázfejlesztés ügye egyik élharcosát veszítené el önnel. Kezét csókoljuk.” A Gyöngyinek, azaz későbbi feleségének küldött üzenete sem nélkülözi az iróniát és a tréfát. Még egy figyelemre méltó szerkesztői üzenet olvasható a *BH* hasábjain, épp itt, a Debreczeni Gyöngyinek írott után.

Lasker. „A nagy sakkozók között igen sok klasszisbridzsező van, ami nem véletlen, hanem a két játék hasonló természetének tudható be. A sakk is és a bridzs is erősen kombinatív és logikus koponyákat követelnek. Természetesen a sakk lehetőségei messze felülmúlják a bridzskártyák pusztán elosztási és a változásban (a játék előrehaladottságának koordinátájában) csupán egydimenziójú variációit – főképp elméletileg. Mert a gyakorlatban csak a sakk nagymesterei kombinálnak magasabb rendűen, mint a bridzsjátékos. Ön a bridzset mulatságosabbnak tartja a sakknál. Ez ellen nagyon sok sakkozó fog tiltakozni, és szinte joggal. A sakk nagyon is mulatságos, csak túl tárgyilagos és racionális játék. Egy bridzsparti sokkal személyesebb élmény, humánusabb, szélesebb pszichológiai skálájú – és a látszat ellenére – sokkal inkább küzdelemszerű, mint a sakk. Lélektanilag a sakk teljesen egyirányú, monoton tevékenység – némi rabulisztikával azt mondhatnánk, hogy csak elfoglal bennünket, míg a bridzs foglalkoztat.”

Nem tudni, kit rejtett a Lasker jelige, ha egyáltalán rejtett valakit, és nem Ottlik fikciója ez a névválasztás. Emmanuel Lasker ugyanis, bár igen hosszú ideig volt sakkvilágbajnok, az adott időben, 1933-ban már rég elveszítette a címét, és visszavonultan csak a tudománynak, a matematikának és a filozófiának élt. A szöveg mindenesetre fontos adalék, mert Ottlik Géza máskor és máshol nemigen nyilatkozott a két szellemi sport összehasonlításáról.

A tényekhez tartozik, hogy Koromzay brácsaművész szerelmes volt az akkor tizenkilenc éves Gyöngyibe, akinek anyakönyvi keresztnéve Margit volt, és ő mutatta be a fiatal lányt barátjának, a bridzsvovat vezetőjének, épp akkortájt, 1933 novemberének elején. Érdekes leosztások lehettek, ahol ők négyen, a két író (Ottlik és Örley), a zenész és az úrilány ültek a kártyasztalnál. Mindenesetre Ottlik Géza licitálta ki a sorstól a bridzs magaslatait, bár Koromzay is világhírű lett mint a Magyar vonósnégyes tagja.

Majdnem három teljes éven át jöttek hetente a *BH*-ban a folytatások, majd amilyen hirtelen ötlettel született meg a rovat, oly váratlanul maradt is abba. Addig viszont, akár egy valamirevaló szappanoperában, Fül Zsiga, akit tán Ottlik önmagáról is mintázott, osztotta eszes tanácsait, és aki akarta, jobb játékos lett tőle.

Salamon István

ÚJ SHAKESPEARE-FORDÍTÁSOKRÓL

Ottlik Géza rádió-előadása 1946-ban

Ottlik Géza 1945 és 1947 között több előadást tartott a Magyar Rádióban. Ezek között is kiemelkedő A RÁDIÓ SZABADEGYETEME program keretében megtartott 25 ÉV MAGYAR IRODALMA című előadás-sorozat, Ottlik saját válogatásaiból összeállított „mini-irodalomtörténete”. Ezenkívül számos ún. irodalmi összeállítást készített különféle tárgykörökben. A 2009-ben megjelent RÁDIÓ című kötetben* összegyűjtöttük ezeket az éter hullámain elhangzott előadásokat.

A kezdetben az Aktuális, majd a Dramaturgia, ill. az Irodalmi Osztály gondozásában megtartott összeállítások összekötőszövegeit maga az író olvasta fel élő adásban.

Az alább közölt rádió-előadást most adjuk közre először (a szemelvények beiktatásával), mert a kéziratot a RÁDIÓ című kötet szerkesztésekor nem leltük meg. A nemrég előkerült felolvasópéldány** tanúsága szerint az összeállítás 1946. június 27-én 18:25-kor hangzott el a Budapest II műsorán ELŐADÁS A STÚDIÓBAN főcímmel, 65 percnyi terjedelemben.

A kéziratot két példányban találtuk meg. Az egyikben a Magyar Telefontávirányító és Rádió Rt. Könyvtárának pecsétje látható, a 2777-es leltári szám feltüntetésével, mellette a Rádiókönyvtárának pecsétje 1946. szeptember 14-i keltezővel, olvashatatlannal aláírással. A kihúzott mondatok, szövegrészek feltehetően Ottlik javításai.

A másik, már javított kéziratban csak a könyvtári sorszám (2777) található. Most ezt a – minden bizonnyal Ottlik által javított – véglegesnek ítélt, adásban elhangzott változatot közöljük. Az író nyilvánvalóan az élő adás kötött idejét figyelembe véve változtatott a szövegen, és feltételezhető, hogy stilárisan is igazított felolvasásán. A két változat között értelmezési, főbb tartalmi eltérést nem találtunk.

A Magyar Rádió című hivatalos műsorújságban a műsorszám így jelent meg:

„Hercegek és Szerelmesek. Részletek új magyar Shakespeare-fordításokból. Összeállította, a bevezető és összekötő szöveget írta: Ottlik Géza.

Rendező: Barsi Ödön.

Vízkereszt. Fordította: Radnóti Miklós. Herceg: Tímár József, Olivia: Szörényi Éva, Cesaria: Lukács Margit, Malvolio: Gárdai Lajos, Mária: Hegedüs Mária.

Szeget szeggel. Fordította: Mészöly Dezső. Herceg: Tímár József, Marianna: Szörényi Éva, Izabella: Lukács Margit, Claudio: Nagy István.

III. Richárd. Fordította: Vas István. Gloster: Tímár József, Anna: Lukács Margit.”

Ottlik maga állította össze műsorát a nemrégiben készült új fordításokból. A VÍZKERESZT-et Radnóti Miklós 1944-ben kezdte fordítani, csupán két felvonással készült el. A fordítást Rónay György egészítette ki, így került 1947-ben a Nemzeti Színház műsorára. Vas István III. RICHÁRD-fordítását szintén a Nemzeti Színház mutatta be 1947-ben, Nádasdy Kálmán rendezésében, Major Tamással a címszerepben. Mindkét fordítás a

* Ottlik Géza: RÁDIÓ. ELŐADÁSOK, TANULMÁNYOK, EMLÉKEZÉSEK. Szerk. Hafner Zoltán és Salamon István. Magvető, 2009.

** Lelőhely: Magyar Rádió Archívum, Műsordokumentum- és Irattár.

Franklin Társulat 1948-as Shakespeare-összkiadásában jelent meg először, Mészöly Dezső SZEGET SZEGGEL-fordítása csak 1955-ben, az Új Magyar Könyvkiadó Shakespeare-összesében.

Ottlik elgondolásáról az alcím árulkodik: új magyar Shakespeare-fordításokból akart ízelítőt adni. Még kiadatlan, kéziratosszövegekből dolgozott. Vas István bizonyára megmutatta barátjának III. RICHÁRD-ját, amelyhez közvetlenül az ostrom után kezdett hozzá. Ezzel indul egy akkori verse is: „*Letettem a tollat. Richárd és Anna / Fejemben vívják szócsatájukat.*” (ÉJFÉL UTÁN.)

Sajnos az összeállításról nem maradt meg hangfelvétel, így az utókor nem élvezheti a híres színészek előadását, Ottlik hangját. A műsorborítékban archivált példányokból „rekonstruáltuk” az elhangzott jeleneteket, ezek a színészpéldányok nem sorrendben kerültek megőrzésre. A kéziratokon lévő jelölések a színészeknek, ill. a rendezőnek adtak eligazítást. A fordítások szövege később, nyomtatásban, az ellenőrző szerkesztők észrevételei nyomán több ponton módosult, Mészöly Dezső teljesen átdolgozta a magáét. A rádióban 1946-ban elhangzott „ősváltozat” néhány részlete itt jelenik meg először.

HERCEGEK ÉS SZERELMESEK

Részletek új magyar Shakespeare-fordításokból

Bevezeti és összeállította: Ottlik Géza

A magyar közönség szerencsésebb helyzetben van Shakespeare-rel szemben, mint az angol. Az élő angol nyelv három és fél évszázad óta sokat változott, s ha a Shakespeare-drámák ki is bírták ezeket a változásokat, el tudom képzelni, hogy nyelvi avultságuk zavaró lehet egy mai londoni előadáson. Az „avoni hattyú”, a felülmúlhatatlan brit író-titán sokáig amúgy sem volt próféta saját hazájában. Minálunk másként áll a dolog. A kis Magyarország nagy költői vállalkoztak mindig arra, hogy tolmácsolják, közvetítsék Shakespeare-t, mert egy igazi műfordítás nem csupán a magyar nyelv legfrissebb áramába kapcsolja bele a költőt, hanem – elkerülhetetlenül – a kortársi világhétközbe is alkalmazkodik. A fogalmakat önkéntelenül is lefordítja mai értékeikre. A shakespeare-i erkölcsök, gondolatok, szenvedélyek rendszerét beilleszti egy pillanatnyilag közérthető erkölcsstanba, pusztán a szavak, szinonimák, jelzők megválasztása révén, természetesen könyörtelenül hűségesen a költő szövegéhez s úgy, hogy jószerivel észre sem vesszük ezt a finom, a nyelv erezetében megbújó közelítést a mai emberhez. Legfeljebb akkor tűnik fel a dolog, ha alaposan megnézzük egy száz évvel ezelőtti s egy mai Shakespeare-fordítást.

Idestova hagyománnyá válik irodalmunkban a Shakespeare-drámák átköltése. Az első igazi fordítók között olyan nevek vannak, mint Vörösmartyé, Arany Jánosé, Petőfié. Az ő munkájuk nagyon sokáig állja majd az időt, kivált Arany HAMLET-je látszik sok tekintetben végleges megoldásnak. Századunk költői közül Babits a VIHAR-t, Kosztolányi a ROMEO ÉS JÚLIÁ-t, a LEAR KIRÁLY-t s a TÉLI REGÉ-t fordította le. Az utánuk jövő nemzedék pedig folytatja a hagyományt, a Szabó Lőrinc ragyogó fordításai után most Radnóti Miklós és Vas István verssorainak jóvoltából jut a magyar közönség szinte új, acélos, ruganyosan fiatal Shakespeare-szövegekhez. Az író nem tud gondolkozni és érezni az

olvasó helyett; az olvasónak az írt életbe kell mennie, vagy, ahogyan Shakespeare fel-szólítja közönségét a ROMEO ÉS JÚLIA prólogusában: „Néző, türelmes füllel jöjj, ségédkezz! És ami csonka itten, az egész lesz...” – segítenie kell a költőnek, s így, kettejük munkájával kezd csak létezni a remekmű. Ezt az utat, az olvasótól Shakespeare-ig, könnyítik meg a magyar közönség számára nagyszerű Shakespeare-fordítóink, majdnem azt mondhatnám, hogy felerészből megteszik helyette.

A VÍZKERESZT-et 1944-ben kezdte fordítani Radnóti Miklós, nagy kedvvel és szeretettel. A munkának csak egy része készült el. A költő, így szokták mondani: „önhibáján kívül” nem fejezhette be a fordítást. Munkaszolgálatra vitték, s a bori ólombányákban eltűnt, nyoma veszett. A darabból bemutatunk egy részletet, félbeszakítva ott, ahol a fordítás megszakad, ahogyan a karmester lekopogta a zenekart a TURANDOT bemutatóján annál a résznél, amelynél Puccini abbahagyta művét.

A VÍZKERESZT alcíme: What you will – amit akartok. Ez talán inkább azt jelenti: ami nektek kell, mint azt, hogy értsétek, ahogy akarjátok. Van benne szerelmes herceg és szerelmes lány, álruha, félreértés, személycsere, bolonddá tett udvaronc és happy ending. Illyria hercege beleszeret – legalábbis szentül hiszi – Olivíába, a szép, gazdag grófnőbe. Olivia azonban hallani sem akar róla, s a herceg elküldi követül és szószólónak a nála szolgáló csinos fiút, Cesariót, akiről nem tudja, hogy igazi neve Viola és álruhás lány. Malvolio jelenti úrnőjének, Olivíának Viola érkezését.

MALVOLIO Úrnőm, az a fiatal fickó esküdözik, hogy mégis beszélni fog veled. Mondtam neki, hogy beteg vagy; azt mondja, hogy tudta, s épp ezért akar beszélni veled. Mondtam neki, hogy alszol, de nyilván ezt is tudta, mert most meg épp ezért akar veled beszélni. Mit mondjak hát neki, úrnőm? Megadja ez a válasz minden kifogásra.

OLIVIA Hát mondd meg neki, hogy mégsem beszélhet velem.

MALVOLIO Már ezt is mondtam, erre azt válaszolta, hogy megáll itt a bejáratnál, mint egy kapubálvány, mint egy cövek, de mégis beszél veled.

OLIVIA Miféle ember?

MALVOLIO Hát olyan emberféle.

OLIVIA S milyenféle ember?

MALVOLIO Embernek rosszféle; mert azt mondja, hogy beszélni fog veled, akár akarsz, akár nem.

OLIVIA Milyen küllemű s milyen korú?

MALVOLIO Férfinak még nem elég öreg, s nem elég fiatal ahhoz, hogy fiú legyen; mint a félig érett borsó a hüvelyben, az se borsó még, vagy a befőzni való alma se alma még, csak majdnem alma; olyan átmenet fiú és férfiú közt. Nagyon tetszetős küllemű és igen veszekedősen beszél, de szinte látni még ajkán az anyja tejét.

OLIVIA Hadd jöjjön. Hívd be a komornámat.

MALVOLIO Kisasszony, az úrnő hivat! (El)

Mária visszajön

OLIVIA Add fátylamat, borítsd arcomra, jöjj; Fogadjuk mégis Orsino követjét.

Viola jön

- VIOLA Melyik kettőtök közül a ház tiszteletre méltó úrnője?
 OLIVIA Velem beszélj, én szólok helyette. Mit kívánsz?
 VIOLA Ragyogó, finom, páratlan szépség – kérlek, mondd meg nekem, hogy ki e ház úrnője, mert én nem ismerem. S nem szeretném hiába elmondani beszédemet, mert egyrészt nagyszerűen megszerkesztettem, másrészt nagy fáradtsággal meg is tanultam, s kívülről tudom. Szépséges hölgyeim, ne csapjatok be; nagyon érzékeny lélek vagyok, s könnyű megsérteni.
 OLIVIA Honnan jössz, uram?
 VIOLA Nem nagyon mondhatok többet, mint amit megtanultam, s erre a kérdésre nincs felelet a szerepemben. Drága szépség, mondd meg már, te vagy-e valóban a ház úrnője, hadd folytathassam beszédemet.
 OLIVIA Színész vagy?
 VIOLA Nem vagyok, titokzatos szívem; s mégis a pletyka minden fullánkjára esküszöm, hogy az sem vagyok, akit megjátszom itt. Te vagy e ház úrnője?
 OLIVIA Ha nem bitorlom enmagam, hát én vagyok.
 VIOLA Folytatom hát szépséged dicséretét, s aztán rátérek küldetésem lényegére.
 OLIVIA Csak a lényegét mondd, elengedem a dicséretet.
 VIOLA Kár, mert nagy fáradsággal tanultam meg, s nagyon költői is.
 OLIVIA Annál valószínűbb, hogy hazug; kérlek, tartsd meg magadnak. Hallom, botrányt rendeztél a kapumban, s csak azért nyertél bebocsátást, hogy megbámuljalak, nem azért, hogy meghallgassalak. Ha nem vagy örült, menj el; ha értelmes vagy, légy rövid. Nem várok én a holdtöltére most, hogy ilyen csapongó párbeszédbe kezdjek itt veled.
 MÁRIA Nem akarsz vitorlát bontani, uram? Erre van kifelé.
 VIOLA Nem, jó matróz, még horgonyzok itt egy ideig. Szépséges hölgyem, fékezd kissé ezt a természetes amazont.
 OLIVIA Mondd hát a mondandót.
 VIOLA Csak a te füled hallhatja azt.
 OLIVIA Hagyj magunkra, meghallgatjuk a kinyilatkoztatást.

Mária el

Nos, uram, elő a szöveggel! –

- VIOLA Legeslegédesebb hölgy...
 OLIVIA Kényelmes tétel és sokat lehet beszélni róla. Honnan való az idézett szöveg?
 VIOLA Orsino kebeléből.
 OLIVIA A kebeléből? És a keble melyik fejezetéből?
 VIOLA Hogy módszeresen válaszoljak: a szíve első fejezetéből.
 OLIVIA Ó, azt olvastam már; az pusztá eretnecség. Más mondanivalód nincs?
 VIOLA Kedves hölgyem, mutasd meg arcodat.
 OLIVIA Tán megbízott a gazdád, hogy az arcommal tárgyalj? Eltértél a szövegtől; de nem baj, félrevonjuk a függönyt és megmutatjuk néked a képet. Nézd, uram, ilyen vagyok, most készült el, jól fest? (*Fellebbenti a fátyolt*)
 VIOLA Remekül, ha mindezt Isten adta.
 OLIVIA Természetadta ez, uram, szélvész, záport kiáll.

- VIOLA Gazdag szépség, pirossát és fehérét
A természet értő, szelíd keze
Festette. Mily kegyetlen vagy te, hölgy,
Ha bájaid a sír így elnyeli,
És nem hagysz élő emléket magadról.
- OLIVIA Ó, uram, ne hidd, nem leszek én ilyen kőszívű; különféle kimutatásokat készíték majd a szépségemről. Gondosan leltározom, és minden apró részecskéjét, minden használati tárgyát jegyzékbe foglalva a végrendeletemhez csatolom, ekképp: *item*, két ajak, meglehetősen piros; *item*, két szürke szem, a hozzátartozó pillákkal; *item*, egy nyak, egy áll, és így tovább. Azért küldtek ide, hogy fölbecsülj?
- VIOLA Átlátok rajtad, büszke vagy nagyon;
De szép vagy, bár ha ördög vagy belül.
Uram s gazdám szeret; ó, úgy szeret,
Hogy akkor is viszonzást érdemel,
Ha legszebb vagy te itt!
- OLIVIA És mondd, miképp szeret?
- VIOLA Imád, és könnyben fürdik érted arca,
Sóvárog rád s forrón sóhajt feléd.
- OLIVIA Urad jól ismer, nem tudom szeretni,
Pedig tudom, erényes és nemes,
Dúsgazdag, s ifjúsága tiszta, friss,
Jóhírű, független, tanult s vitéz,
Termetre, arcra tetszetős személy;
Mégsem tudom szeretni őt – hiába;
S e választ ő már úgyis tudja rég.
- VIOLA Ha én szeretnék gazdám tüzevel
Ilyen halálosan, ily szenvedéllyel,
Hát én sem hinném el, hogy nem viszonzod –
Nem érteném, miért.
- OLIVIA S te mit csinálnál?
- VIOLA Egy fűzfakunyhót tákolnék kapudnál,
S ott benn a lelkem vallatnám terólad;
És megvetett szerelmem dalba írnám,
S zengném az éj csöndjén is hangosan,
Visszhangzó dombok közt zengném neved,
S a pletyka szellők is kiáltanák:
Olivia! S nem lenne itt nyugalmad,
Ég, föld, fény és sötétség ostromolna,
Hogy szánj meg végre engem.
- OLIVIA Te még elérnéd azt is. Származásod?
- VIOLA Jobb, mint szerencsém, bár a helyzetem jó:
Nemes vagyok.
- OLIVIA Menj vissza hát uradhoz,
Szeretni nem tudom, többé ne küldjön;
Hacsak nem épp te jönnél át megint,
S elmondanád, hogy mint fogadta. Menj hát,
Ez itt tiéd; gondolj reám, ha költöd.

VIOLA Nem bérküldönc vagyok, nem kell az erszény,
Nem én, a gazdám vár viszonzást tőled.
Bár lenne kővé szíve s úgy szeretnéd,
S lángolnál érte, mint teérted ő,
S te is hiába! ó, kőkeblü nő. (El)

OLIVIA „Származásod?”

„Jobb, mint szerencsém, bár a helyzetem jó:
Nemes vagyok.” – Hogy az vagy, esküszöm;
E szó, ez arc, e test, e kéz, e szellem,
Ötágú címert ad neked. No! nézd csak!
Gazdája volna bár ilyen. – Hogyan?
Ily gyorsan fertőz már e rossz ragály?
Úgy érzem én, ez ifjú sok tökélye
Szemembe surrant s lopva ott maradt
Megláthatatlanul. Nos, hadd maradjon. –

Viola, a fiúruhás szerelmi követ azonban a hercegre szerelmes, gazdájába, s ehhez képest derekasan harcolt Oliváért. A herceg zenét hallgat – ez a legfőbb foglalkozása általában, nagyon szereti a muzsikát –, s Violát szólítja.

HERCEG Zenét nekem. – Nos, jó reggelt, urak. –
De azt a dalt csak, jó Cesario,
A tegnap esti ódon, régi dalt;
Valóban enyhítette kínomat,
És jobban, mint e máii dallamok
Könnyű és gyorsan változó sora. –
No, egy szakaszt csak!

CURIO Bocsánat, hercegem, de most nincs itt, aki elénekelje néked.

HERCEG Ki volt az?

CURIO Feste, a bolond volt, hercegem: a bohóc, akivel oly szívesen szórakozott Olivia grófnő édesapja. Itt van a házban valahol.

HERCEG Kerítsd elő. De addig dallamát!

Curio el. Zene szól

Te jöjj, fiam. Ha egyszer majd szeretsz,
S az édes kín gyötör, gondold reám;
Mert az igaz szerelmes mind ilyen,
Mindenben oly csapongó és szeszélyes,
Csak az imádott lény iránti vágy
Állandó benne. – Tetszik hát e dal?

VIOLA Méltó visszhangként zeng fel ott, ahol
Szerelem trónol.

HERCEG Mesterül beszélsz,
S lelkekre, bár oly ifjú vagy te még,
Méláztál már szerelmes szív kegyén,
Igaz, fiú?

VIOLA S kissé szived kegyéből.

HERCEG S miféle hölgy?

VIOLA Nagyon hozzád hasonló.

HERCEG Akkor nem méltó rád. Milyen korú?

VIOLA Épp mint te, hercegem.

HERCEG Öreg hozzád. A férfiú legyen

Idősebb, akkor összeillenek.

Így tartja meg a férj szivét a nő.

Mert vágyaink, fiú, bárhogy dicsekszünk,

Csapongók, messze s többre szárnyalók,

S húségünk ingóbb, lengébb és mulandóbb

Az asszonyénál.

VIOLA Így van, hercegem.

HERCEG Ifjabb legyen hát nálad kedvesed,

Különben szíved nem marad övé.

Mert lásd, a nő mint rózsa, úgy virul,

Kibomlik, s máris hervadt szirma hull.

VIOLA Így vannak, ó jaj, így bizony a nők,

Kiteljesednek, s már lehullnak ők.

A Cesariónak nevezett Violát újra elküldi Olivíához, s így beszélgetnek a férfiszív és a női szív különböző szerelméről.

HERCEG Jöjj, Cesario,

Keresd fel újra most a szép kegyetlent,

S mondd, hogy világi jót nem vár szerelmem,

Nem kell, nem kincs a piszkos föld nekem,

S mit a szerencse néki juttatott,

Hívságnak tartom én, mint a szerencsét –

De az, hogy ő a Mindenség csodája,

Királyi ékköve – az vonzza lelkem.

VIOLA S ha mégsem tud szeretni, mondd, uram?

HERCEG Ily válasz nem jöhet.

VIOLA Mégis jöhet.

Gondolj egy hölgyre, hisz van is talán,

Ki érted éppoly forró lánggal ég,

Mint hölgyedért te, s nem tudod szeretni,

S ezt megmondod. Nem kell elhinnie?

HERCEG De nincs oly női szív,

Mely ilyen szenvedéllyel égne, mint

Az én szerelmes szívem; női szív

Nincs oly erős, hogy ezt kibírja itt.

Mert jaj, az ő szerelmük ízlelés,

Nem májat tép, csak ínyük háborog,

S lázat, csömört és émelygést ígér;

De az enyém oly éhes, mint a tenger

És oly nagyétű is. Ne mérd egy nő

Irántam vélhető szerelmét ahhoz,

Mit én ma érzek.

VIOLA Ó, de én tudom –
 HERCEG Mit tudsz te, mondd?
 VIOLA Tudom, hogy férfit mint szeret a nő,
 S hogy szívük éppoly hű, mint a miénk.
 Atyámnak volt egy lánya, s úgy imádott
 Egy férfit, mint szívem imádna téged
 Talán, ha nő lennék.
 HERCEG S története?
 VIOLA Üres lap. Ő szerelméről sosem szólt,
 De titka mint bimbót a féreg, úgy
 Elhervasztotta arcát, úgy epedt,
 És zöld és sárga mélabúval ült
 A türelem szép emlékszostruként
 Mosolygva bánatán. Ez nem szerelem?
 Mi férfiak esküdözünk, de nem
 Csak látszat ez? Valóban szenvedély?
 Szép szó ez? Vagy szívünk szerelme mély?
 HERCEG De meghalt-é szerelmében húgod?
 VIOLA Lányok s fiúk közül magam vagyok
 Atyám családjából, s mégsem tudom. –
 Induljak hát?
 HERCEG Menj, menj, ez most a fő.
 Ez ékszert add csak át; mert én hiszek,
 S hogy nem szeret – szívem nem érti meg.

A SZEGET SZEGGEL új fordítása Mészöly Dezső munkája. Ez a darab nem tartozik a nálunk legnépszerűbbek közé. Sötét, kissé komor világítású vígjáték. Bécs uralkodó hercege elutazik, s rábízta a kormányzást a feddhetetlen jelleműnek látszó Angelóra. Alighogy elment, Angelo halálra ítéli Claudiót, az előkelő fiatalembert, mert teherbe ejtette – a szabályos házasságkötés előtt – szerelmesét. Ez csakugyan túlságosan szigorú törvénynek látszik. Angelo azonban nem enged, Claudióknak meg kell halnia. Végre az elítélt húga, Izabella jelenik meg a nagy hatalmú férfiú előtt, hogy kegyelmet kérjen bátyja számára. Hogy hogyan sikerült közbenjárása, azt majd meghallgatjuk beszámolójából. Claudio börtönben várja sorsát, és pillanatnyilag egy pap vigasztalja. Ez a pap nem más, mint az álruhában visszatért herceg.

HERCEG Tehát remélsz kegyelmet Angelótól?
 CLAUDIO A nyomorultnak nincs más vigasza,
 Csak a remény.
 Életre várok – s halni kész vagyok.
 HERCEG Csak a halálra készülj; s bármelyik vár:
 Élet – halál – könnyebb lesz mind a kettő.
 Az életnek mondd ezt: ha elveszítlek,
 Olyat vesztek, mit csak bolond kuporgat!
 Csak egy lehellet vagy; prédája, rabja
 Csillagképek hatalmának, melyek
 E porsátort óránként ostromolják.

Úgy, amint vagy: halál bolondja vagy.
 Csak néki dolgozol: míg tőle futnál,
 Folyton felé rohansz. Nem vagy nemes:
 Mi kényelem tested-lelked vidítja –
 Mind állati. S nem vagy cseppet se bátor:
 Hiszen félsz egy hitvány féreg törékeny,
 Lágy fullánkjától. Álmod ad nyugalmat
 – Hányszor hívod! – és rettegsz a haláltól,
 Bár az se más. Nem vagy még önmagad se:
 Sok százezer parányi sejtből állsz,
 Mely mind a porból lett. Boldog se vagy:
 Küzdesz azért, mi nincs meg, s ami megvan,
 Azt elfelejted. Állandó se vagy:
 Hisz lényed folyton, furcsán változik
 A hold szerint. Ha gazdag vagy – szegény vagy:
 Mint a szamár, mely ércből roskadoz,
 A terhes kincset hordod egy napig –
 S megkönnyít a halál. Nincsen barátod:
 Önnön véred, ki atyjának nevez,
 Saját ágyéknod édes magzata
 Átkozza a csúzt, köszvényt és fekélyt,
 Hogy eddig el nem vitt már a pokolba.
 Nincs ifjúságod és nincs vénkorod:
 Csak mintha úgy álmodnád mind a kettőt
 Egy déli órán. Hisz szép ifjúságod,
 Akár a rokkant egy kis adományért
 A szélütött vénséghez esdekel.
 S ha már öreg vagy és bőségben élsz:
 A tűz, erő, vágy, szépség – mind oda,
 Hogy élvezhetnéd gazdagságodat.
 Mindez hogyan méltó e névre: élet?
 Hisz ily élet ezer halált takar!
 S mi mégis a haláltól rettegünk.
 Amely megold minden csomót – örökre.

CLAUDIO Alázatosan köszönöm tanácsod.

Ha élni vágyom: csak halált lelek.

Ha halni vágyom: életet. Legyen hát!

IZABELLA (*kintről*) Hahó! Áldás és békesség!

PORKOLÁB Ki vagy? Jöjj!

„Adj’ Isten”-nek „Fogadj Isten” kijár.

HERCEG (*Claudióhoz*)

Meglátogatlak nemsokára újra.

CLAUDIO Köszönöm szépen, szentatyám.

Izabella belép

IZABELLA Claudióval volna pár szavam.

PORKOLÁB Isten hozott! – Nézd, úrfi, itt a húgod.

HERCEG Egy szóra, porkoláb!

PORKOLÁB Akár kettőre is.

HERCEG Bujtass el úgy, hogy halljam, mit beszélnek.

A herceg és porkoláb el

CLAUDIO Mi jó vigaszt hoztál, hugom?

IZABELLA Olyant, mint minden vigasz... Jót, nagyon jót!

A helytartónak dolga van az égben
És gyors követnek tégedet szemelt ki,
Hogy képviseld őt mindörökre ott fenn.
Készülj el gonddal és minél előbb;
Már holnap indulsz.

CLAUDIO Nincsen semmi mentség?

IZABELLA Olyan van csak, mely egy fejet kiváltva
Egy szívet megrepeszt.

CLAUDIO De van tehát?

IZABELLA Igen, bátyám, te életben maradhatsz;
De bírásban sátáni irgalom van;
Ha kérsz belőle: életed megadja,
De holtig megköt.

CLAUDIO Börtön mindhalálig?

IZABELLA Az, az! Börtön halálig; oly bilincs,
Mely – bárha a széles világ tiéd is –
Lekötve tart.

CLAUDIO De hogyan értsem ezt?

IZABELLA Úgy, hogy ha ráállsz, a becsületet
Lehántod ezzel törzsedről örökre,
S csupasz maradsz.

CLAUDIO Miről van szó? Beszélj!

IZABELLA Ó, féltelek, bátyám! Úgy reszketek,
Hogy majd ragaszkodsz lázas életedhez,
S örök becsületnél hat-hét telet
Nagyobbra tartasz. Mondd: meg mersz-e halni?
A képzelet ad súlyt csak a halálnak.
A kis bogár, mit lábunk eltapos,
Csak oly fájdalmat áll ki, mint ha meghal
Egy óriás.

CLAUDIO Miért pirítasz így rám?

Bátorságot úgy kérek – gondolod –
A gyöngye nádtól? Hogyha halni kell,
Úgy várom a sötétet, mint menyasszonyt,
S karomba zárom.

IZABELLA Ez bátyám szava!

S atyám szava, mely sírjából felém száll:
Meg kell halnod. Te nemesebb vagy annál,

Semhogy megváltsad így az életed
 Egy aljas alkun. E kegyeskedő úr,
 Ki higgadt képpel, megfontolt beszéddel
 Az ifjuságra tör s minden hibára
 Úgy csap le, mint a héja a csibére –
 Ez a kegyeskedő: ördög. Ha egyszer
 Fölhánytorgatnák mocskát ott belül,
 Egy posvány nyílna meg, oly végtelen mély,
 Mint a pokol.

CLAUDIO A jámbor Angelo!

IZABELLA Ó, a pokol ravaszdi álruhája!
 A kárhozottnak testét ékesíti
 A jámborság színe. – Gondold csak el:
 Ha szüzességem néki áldozom,
 Szabad lehetsz.

CLAUDIO Nagy Ég! Az nem lehet!

IZABELLA De!
 Megengedné ez ocsmány vétek árán,
 Hogy mindhalálíg vétkezz. Még ma éjjel
 Vagy megteszem – ki sem mondom, mit is hát –
 Vagy holnap reggel meghalsz.

CLAUDIO Meg ne tedd!

IZABELLA Ó, volna szó csak életemről!
 Mint egy gombostút, úgy hajítanám el,
 Hogy szabadulhass!

CLAUDIO Köszönöm, hugocskám.

IZABELLA Készülj rá, bátyám, hogy holnapra meghalsz.

CLAUDIO Jól van. – De hát a vére hajtja őt is.
 Hogy a törvényt, mit úgy erőszakolt,
 Most fölfricskázza? Úgy biz az nem is bűn;
 Vagy legkisebb a hét főbűn között.

IZABELLA A legkisebb? Melyik?

CLAUDIO Hogy is járhatna érte kárhozat?
 Hát ő, a bölcs, vállalná percnyi kéjért
 Az örök büntetést? Ó, Izabella!... (*Habozik*)

IZABELLA Mi lelt, bátyám?

CLAUDIO (*megettörve*) Borzasztó a halál!

IZABELLA S utálatos a meggyalázott élet.

Angelónak van egy elhagyott menyasszonya, Marianna. A papi ruhás herceg őt vonja be tervébe.

HERCEG Mondd csak, nem keresett itt engem valaki máma?

Éppen erre az időre ígértem, hogy itt leszek.

MARIANNA Nem keresett senki. Itt ültem egész nap.

Jön Izabella

- HERCEG Elhiszem egy szóig. Lám, épp most van itt az ideje. Megkérlek szépen: távozz egy kicsit. Alighanem hamarosan hívlak majd. Saját érdekedben!
- MARIANNA Örökre le vagyok neked kötelezve. *(El)*
- HERCEG No, mi újság jó helytartó urunkról?
- IZABELLA Egy kertje van kerítve téglafallal
S mellette még egy szőlőskert nyugatról,
Annak van egy nagy deszkaajtaja:
Azt nyitja – nézd csak – itt e vastagabb kulcs,
Emez meg egy kis ajtóhoz való,
Az vezet át a szőlőből a kertbe.
Megígértem, hogy meg fogok jelenni
Koromsötét éjféلكor ott a kertben,
S szólítom őt.
- HERCEG De hát magadtól eltalálsz oda?
- IZABELLA Figyeltem én az útra pontosan.
Ő nagy suttozva, bűnös buzgalommal
Végigmutatta – nem feledve semmit –
Két ízben is.
- HERCEG S nem állapototok meg
Egyébben, melyre majd vigyázni kell?
- IZABELLA Nem, semmiben. Csak hogy sötét legyen.
És értésére adtam néki azt is,
Hogy ott időznöm nem lehet soká.
Azt mondtam, egy szolgálóm lesz velem,
Ki vár reám és azt gondolja rólam,
Bátyám ügyében járok ott.
- HERCEG Nagyon jó.
De Mariannának még szót se szóltam
Erről az üggyről. – Hej, lányom! Jöhetsz!

Marianna jön

Ösmerkedj össze, kérlek, e leánnyal:
Ő segít rajtad.

- IZABELLA Minden vágyam az.
- HERCEG Hiszed, hogy én becsüllek tégedet?
- MARIANNA Hiszem, atyám, és tapasztaltam is.
- HERCEG Akkor hát fogjad kézen új barátnőd:
El fog neked beszélni valamit.
Én addig várok. Csak siessetek!
Közel van már a ködös éjszaka.

Izabellát a sötétség leple alatt Marianna helyettesíti, Angelo tehát azt hiszi, hogy a lány eleget tett kívánságának, mégis parancsot ad: végezzék ki Claudiót. Az álruhás herceg titokban megakadályozza a kivégzést. Mindenki úgy tudja azonban, hogy Claudio meghalt. Amikor azután visszatér a herceg ünnepélyesen, s igazságot tesz, a leleplezett Angelóval elvéteti Mariannát, így ítélkezik:

- HERCEG Claudióért Angelo felel!
 Jó tettért jót várj és kegyet kegyért,
 De: „szeget szeggel...” és: „szemet szemért...”
 Nos, Angelo, gaztetted oly világos –
 Hiába is tagadsz, csak fönnakadsz –,
 Itélünk hát: ama tőkén, melyen
 Claudiónak feje véttetett:
 Fejed vétessék – éppolyan sietve!
 Vigyétek!
- MARIANNA Ó, kegyelmes hercegem!
 Hát csúfra adtál férjhez engemet?
- HERCEG Férjed hibás, hogy csúfra lett a férjed.
 Azért sürgettük ezt az esküvőt,
 Hogy megőrizzük tisztességedet,
 Különben az, hogy egyszer már veled hált,
 Eztán örökre bélyeg volna rajtad.
 Elkobzott birtokát, mely minket illet,
 Terád ruházzuk özvegydíj gyanánt,
 Végy rajta jobb urat.
- MARIANNA Ó, hercegem,
 Más férjet, jobbat, senkit sem kívánok.
- HERCEG Csak őt ne kívánd; el vagyunk tőkélve.
- MARIANNA Kegyelmes jó uram! (*Letérdel*)
- HERCEG Hiába fáradsz,
 Nincs irgalom. Vigyétek! (*Lucióhoz*) Most te jössz!
- MARIANNA Ó, hercegem! – Segíts, jó Izabellám,
 Térdelj mellém! Két térdedért cserébe
 Vedd életem: szolgállok mindhalálig.
- HERCEG Őrülség éppen őt unszolnod erre.
 Ha ő borulna térdre Angelóért,
 Kóágyából kitörne bátyja lelke
 És elragadná innen szörnyü módon.
- MARIANNA Ó, Izabella, édes Izabella!
 Térdelj mellém mégis, tartsd föl kezed!
 Szólnod se kell: beszélék én helyetted.
 Mondják, az igaz is vétkén tanul;
 És legtöbbször csak jobbá lesz az ember,
 Ha kissé rossz volt; így lesz férjem is!
 Ó, Izabella, fél térded se hajtod?
- HERCEG Claudióért hal meg.
- IZABELLA (*térdre borul*) Jó uram,
 Kérlek, tekints ez elitéltre úgy,
 Mint hogyha bátyám élne. Azt hiszem,
 Hogy jó uton járt ő egészen addig,
 Míg engem meg nem látott; meg ne öld hát.
 A bátyámon a törvény telt be csak:
 Amért ő meghalt, azt el is követte.

De Angelo?
 Gonosz tervét ő mégse vitte véghez;
 El nem sült tervet legjobb eltemetni.
 A gondolat még nem cselekedet,
 S a terv: csak gondolat.

MARIANNA Az, semmi más.

HERCEG Hiába esdekelsz: kelj fel, ha mondom.
 Eszembe jut most még egy más hiba!
 (*A porkolábhöz*)
 Claudióval mért végeztetek
 Soron kívül korán?

PORKOLÁB Parancsra történt.

HERCEG Jött erre nézve külön rendelet?

PORKOLÁB Nem, fenség, csak bizalmas értesítés.

HERCEG Tisztségedtől ezért megfosztalak.
 Add át a kulcsokat!

Végül a porkoláb bevezeti az eleven Claudiót, Izabellának, valamennyiüknek leesik az álla a csodálkozástól. A herceg kegyelmet ad a gonosz képmutatónak, Angelónak.

PORKOLÁB Egy másik rab. Én mentettem meg ezt is,
 Együtt halt volna meg Claudióval,
 S megszólalásig őhöz hasonló.
 (*Fölfedi Claudiót*)

HERCEG (*Izabellához*)

Ha bátyádhoz hasonlít a fiú:
 Az ő kedvéért – kapjon hát kegyelmet!
 És a te drága kedvéért, leánykám
 – Ha te kezded nyújtod s enyém leszel –
 Ő testvérem lesz. – Erről még beszélünk.
 Így Angelo most jól járt, érzi is:
 Ugy látom, már a képe is derül.
 Nos, Angelo, te rosszért jót aratsz;
 De rajta légy, hogy szeresd azt az asszonyt!
 Az ő jó szíve a te jó szerencséd.
 Ma megbocsátó kedvemben vagyok.

Múlt esztendőben, a felszabadulás után újra meginduló Nemzeti Színház új igazgatója megbízta Vas Istvánt, hogy készítse el a színház számára a III. RICHÁRD fordítását. A költő gyertyafény mellett, s hozzá nagyon takarékosan beosztott gyertyafény mellett, a még romokban heverő város egyik szellős lakásában fordította le a púpos Gloucester (Gloster) herceg történetét.

A III. RICHÁRD meglehetősen módon egy monológgal kezdődik, amelyben a hős egyszerűen elmondja jellemét, a színdaraboknak általában féltve őrzött titkát; mert hiszen egy dráma vonzóereje, érdekessége éppen abból áll, hogy a főhős fokról fokra lelepleződik, az író apránként bontja ki a jellemét. Shakespeare, aki fittyet hányt min-

den szabálynak és bölcsességnek, evvel egyenesen a feje tetejére állítja a dramaturgiát, s bebizonyítja, hogy ezt is lehet. Tudjuk, hogy az operett primadonnája, a színdarabok főszereplői csak később, sokszor majdnem egy felvonásnyi előkészítés után jelennek meg a színen. Itt Gloucester kezdi az első felvonást, a későbbi III. Richárd király. Úgy látszik, az igazi dráma mégsem hasonlít az operetthez, ahogyan a színházi szakemberek képzelik.

GLOSTER York napsütése rosszkedvünk telét
 Tündöklő nyárrá változtatta át.
 Családunkról már elvonult a köd,
 S alámerült az óceán szívébe.
 Most homlokunkon győztes koszorú,
 Diadalemlék csorba fegyverünk,
 Vad riadónkból víg vacsora lett
 És édes dallam szörnyű indulónkból.
 Szelíden mosolyog a háború,
 Nem lovagol páncélos paripán,
 Hogy félénk ellenség szívét ijessze,
 Ehelyett fürge lábakkal szökell
 A hölgyszobákban léha lantzenére.
 De én, aki nem játszani születtem,
 Sem tetszelgő tükröknek udvarolni,
 Durván véstek, szerelem fénye nélkül
 S riszáló nimfák előtt nem feszíthet,
 Mert megfosztottak minden szép aránytól,
 S a természet becsapott termetemmel,
 Torz vagyok, félig kész, s idő előtt
 Küldtettem el e lélegző világba,
 Bénán s idétlenül, hogy a kutyák
 Megugatnak, ha bicegek előttük –
 Én ilyen fuvolázó békekorban
 Nem is tudok egyébbel szórakozni,
 Mint hogy a napon nézem árnyamat,
 És csúfságomat magam magyarázom:
 Én, mivel nem játszhatom a szerelmest,
 Hogy eltöltssem e csevegő időt –
 Úgy döntöttem, hogy gazember leszek,
 S utálok e kor hiú gyönyörét.
 Álommal, váddal, részeg jóslatokkal
 Cselt szőttem és veszélyes logikát,
 Hogy Clarence bátyámat meg a királyt
 Vad gyűlölettel egymásra uszítsam.

Egy londoni utcán találkozik Gloucester VI. Henrik király temetési menetével, akit ő ölt meg. Ugyancsak ő ölte meg Henrik fiát, Edwardot is, a trónörököst, akinek fiatal özvegye, Lady Anna követi most apósa koporsóját. Lady Anna megállítja egy pillanatra a koporsóvivőket, hogy elmondja fájdalmát és átkait, s közben lép be Gloucester.

ANNA Tegyétek le a dicsőséges terhet
 – Ha szemfödőben elfér a dicsőség –,
 Míg én egy percig illón jajgatom
 Henrik király korai halálát.
 Királyi szent test, mint a vas, hideg vagy!
 Ti Lancaster-ház halvány hamvai!
 Királyi vér vértelen maradéka!
 Tán van jogom szellemedet idézni,
 Hallgassa csak meg, hogy sír árva Anna,
 Hitvese Edwardnak, megölt fiadnak.
 Az ő gyilkosa vágta sebedet,
 Ablakot, melyen át életed kiszállt,
 S mely szegény szemem balzsamát felissza.
 Ó, átkozott kéz vágta ezt a rést!
 Átkozott szívnek volt hozzá szive!
 Átkozott vér ontotta ezt a vért!
 Oly szörnyű sors verje a nyomorultat,
 Ki nyomorulttá tett halálod által,
 Amilyet póknak, varangynak kívánok
 S a csúszómászók mérgezett fájának!
 Gyertek most Chertseybe szent terhetekkel,
 Melyet odaviszünk Pál templomából.
 S ha elfáradtok, majd pihenjete meg,
 S én Henrik király holttestén jajongok.

Belép Gloster

GLOSTER Állj! Koporsóvivők, le a teherrel!
 ANNA Milyen varázsló hívta ezt a démont,
 Hogy feltartson kegyeletes utunkon?
 GLOSTER Le a holttesttel! Mert, Szent Pálra mondom,
 Holttest lesz abból, aki nem fogad szót.
 ELSŐ NEMES Uram, engedd útjára a koporsót!
 GLOSTER Te koszos kutya! Állj meg már, ha mondom:
 Vidd orrom elől azt az alabárdot,
 Vagy, Szent Pálra, én leütlek, te koldus,
 Rád taposok, csak légy tovább pimasz.

A koporsóvivők leteszik a koporsót

ANNA Mi az? Remegtek? Hát mindenki fél?
 Jaj, nem szidlak, hisz elvégre halandók
 Szeme nem bírja el az ördögöt.
 Kotródj! Te pokol iszonyú lakája,
 Csupán halandó testén volt hatalmad,
 De nem a lelkén; most hát menj el innen!
 GLOSTER Édes szentem, ne légy már oly gonosz!

- ANNA Az Istenért, hagyj békén, rothadt ördög:
 Pokollá tetted a jókedvű földet,
 S betöltötted átokkal s mély panasszal.
 Ha gyönyörködöl undok tetteidben,
 Csak nézd hentességed mesterművét.
 Urak, nézzétek, holt Henrik sebe
 Kinyitja hült száját és újra vérzik.
 Pirulj, te nagy rakás idomtalanság,
 Mert jelenléted hajtja ki a vért
 A vértelen, üres, hideg erekből:
 Természetellenes tetted kihívja
 E természetellenes áradást.
 Isten, bosszuld meg a vért, melyet adtál!
 Föld, bosszuld meg a vért, melyet iszol!
 Ó, ég, villámmal csapd agyon a gyilkost.
 Ó, föld, nyílj szét és fald fel, amíg él,
 Mint elnyelted e jó királyi vért,
 Amelyet pokol-küldte karja ontott.
- GLOSTER Hölgzem, az irgalmat nem ismered,
 Mely rosszért jót ad, áldást átokért.
- ANNA Te meg nem ismeresz semmiféle törvényt:
 A vadállatban is van szánalom.
- GLOSTER De bennem nincs, hát nem vagyok vadállat
- ANNA Különös, hogy az ördög igazat mond.
- GLOSTER Különös, hogy az angyal csupa méreg.
 Te nőiesség isteni tökélye,
 E vélt bűneimet alkalomadtán
 Kegyeskedj nékem megbocsátani.
- ANNA Te férfiúság veszélyes ragálya,
 Ismert bűneidért alkalomadtán
 Kegyeskedj megátkozni magadat.
- GLOSTER Te szebb, mint nyelv leírhat, légy türelmes,
 És adj időt, hogy menthessem magam.
- ANNA Te rothadtabb, mint szív képzelhet, egy
 Jó mentséged lehet: kösd föl magad.
- GLOSTER E csüggedés jobban vádolna engem.
- ANNA E csüggedés a mentséged lehetne,
 Mert méltó bosszút állnál magadon,
 Ki méltatlanul öltél másokat.
- GLOSTER Én meg nem öltem őket.
- ANNA Akkor hát meg se haltak,
 Ha nem általad, te pokol legénye.
- GLOSTER Férjedet meg nem öltem.
- ANNA Akkor él.
- GLOSTER Nem – halott, s Edward keze ölte meg.
- ANNA Hazug, rothadt torok! Margit királyné
 Töröd véréből füstölögni látta;

- Szegezted már az ő szívének is,
Csak bátyáid lökték el a hegyét.
- GLOSTER Mert rágalmazó nyelve büntelen
Vállamra rakta bátyáim bűnét.
- ANNA Inkább, mert véres lelked soha mást
Nem álmodik, csak hentességeket.
Megölted a királyt?
- GLOSTER Megengedem.
- ANNA Megengeded, te disznó? Úgy az Isten
Engedje meg, hogy érte átkozott légy!
Ő erényes volt, nemes és szelíd.
- GLOSTER Örüljön hát az Ég ura, hogy ott van.
- ANNA Az Égben van, s oda te sohasem jutsz.
- GLOSTER Köszönje meg nekem, hogy odaküldtem:
Ott volt a helye, nem köztünk a földön.
- ANNA Számodra nincs más hely, csak a pokolban.
- GLOSTER De van, ha épp hallani akarsz.
- ANNA A börtönben.
- GLOSTER Nem – a hálósobádban.
- ANNA Kór törje a szobát, ahol te fekszel.
- GLOSTER Töri, hölgyem, míg nem fekszem veled.
- ANNA Remélem.
- GLOSTER Tudom. Drága Lady Anna,
Hagyjuk már szellemünknek gyors vivását,
És térjünk át a lassúbb módszerekre:
Nem hibásabb-e az, aki e két
Plantagenet kora halálát okozta,
Mint az, aki végrehajtotta csak?
- ANNA Te voltál ok és átkos okozat.
- GLOSTER Szépséged volt az okozat oka,
Szépséged, mely álmomban megkísértett,
Hogy meggyilkoljam az egész világot
Egyetlen óráért szép melleden.
- ANNA Ha ezt tudom, szépségemet, te gyilkos,
Arcomról körmöm tépte volna le.
- GLOSTER E szem nem bírná szépséged halálát,
Nem bánthatnád, amíg én itt vagyok:
A világot a nap deríti fel,
Engem meg ez, ez életem s napom.
- ANNA Halálos éj napodra s életedre!
- GLOSTER Ne átkozd magad, mindkettő te vagy.
- ANNA Bár az volnék, hogy rajtad bosszút állnék!
- GLOSTER Természetellenes ez a harag,
Mely bosszút áll azon, aki szeret.
- ANNA Igazságos és józan harag,
Mely bosszút áll a férjem gyilkosán.
- GLOSTER Ki elrabolta a férjedet, úrnő,
Azért tette, hogy jobb férjhez segítsen.

ANNA Ennél jobb férj nem lélegzik a földön.
GLOSTER Van, aki nála jobban tud szeretni.
ANNA Nevét mondd!
GLOSTER Plantagenet.
ANNA De hát az ő volt.
GLOSTER Azonos név, de különb ez a példány.
ANNA És hol van?
GLOSTER Itt.

Anna leköpi

De miért köpsz le, mondd?
ANNA Bár nyálam méreg lenne kedvedért!
GLOSTER Nem fakadt méreg édesebb talajból.
ANNA Nem tapadt méreg rothadtabb varangyon.
El innen! Megfertőzöd szememet.
GLOSTER Szemed, édes hölgy, megfertőzött engem.
ANNA Bár kígyó lenne, hogy halálra marjon.
GLOSTER Bár kígyó lenne, hogy egyszerre haljak,
Mert most élőhalállal gyilkol engem.
Szemed szememből sós könnyet fakaszt,
És gyermeked csöppekkel szégyeníti
E szemet, mely gyászkönnyeket nem ontott.
Férfiszememnek nem kellett a lány könny,
S mit nem sajtolt belőle annyi bánat,
Szépséged zokogással vakította.
Nem kérleltem ellenséget, barátot,
S nyelvem szelíd hizelgést nem tanult,
De most szépséged hűbértokáért
Nyelvemet kérni hajtja büszke szívem.

Anna megvetően néz rá

Ne tanítsd ilyen megvetésre ajkad,
Úrnőm, hiszen csókokra van teremtvé.
Ha bosszuló szived meg nem bocsáthat,
Nézd, neked adom éles kardomat,
S ha tetszik néked hű szívembe döfni,
Hogy elszálljon e lélek, mely imád,
Én megnyitom a halálos csapásnak
S térden könyörgöm tőled a halált.

Gloster feltárja mellét, Anna feléje szegezi Gloster kardját

Ne várj, mert én öltem meg a királyt,
De erre csak szépséged ingerelt.
No szúrj, kezemtől halt meg ifjú férjed,

Anna megint Gloster mellének szegezi a kardot

De mi vitt rá? A te mennyei arcod.

Anna leejti a kardot

Fogd hát a kardot, vagy fogadj el engem.

ANNA No, állj fel, tettető: habár kívánom

Halálodat, hóhérod nem leszek.

GLOSTER Akkor hát mondd, hogy öljem meg magam.

ANNA Már megmondtam.

GLOSTER Igen, de csak dühödben.

Mondd csak ki még egyszer és ez a kéz, mely
Szerelmedért szerelmedet megölte,
Szerelmedért egy még hivebb szerelmet
Öl meg, és mindkét halált te okoztad.

ANNA Bár látnám szívedet!

GLOSTER Pórén ül nyelvemen.

ANNA S ha mindkettő hamis?

GLOSTER Úgy hű férfi nem élt még.

ANNA Hát tedd el kardodat.

GLOSTER Hát békét kötsz velem?

ANNA Azt még majd megtudod.

GLOSTER De mondd, remélhetek?

ANNA Hisz mindenki remél.

GLOSTER Fogadd el gyűrűmet.

ANNA Ne várd, hogy én is adjak.

(Ujjára húzza a gyűrűt)

GLOSTER Nézd, gyűrűm ujjadat hogy zárja be,

Így zárja be melled a szívemet:

Viseld mindkettőt, mindkettő tied.

Lady Anna távozik, VI. Henrik koporsóját továbbviszik, s Gloucester így beszél magában:

Kértek már asszonyt ilyen hangulatban?
Nyertek már asszonyt ilyen hangulatban?
Én nyertem, de nem tartom meg sokáig.
Én, aki megöltem férjét s férje apját,
Mefogom szíve vad gyűlöletében,
Könnyel szemében, átokkal az ajkán,
Én, haragjának vérző tanúsága,
Ellenem vall az Isten és az ész
S e koporsó s mellettem semmi más,
Csak tettető tekintet és az ördög,
És elnyerem, semmivel minden ellen!

Intrikák és sorozatos gyilkosságok után a púpos herceg végre III. Richárd néven trónra lép. Amikor azután a Lancaster-ház Franciaországba menekült sarja, a jogos trónkövetelő Richmond gróf partra száll Angliában, a nemesség s a nép nagy része csatlakozik hozzá. Richárd király híveivel és seregével ellene vonul. Már közel van bukásának perce. Salisbury mezején, éjszaka a táborban, Richárd sátrában megjelennek mindazoknak a kísértetei, akiket megölt. Richárd felriad álmából:

RICHÁRD Másik lovat! Kötözd be sebemet!
 Irgalom, Jézus! – Álom volt csupán.
 Hogy kínzol, gyáva lelkiismeret!
 Kék fények égnek. Holt éjféltre jár.
 Hideg cseppek remegő húsomon.
 Magamtól félek? Nincs itt senki más.
 Én én vagyok, Richárd Richárd barátja.
 Tán gyilkos van itt? Nem. Dehogynem: én.
 Hát futni! Magamtól? Van okom erre:
 Különben bosszút állok. Magamon?
 Szeretem magamat. Miért? Talán
 A jóért, amit én tettem magammal?
 Nem, sajnos nem. Gyűlölöm magamat
 Minden elkövetett gaztettemért.
 Gazember vagyok. Nem, nem! hazudok.
 Kérkedj, bolond! – Ne hízelegj, bolond!
 Sok nyelve van a lelkiismeretemnek
 És minden nyelven más mesét mesél,
 S gazembernek mond mindegyik mese.
 Ez legnagyobb mértékben rágalom.
 A legszörnyűbb mértékű gyilkolás
 És mindegyik bűn mindegyik fokon,
 A rácshoz jönnek mind: – Bűn! Bűn! – kiáltva;
 Kétségbeesem. Senki sem szeret,
 S ha meghalok, majd egy lélek se sajnál.
 De mért is tennék, mikor én magam
 Se tudom megsajnálni magamat?
 Úgy rémlett, hogy sorra sátramba jöttek
 Azoknak lelkei, kiket megöltem,
 És mind azt mondta, bosszút áll Richárdon.

FODOR GÉZA LEVELE SÁNDOR IVÁNNAK

Kedves Iván!

Elnézésedet kérem – ha ugyan egyáltalán elnézhető – azért az udvariatlanságért, hogy hónapokon keresztül nem reagáltam kedves könyvküldeményedre. Mentségemre szóljon, vagy ha mentéség nincs is, legalább megértésedet kérem azért, hogy a túlterheltség és a hajszoltság hónapjai vannak mögöttem, amikor külső feladatokkal versenyt futva nem tudtam odaadni magam olyasminek, ami nagyon is belső ügy – ezzel nemcsak magamnak kielégületlenséget, de sokaknak sérelmet is okozva. A *Hamlet*-esszét persze azonnal elolvastam, de az egész kötet ismeretében szerettem volna köszönetet mondani kedvességéért. Most, a szünidőben tudtam végre valamit kedvemre is olvasni. Az esszégyűjtemény megint lenyűgözött azzal, hogy milyen sokféle az érdeklődésed, miközben szilárd centruma van, s hogy milyen nagy érték az a mély gondolkodás, amely írásaidat jellemzi, s amely oly ritka abban a felületesen fecsegő közegben, amelyben élünk. Lenyűgöző továbbá a stílusod, a minden irodalmiaskodástól ment igazi írói kvalitás, sűrítő erő és plaszticitás. Egyértelmű: a *Karácsonyi szövegrétegek* lényeges, fontos könyv.

Mivel az én kompetenciám távolról sem olyan tágas, mint a Tiéd, az érdeklődésen túl hozzászólni csak a *Hamlet*-problémához merek. Lehet, hogy az én nézőpontom következménye csak, de ezt az írást érzem a kötet csúcsának, s mindenképpen a *Hamlet*-receptió egyik legjobb teljesítményének. Minden mondata elgondolkoztatott, s a legtöbb őszinte rokonérzéssel töltött el. Amikor pedig további kérdések támadtak bennem, nem annyira vitáztam Veled, mint inkább tovább meditáltam olyan rejtélyeken, amelyek átlátásához egy élet is kevés, s amelyeken valószínűleg addig fogok töprengeni, ameddig töprengeni tudok – de, úgy vélem, ezzel valamennyien így vagyunk, akiknek ez a csodadarab személyes ügyünk. Engedd meg, hogy megosszak Veled néhány kérdést. Azt mondod: „Valójában Hamlet maga mondhatná csak el azt, amit »tud«, ami tapasztalata és felismerése.” (237. o.) Nagyon sokatmondónak érzem, hogy a „tud” szót idézőjelbe tetted. Hamlet valóban nagyon sok mindent tud, tapasztal, felismer, de nem lehet, hogy a sok-sok tudást, tapasztalatot, felismerést nem képes át- és összefogni, azaz az Egész, amivé benne a tudások, tapasztalatok, felismerések összeállnak, csak élmény, vízió, valami abszolút közvetlen, nem racionalizálható és megfogalmazható? Vagyis: nem lehet, hogy a Hamlet-probléma lényege éppen az, hogy nem megfogalmazható? Tehát hogy *valójában* ő maga sem mondhatná el?

Fortinbras! A Hamlet-figura problémái mellett számomra a darab legnagyobb talánya. Azt írod: „Fortinbras többnyire operettfigura maradt.” (240. o.) Tapasztalatom szerint ez csak a '60-as évekig volt így. Azóta – ha nem hagyják el teljesen – egyértelműen negatív, elidegenített, szatirizált figura, a nyers hatalom, erőszak, a gengszterizmusnak minősülő politika képviselője, aki nem tudja felfogni a bonyolult dolgokat, vagyis vele valami olyasmi jön, ami talán még a Claudius uralmánál is rosszabb. A magamagát Hamlettel azonosító értelmiség mintha Fortinbrason állt volna bosszút minden sérelméért. A IV. 4. elejét így interpretálok: „Fortinbrasnak csak hat sora van itt, ám ebből

nem kevesebbet tudhatunk meg, mint hogy (éppen) cselet vet, ugyanis miközben a lengyelek ellen vonul, ám valójában dán birtokokat kíván visszaszerezni – követével annyit üzen csak Claudiusnak, hogy »igényli országán az átkelést.« (240. o.) Biztos, hogy még mindig sok mindent nem vettem észre ebből a kimeríthetetlen darabból, de arra, hogy Fortinbras Cornelius és Voltimand küldetése után és nagybátyja rendreutasítása után is dán birtokokat kívánna visszaszerezni, s a Claudiusnak küldött üzenet csak taktika volna, semmi támpontot nem találok a szövegben. Van viszont néhány dolog, amivel nem szokott számot vetni a *Hamlet*-irodalom. Nem is annyira arra gondolok, hogy Hamlet mégiscsak Fortinbrasra hagyja az országot, mint inkább a „hogy vádol engem minden alkalom” monológra a „Példák, nagyok...” sortól odáig, hogy „Az valódi nagy, / Ki fel nem indul, ha nagy oka nincs; / De szalmaszálért is küzd nagyszerűen, / Midőn becsület az, mi fennforog”. Ez a lovagi eszmények világába vezet bennünket, s ha Hamlet apjának és Fortinbras apjának arra a bizonyos párbajára gondolunk, nem sejlík-e fel a darab mélyén a lovagkor, a lovagi múlt? Biztos, hogy ez kétes értékű, mint a 250. oldalon célzol rá? Nem lehet, hogy a mindent bonyolultnak, bizonytalanak, ambivalensnek látó Hamlet számára ez egy irigyelt, tiszta, egyszerű, átlátható világ? A még „ki nem zökkent idő”? Tanulságos lenne megvizsgálni, hogy Shakespeare életművében hogyan, milyen fénytörésekben jelenik meg a lovagi múlt. Ebből a szempontból kulcsjelentőségű a kevés figyelemre méltatott *Pericles*, amely nem nélkülözi a romantikát: mintha retrospektív, nem minden nosztalgiaát nélkülöző búcsú volna a letűnt lovagi értékektől. Úgy vélem, a *Hamlet*nek van egy olyan történelmi idődimenziója is (lovagkor–reneszánsz váltás), amely eddig nem kapott kellő figyelmet, s amely még meglepetésekkel szolgálhat. Némileg kapcsolatban van ezzel az a probléma is, hogy Hamlet – mint mondod – „abban a *másik* zónában teljesen idegenül mozog” (251. o.). De mint vélekedjünk az apja halála *előtti* Hamletről? Ophelia jellemzéséről: „Udvarfi, hős, tudós, szeme, kardja, nyelve: / E szép hazánk reménye és virága, / Az ízlés tükre, mint a egy szoborhoz. / Figyelme tárgya minden figyelőnek”?

Végül: a színészeket némileg leszállítva arról a piedesztálról, melyre Hamlet emeli őket, egyetértőleg idézed Nádas Pétert: „A színészek szemében az érzékeny okosságokat szónokló Hamlet és az érzéketlen butaságokat vartyogó Polonius között nincs semmi különbség.” (246. o.) A Nádasra jellemző moralista rigorozitással szemben úgy vélem, hogy valami különbség azért van, bár nem okvetlenül morális. Nem lehet, hogy Shakespeare, a színházi ember itt megint csak nagyon bölcs, s betekintése van abba az ellentmondásba, hogy a színész, a színház érdeme nincsen okvetlenül összefüggésben a színész, a színházat művelők erkölcsiségével? Hogy az emberi tisztesség/tisztességtelenség és az ábrázolói tehetség működésének igazsága más-más, inkompenzurábilis dimenziói az emberi létezésnek? Nem lehet, hogy a színészek illúziótlan ábrázolása mégiscsak a világ bonyolultsága iránti odaadásra int bennünket?

Hát ezek a dolgok ütöttek szöveget a fejembe, remek *Hamlet*-esszédet olvasva. Remélem, nem ellentmondásnak tekinted e megjegyzéseket, hanem inspirációd eredményének és párbeszédkísérletnek. Magam úgy érzem, hogy kedvességeden és a könyv kvalitásán túl ezért az inspirációért tartozom Neked a leginkább köszönettel.

A köszönet késlekedéséért elnézést kérve, szeretettel üdvözöl

Fodor Géza

Budapest, 1996. augusztus 11.

Fodor Gézával először 1965-ben találkoztam. Az Universitas nancyi, majd párizsi fesztiváltornéjára kísértem fiatal színházi kritikusként a hajdani, legendás Egyetemi Színpad együttesét, amelynek tagja volt.

Később Szigligeten és színházi bemutáson váltottunk néhány szót. Néha éveket nem találkoztunk, ám mindig úgy tudtunk beszélgetni, mintha dialógusunk folyamatos lett volna.

Fél évszázad leveleinek rendezgetése közben került elő ez a tizenhat év előtti levele, amit felesége, Várady Éva jóváhagyásával tesztek közzé, dokumentumként, kivételes habitusáról, moráljáról, tudásáról, stílusáról, amelyek egész életét-életművét jellemezték. Fénybe emelendő, hogy ama „külső” (világ)ügyek mellett, nem ellentétben velük, ám mintegy felülírva azokat, a „belső” ügyekhez (ez esetben az olyan iránytűművekhez, mint a HAMLET) való ragaszkodását említi élettámpontként. A róluk való töprengést pedig olyan dolgok átlátásához, „amikhez egy élet is kevés”.

Megszívlelendő az is, amit arról ír, hogy a tudásra (Hamlet tudására is), mint a végső dolgok meg nem fogalmazhatóságára érdemes figyelni. Ezt a gondolatát azért is maradandóan radikálisnak érzem, mert újabb kortapasztalatainkra is utal. Arra ugyanis, hogy a hosszú kultúraszakaszok felhalmozott „tudásai” feletti – azokat akár folyamatosan felülvizsgáló – töprengés is elkerülhetetlen.

A levele óta eltelt több mint másfél évtized tapasztalatai alapján tovább gondolható az is, amit a „Fortinbras-problémáról” ír. Mellékesnek tekintem, hogy szerintem található a szövegben utalás arra, hogy Fortinbras vissza kívánja szerezni apja birtokát. (Az utolsó jelenetben: „E tartományhoz, úgy rémlik, jogom van: / Most alkalom hí fellépnem vele...” – Arany János ford.) Lényegesebb, hogy az újabb Fortinbras-megjelenítéseket is foglalkoztatja az egykori HAMLET-írásom (1993) alapgondolata, miszerint Hamlet bukása nem a halállal, hanem akkor következik be, amikor szellemi

emberből, „wittembergi férfiúból” az elégtétel-keresés, a bosszúvágy kényszeréből „hierarchia ember” lesz, a hatalomért folytatott harc terepére lép, jogot formál a trónra, olyan küzdelembe veti magát, ahol az ő wittembergi szellemvilága nem érvényesülhet.

Fodor Géza ezt mérvadóan hozza kapcsolatba – némileg másfelől közelítve – a lovagvilág eszményeivel való ragaszkodással.

A „Fortinbras-kérdéssel” való további foglalkozások inspirációjaként idézek Zbigniew Herbert 1957-es FORTINBRAS BÚCSÚZTATÓJA című verséből: „*Így vagy úgy el kellett pusztulnod Hamlet nem voltál / életrevaló / kristály-fogalmakban hittél...*” S tovább: „...*a szavak mit érnek ugyan mit érnek / herceg...*” (Gömöri György ford.)

Herbert verse már a huszadik századközép tapasztalatai alapján született. De előre, felénk is mutat. Arra a szakadásra, amely a humanista kultúrakorszak elenyészésével alakítja a huszonegyedik század változó történelmi-művészi alapjait.

Ugyancsak mélyre látó és a ma színházára is érvényes, amit a levél arról mond, hogy „*a színész, a színház érdeme nincs okvetlenül összefüggésben a színész, a színházat művelők erkölcsiségével*”. Egyetlen példát hozok csak ennek igazolására: egy különben egyetlen HAMLET-előadást. Zsótér Sándor közelmúltbeli rendezésében (a régi József Attila Színházban) a Színész-jelenetet a tarsulat végigfecsgei. Ám a háttérben, megindító hatást keltő fényben, szótlanutlanságul áll a csapat legidősebb tagja, hatalmas ezüst hajkoronája, varázslatos hercegnői palástja (kilencvenéves színésznő játssza), jelenlétének emblematikus ereje hirdeti, hogy valóban, „az emberi tisztesség/tisztességtelenség és az ábrázoló tehetség működésének igazsága” más és más dimenziók.

Mi mindennel ajándékozhatott volna még meg bennünket Fodor Géza, ha a sorsa engedélyezi.

Sándor Iván

Lázár René Sándor*

BUSMAN FOHÁSZ A HOLDHOZ

Sarlós újhold, suhintsd meg arcom!
 Fent lengő hold, vedd el az arcom!
 Add nekem érte cserébe az arcod!
 Vedd el az én bús, boldogtalan arcom!
 Add nekem égre fénylő arcodat,
 Amellyel újra, újra élön visszatérsz,
 Ha hosszan eltűnsz, s nem láthat szemünk,
 Ha mélybe hullsz is, folyton, újra fölkelsz –
 Halálból mindig, újra élön visszatérsz.
 Bárcsak lehetnék, hold, hozzád hasonló
 Én is, mert a tiéd az öröm, te boldog,
 Te térsz csak egyre vissza, mindig újra élsz,
 Ha mélybe hulltál, s nem vagy látható –
 A foltos, égi nyúl neked megsúgta rég,
 Mít tégy, miképp tudsz élve visszatérni...
 Te azt ígérted hajdanán nekünk,
 Hogy mi is élve, fénylőn térünk vissza majd,
 És akkor aztán újra boldogok leszünk,
 Ha visszatértünk, majd, a halálból.

Keserves ének a Kalahári sivatagból. Afrika déli felén ma is dalolja még a szan nép. Fordítottam egy hónappal a 70. születésnapom után, Marosvásárhelyen, 1929. október 17-én. (Párisba másnap postáztam Leának is.) Fordításom alapjául Archibald Blacksmith ajándéka, a kiváló Wilhelm Heinrich Immanuel Bleek és Lucy Lloyd könyve szolgált: a „Specimens of Bushman folklore” (Ed. Daimon, 1911)

* Lázár René Sándor 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. 1890-től már főleg Marosvásárhelyen élt – Marossárpatakon hunyt el 1929 októberében. Költői műveinek és írott hagyatékának méltó felfedezése még hosszú ideig váratott magára. Verseinek legelső (bár elenyésző) része csak 1992 augusztusában került elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékból, aztán később mind kisebb és nagyobb adagokban, de szinte véletlenszerűen, a Teleki Téka titkosított állományából, illetőleg a költő özvegyének, Vajdaréthy Júliának hosszan lappangó hagyatékából, továbbá más, korabeli (részben családi, részben baráti) hagyatékokból is. Igen terjedelmes, bár eléggé szétszórt lírai életműről lévén szó, még a Lázár-versek és verstörédek, változatok meg másolatok, átírások és fordítások vagy a prózai fragmentumok számát tekintve sem bocsátkozhatunk elhamarkodott számításokba, sem előzetes mérlegelésekbe, mert a már-már egészen mutakozó szövegcsoport még újabb meglepetéseket is tartogathat – földolgozása roppant időigényes, hosszú évekre rúghat, ám kétségtelenül folyamatban van. (Közléteszi: Kovács András Ferenc.)

PYGMEUS ELÉGIA

**Afrika törzsi költészetéből,
Alain Nordion nyomán –**

Sok nap, sok nép vonult el már,
 Át a bozótos idők csapásán.
 Sok nap, sok nép, sok törzs ledőlt,
 Túnt el bozontos éjben, sűrű semmiben.
 Sok törzs, sok tábor – így vagyunk mi is,
 Kóborolunk fel-alá, tova, vándor időkben.
 Ragyogó napok várnak még ránk,
 Ragyogó napok, valahol előttünk, talán.
 Roskadt, sötétülő a fény,
 A lesre surranó vad éjjel egyre mélyebb.
 Holnapra görbe éhínség vicsorgat itt.
 Isten haragja rajtunk.
 Ránk haragszik – elűz, hajt.
 Az öregek már mind elvándoroltak.
 Tört, zörgő csontjuk szerteszórtan elhever,
 Nyöszörgő lelkük retteg, réveteg.
 Csöpp lelkük hol van, merre szállt?
 Csak a zöld vizen elsuhanó szél
 Tudja talán, csak a szél.
 Tört, zörgő csontjuk szerteszórtan elhever,
 Nyöszörgő lelkük repdes, téveteg.
 Túl vannak már? Vagy még egész közel?
 Ott túl lehetnek?
 Vagy tán itt lebegnek?
 Csak az ághegyen átsuhanó szél,
 Csak a remegő, lápi lidérc, csak a légi szellem
 Tudja talán, ha rezzen.
 A holnap üres – rideg, süvítő meztelenség.
 Isten tán soha többé
 Nem szíves, nem jó vendéglátó gazda már.
 Szent tűzhelyénél senkit sem fogad,
 Magában ül, s piszkálgat hült hamut –
 Föltúrja elhullt felhők húsait.

Kongóból, a franciából vagy a belgából, küldte (még a boldog békeidőkben!) Sébastien Delisle barátom – fordítottam, bőven átköltvén, Alain Nordion dolgozatából, Párisban megjelent, primitív gyűjteményéből – Marosvásárhelyen, 1919. november 26-án

OROSZ DALLAMRA ÁLMODOTT SOROK

Vad megbomlott szél fúj felém neved hozza –
Pusza szerelemnek se vége se hossza
Neved megbomlott szél levelet ha pörget –
Jaj mért jártam laktam veled ezt a földet!

Vad megbomlott szél fúj ha nevedet hallom –
Már életemet is keveslem sokallom
Neved megbomlott szél – csak tavalyi álom
Hogy valaha voltál s voltam a világon!

Marosvásárhely, 1911-ben, valamikor júliusban

OKAVANGO

Busman búcsúdal, Beccsuánaföld

Elmegyek én, Okavango.
Elhagylak én, Okavango.
Látom-e még a hazámat?

Magányos madár vagyok én, Okavango,
Tollászkodom tört partodon, ó, Okavango,
Minden társam rajokban elröpült már!

Elomló asszony is vagyok, ó, Okavango,
Csak egymagam maradtam itt, Okavango,
Fölkögek zöld partodon, ó, Okavango!

Elszállingózott már a többi asszony...
Elmentek – benned többet nem fürödnek,
Ó, Okavango, Okavango!

Elhagytak – néked többé nem dalolnak...
Egymagam állok kavargó vizednél,
Ó, Okavango, Okavango!

Elmegyek, én egyedül kelek útra...
Megtérek-e végül az otthonomba?
Látom-e még a hazámat? Szólj, Okavango!

Meddig vándorolok még, Okavango?
Szólj hozzám, háromhúrú hárfá!
Látlak-e még? Szólj, Okavango!

*Sir Archibald Blacksmith küldte nekem tavaly
Brit Becsuánaföldről, angol átírásból fordítottam
Maros-Vásárhelyt, 1897 februárjában*

*(Archibald azt írta, hogy a busmanok, avagy a
szan nép Okavango-búcsúdala a Kalahári siva-
tagból való, de változatai Angolában, a Cubango
mentén, és Német Délnyugat-Afrikában, Namí-
biában, Bergdamaföldön, a damara nép között is
élnék.)*

Garaczi László

(KÖZELEDIK AZTÁN ELTŰNIK)

fekszem a fotelban
az ablak nyitva a tavaszi estére
eszembe jut egy szó és azonnal el is felejtem
kipárolog a fejből
csak a formája az árnyéka a zenéje marad
és hogy szép volt és erős

ahogy a szavakat szoktam ízlelgetni
most úgy ízlelgetem ennek a hiányát
a szavak pontosak illedelmesek
máskor kétértelműek és maszatosak
néha hűségeseek máskor elárulnak
mint most például ez a szó
ami sehogy sem jut eszembe

anyám és apám bejönnek a szobába
port törölnek és a nippiket rendezik
halkan járnak nem beszélnek
nem akarnak zavarni
hogy hamarabb végezzek
hamarabb eszembe jusson

itt van a nyelvem hegyén
kering a fejemben
bujkál a fotel alatt száll a csillár körül
közeledik aztán eltűnik
mint egy átlátszó szárnyú lepke
emlékszem rá és mégsem
fogom a markomban
mégsem tudom kimondani

legszívesebben sírva fakadnék
miért csinálom ezt miért kínozom magam
miért ejtettem magam foglyul

játszhattam volna a katonáimmal
olvashattam volna
megkérhettem volna apámat
hogy sakkozzunk
de hiába gondolok a sakkra
ezt is próbáltam már
hogy másra gondolni
hátha beugrik de nem ugrik be

hallom hogy anyám fürdővizet ereszt
megint ő ment meg
a forró vízben elfelejtem az egészet
elfelejtem az elfelejtést

(EGYMÁSHOZ NÉLKÜLE)

egy teherautó platóján alszunk
a motorzúgás fölerősödik
szólok a tizedesnek
benézünk az utastérbe
de az idegen akit éjjel vettünk fel
hátranyaklott fejfel alszik

öltözés közben összehasonlítjuk a sebeket
a szőröket és a sárga bőrt

egy lány néz a folyosó végéből
miközben a reggeli vizsgálatra várok
úgy intézi hogy egymás mellé sodródjunk
az orvos ezredes gombás fertőzésekről szóló
színes mappákkal illusztrált előadása közben

jegyzetelése szaporaságából jövök rá
 hogy még szűz

mi férfiak és a többi nő úgy teszünk
 hogy semmiképp ne érezze fölöslegesnek
 igyekezetét és megalázónak tapasztalatlanságát
 így kerülünk közelebb egymáshoz nélküle
 miközben a kiközösítés erőterében
 ő lesz az új célpont és meglehet
 a végső megoldás

(TUDOM HOGY EZT MOST)

három csésze is van odabent de vajon
 melyik a piszoár a fülke ferde mennyezete alatt
 kényelmetlen pózban derékban megdőlve
 igyekszem az egyikbe ügyesen beletalálni
 gyanús hogy ez a víztartály vagy a kézöblítő
 és félok hogy túlhabzik a gyöngyöző sárga lé
 közben hallok hogy jön a pincérnő a galériára

mintha ki akarna valakit szolgálni idefenn
 valójában engem ellenőriz mert belát onnan
 hogy szabályosan végzem-e a dolgom
 megfelelő edénybe ürítek-e a megfelelő módon
 gyorsan abba hagyom mintha máris kész lennék
 kezét mosok tesztek-veszek szöszmötölök
 de közben egyre jobban feszít a hólyagom

a megkönnyebbülés hirtelen felfüggesztésének
 kínjával ölemben megyek vissza a többiekhez
 akik épp juditot idézik meg hologrammal
 némán grimaszol és nevet egy széken ülve
 beszél de nem hallatszik hogy mit mond
 és bele lehet nyúlni a testébe könyékig
 javaslok nekik hogy vegyünk fel videóra

azt mondják a hologramot nem lehet fölvenni
 nem fog látszani de kipróbáljuk hátha mégis
 és judit széke üresen tátong a felvételen
 lili átölel és mindketten rázkódni kezdünk
 nem tudom hogy ezt most szégyelljem-e
 siratom halott barátnőmet és arra gondolok
 a maradék időben nehogy valakibe beleessek

(AZ EGYIK A VÍZBE)

kora reggel két férfi visz át a folyón
nem beszélnek csak húzzák az evezőt
kerülgetjük az örvényeket
szájukban kihűlt pipa
távolodunk a meredek sziklafaltól
kőbe vájt horpadások és üregek
az egyiken átlátni a folyó fölött úszó
hajnali párából a hegyen túli éles kékbe
és a hasadékok mintha tovább repednének
nő a rés miközben zsugorodik a hegy

a csónakból fonalak ezrei kapaszkodnak
a táguló lukakhoz a táguló lukak széléhez
távolodásunk mint egy nagy sárga kabátot
vagy szőnyeget fejt le a hegy anyagát
távolodásunk először a puha részeket szedi szét
a meszes hajlatokat öblösíti és fúrja át

aztán jönnek a kemény kiszögellések
távolodásunk a partot apránként föleszi
elvékonyítja csupa seb és csipke lesz
ami egy szélrohamtól vagy földrengéstől
vagy saját súlyától fog a vízbe dőlni

a pipás cigányok húzzák az evezőt
tudják hogy tudom hogy kik is ők
hogy utunk fejtés és omlás
abbahagyják az egyik a vízbe köp
rápipálnak míg sodor a folyó
és a partot felissza a köd

takarékos mozdulataik
a behúzott evezők által bezárt szög
az örvények megváltozott forgásiránya
a koppanva hulló vízcseppek
holnap is itt leszünk és kezdjük előlről

Kiss Judit Ágnes

CAPRICCIO A MEGHALÁSRÓL

mottó

„Neki, kinek sorsát úgy szőtték a Moirák,
Hogy ideje előtt vigye el a májrák.”

1

ballada

Amott kerekedik
Egy fekete felhő,
Ultrahangon, CT-n
Rémes árnya felnő.

Ne kérdezd, hol vagyok,
A testedben vagyok.
Mindened pusztítva
Hízni én akarok.

Állj meg, felhő, állj meg,
Ne nőjön az árnyad,
Ne légy halálhíre
Anyámnak...

ANYA Jaj, micsoda sasok tépdesik a májám?
Mikor jön Héraklész felajzott újával?

ORVOS Nem jön. Nincs is íja. Mi jöttünk helyette.
Zeusz helyett is, Héraklész helyett is.
Jöttünk kaszabolni, égetni, mérgezni.

ANYA Miért pusztítani? Mért nem gyógyítani?

ORVOS Nincs semmi értelme, nem reparálgatunk,
Szerezzünk egy újat, dobjuk ki a régit!

reklámszöveg

Megunta fáradt, poshadó szerveit?
Klinikánkon kicseréljük!

Pósa bácsi mesél

Szívet-májat olcsón,
Vesét reklámáron,
Egyet fizet, kettőt kap,
Vámot szedtek a határon:

Tüdőt egyenest Bécsből,
Rózsás, mint a babapopsi,
Cigifüstöt sose látott,
Ez nem fog elrákosodni!

Ne bütykölje, reparálja,
Cserélje ki inkább másra,
Jobb lebeny, bal lebeny,
Szervdonorod ki legyen?

Ió, ció, áció
– ez a transzplantáció!

LÁNY Szeretnék egy fél májat adni az anyámnak.
Csak a kisebbik felét, csak az egyik lebenyét,
Visszanőne újra, mint Prométheuszna.

ORVOS Nem lehet, magának gyereket kell szülni.
Várunk egész májra egy jó holttetemből.

kikiáltó

Hajrá, hajrá, futóverseny,
Ki ér célba hamarabb?
Doktor bácsi a szikével,
Vagy a rákos daganat?

LÁNY Nem akarok gyereket, anyát akarok!
Nem anya akarok lenni, hanem gyerek!

ORVOS És ha meggondolja, mi a frászt csinállok?

LÁNY Én döntöm el, mi lesz az összes szervemmel!

ORVOS Én döntöm el, mikor és kit operálok!
Igya el, ha ennyire nincsen rá szüksége!

kocsmadal

Igyátok el a májatok,
Jó piás cimborák,
Ne hagyjátok, hogy elegye
Előletek a rák!

Istenesen berúgunk,
Hízzál, májunk, zsugorodj, májunk,
Ebbe leljük halálunk,
Hízzál, májunk, zsugorodj, májunk!

Ember csak az, ki mulat,
Hízzál, májunk, zsugorodj, májunk!
Táncoltat a kábulat,
Hízzál, májunk, zsugorodj, májunk!

ALKESZ Legalább tudom, mibe döglök bele!
Még egy kört! Ma én fizetek!

varázsigé

Haljátok meg, emberek,
Autóbalesetbe'
Motorbalesetbe'
Búvárbalesetbe',

Adjátok a májatok
Anyámnak örökre,
Felépülésére,
Nektek üdvösségre.

rap

Dögkeselyűként ülünk az ágon,
Odarepülünk langyos, friss tetemekhez.
Mint a hiénák, földre szegezett orral
Szimatolunk a sivatagi sárga homokban.
Hol van a hulla? Hol van a mája?
Elevenítő húsdarabot plántálni a testbe,
Lecsapni rá, és vinni magunkkal,
Élő cafatot a döglött testből,
Jóváhagyott kegyelmi kérvényt
Vinni halálraítéltnek.

2

ANYA Növöget bennem egy kicsike fájdalom,
Apró tojásából ízeltlábú halál.
Egyenként nyújtja ki bennem a lábait,
Mint egy poros sarkot, lassan besző.

LÁNY Ami erőm csak van, anyába költözzön,
Ami benne romlás, onnan kiköltözzön!

haiku

A rák egy állat,
Mégfőzni kell, megenni,
Nem belehalni,

A rák csillagkép,
Nézni kell csak az égen,
Nem belehalni.

LÁNY Ne engedd, Istenem, hogy anya meghaljon,
Ölj meg helyette valaki mást,
Fiatal legyen, agyhalott legyen,
Élettől duzzadó szervekkel kitömve.

koan

Isten tenyerén ülök.
Óriz – kisgyerek az üveggolyót.
Ha zuhanni látsz, ne félj:
Épp csak átpottyant
A másik tenyerébe.

Isten tenyerén ülök.
Óriz – kisgyerek az üveggolyót.
Ha meghalni látsz, ne félj:
Éppen átpottyant
A másik tenyerébe.

3

ORVOS Vesztettünk. Leginkább
Én vagyok, ki vesztett.
Nincs már mit csinálnom.
Lehúzom a gumikesztyűt,
Arcom elől a maszkot,
Sarokba hajítom fehér köpenyem,
Ember vagyok. Ha ágaskodom,
Épp Isten bokájáig érek.

ANYA Nem félek. Nincs mitől. De vigyetek haza.
Ismerős szagokhoz, ismerős térbe,
Kislánykorom falak közé szorult idejébe.

Gyenge vagyok, tartsatok meg,
Ringassatok, míg az öröklétbe
Visszaszületek.

ringató

Nem nyugalom, nem küzdelem,
Nem meredek, rögös út,
Én a halált úgy képzelem,
Mint egy nagy takarót.

Lágy puha tollból van, meleg,
Elfeledett anyaöl,
Rád borul, elringat, befed,
Megvéd bármi elől.

Szárnyai vannak, az égbe ragad,
Szállj vele, szállni ne félj,
Karjából kitépni magad
Nincsen, nincsen esély.

kórlap

Apró zörejek
Szívben, tüdőben
Halvány foltok a
Röntgenképeken –
A halál széljegyzetei

4

ANYA Mindent rosszul csináltam.
Bárcsak tudnám,
Hogy kellett, hogyan lehetett
Volna jobban!

vészet a gyűrűn

Ami éppen van,
Az a jó mindig,
Ne akard máshogy,
Ne keress mást.

Ahogy kell, úgy
Alakul minden,
Ami kérdés, már
A megoldás.

5

ANYA Te, aki nekem még sohase hazudtál,
Mondd meg: fájni fog-e?

LÁNY Nem leszel magadnál.
Élni fog a test, csak nem leszel már benne.
Ki tudja, hol leszel, félúton, határon,
Senki földjén, Isten és emberek között.

ANYA Te, aki nekem még sohase hazudtál,
Mondd meg: milyen lesz ott?

TESTVÉR Fényes lesz, hatalmas, csillagból lesz rakva,
Szemed még nem látta, füled nem hallotta.
Rajongott nagyapád fog ott majd várni rád,
Sose látott apád fog ott majd várni rád,
Rég elvesztett anyád fog ott majd várni rád.
Összegyűlünk százan a búcsúztatásodra,
Lesznek ott ezren is a fogadásodra.

ANYA Te, aki nekem még sohase hazudtál,
Mondd meg, mi lesz veletek?

APA Letakarjuk a tükröt, megállítjuk az órát,
Hasra fekszünk, fű növi be a hátunk,
Gödrtől sírunk a földbe. Amikor felállunk,
Krumpli csírázik arcunk barázdáiból.

LÁNY Anya, ne maradj,
Miattam ne maradj,
Mindent tudok már,
Amit tanítottál,
Megőriz engem
Életem végéig,
Amit tanítottál.
Miattam ne maradj,
Anyá, elengedlek.

gregorián

Nagypéntek, Nagypéntek,
Nagypéntek jön holnap,
Keresztre feszítés fekete ünnepe,
Az Úr halálának győzelmes ünnepe,
Talán halálomnak keserves ünnepe.
Kit szeret az Isten, így viszi magával,
Fia halálának győzelmes ünnepén.

találós kérdés

Szita, szita péntek,
Áthullok-e rajta?
Lyukaiba kapaszkodom,
Fennmaradok rajta.

6

haláltánc

Így kell járni, úgy kell járni,
Kicsi Kati tudja, hogy kell járni,
Hogyan kell a haláltáncot járni.

ANYA Hogy létezhet ennyi fájdalom?
Ne érjetek hozzám, ne szóljatok hozzám!
Honnan tud fakadni ennyi fájdalom?

LÁNY Istenem, rohadj meg, hogyha vagy, dögölj meg!
Mindenki tudja, hogy te tehetsz róla!
Mindenki tudja, hogy te vagy a felelős!
Te gerjeszted a fájdalmat, te tudnád uralni.
Mért van szükséged rá? Mit akarsz elérni?
Miért nem tudod elvinni szenvedés nélkül?
Tessék, vidd, csak ne kínozd már, elég!

TESTVÉR „Ne rejtsd el orcádat tőlem, mikor kiáltok,
Mert elenyésznek napjaim, mint a fű,
És csontjaim, mint valami tűzhely, üszkösök.”

ANYA Hagyd abba, mondom én.
Haldokló zsoldára:
Összetolultak bennem a vizek,
Számban a nyál túróvá sűrűsödik.
Fölállni nem tudok, leülni nem tudok,
Örök fekvésre készülök itt.
Porzik a bőröm, készül
Örökre porrá válni,
A feltámadásig,
Hogyha van olyan.

TESTVÉR „Odafordult a gyámoltalanok imádsága felé,
És azoknak könyörgését meg nem utálta.”

népének

Isten, megutáld Mi könyörgésünket Mi sok vétkeink miatt.
Immár meg se hallold Mi nyöszörgésünket, Melyet mi torkunk kiad.
Rohad szívünk, májunk, Nem is azt sajnáljuk, Lelkünk, mint madár, riad.

Elméinkre homály száll, Ajkunkra meg szájjár, Most dorgálhatsz meg minket,
Vissza nem pofázunk, Talán meg se látunk, Lehunyjuk szemeinket.
Térdig kínban állva Testünknek halála Úristen, téged hirdet.

riporter

Mint a szüléskor, a fájások
áradnak-apadnak.
Rohamoznak és megtorpannak.
Őrzi az öntudat. Nézi. Nem menekül.

zárójelentés

most szakad épp ki a lélek a testből, kiszökik a pórusokon. nem, nem a fájdalom az, ami elől menekül, pont ez a szakadás, ami fáj, az, ahogy a lélek tépi magát ki a húsból...

7

LÁNY És minden lassú, görcsös kilégzéssel
Lassan anyátlanodom.

ötsoros

Ritkuló lélegzet,
Közte a fulladás
Másodpercei.
Felkészületlenek
Vagyunk mindig.

ISTEN Azt ígértem, nem látsz halált sosem.
Nem ő jön érted csontvázarral,
Kezében kaszával, homokórával,
Nem ő jön érted fekete csuklyában.
– Én várlak itt.

halotti beszéd

A test kihűlt, nincs benne senki se.
Szennyes ruha a fürdőszobapadlón,
Mit nem fészít ki már a mozdulat.

Az ismerős illat elhagyja lassan,
Ha hozzáérsz, nem őt simogatod,
Már semmi köze ahhoz, kit szerettél.

Lépj rajta bátran át, csak rongydarab,
Kinyúlt és elnyútt, még talán szakadt is.
Egyszer kimossák, szépen rendbe hozzák,

Akkor majd újra kezébe veszi,
És kedve lesz magára öltetni.

APA Éltem mellette, szolgáltam, szerettem,
Éltem helyette is az ő életét,
Sajátom helyett az ő életét,
Harcoltam érte: vele, magammal,

Leteszem a fegyvert, a lábadohoz, Isten,
A szolgálatot végleg átadom,
Váltásnak jöttél te magad, Isten,
Szolgálat átvéve, pihenj, oszolj.

TESTVÉR Végig elkísértem, egész a kapuig,
Úgy bocsáss meg neki, Mindenható Isten,
Úgy bocsáss meg nekem, Mindenható Isten,
Ahogy neki én is mindent megbocsátok.

LÁNY Az, hogy túléltem, nem jelent semmit.
A háló elszakadt, kishalak, úszunk ezerfelé.
A kötél elszakadt, széthullunk,
Ahányan vagyunk, annyifelé.

búcsúdal

Kinyílt az ajtó,
Anya bement rajta,
Beszívta egy másik világ,
Itt hagyott magamra.

Bedugom a lábam,
Be az ajtórésbe,
Anyát hogy merülni lássam
El, a feledésbe.

Bezárult az ajtó,
Kulcslyukán benéztem,
Láttam még egy kicsit Istent
Anyával ölében.

Sajó László

ESTI KORNÉL HÁTRAHAGYOTT HIMNUSZAI

dicsértessék az élet a fogkrém az ágy hideg vasa
 dicsértessék a mérég az ágytál katéter kacsza
 dicsértessék a fények a napok a hideg vacsora
 dicsértessék a végleg hogy mehetünk haza
 dicsértessék a lágy fos lázas húgy kemény szar
 dicsértessék az élet nem dicsérhetjük elégszer
 dicsértessék minden rossz és persze a jó is
 dicsértessék ha halálos akkor is a dózis
 dicsértessék a felkelés a lefekvés a felfekvés fekélye
 dicsértessék a bababőr s ha sárga is a szemek fehérje
 dicsértessék a főzelék és kiváltképp a zaft
 dicsértessék ha van feltét a hús minden véres cafat
 dicsértessék a halál az élet élet élet üvölt fel
 dicsértessék kiabál míg be nem áll a végtelen szünetjel

*

dicsértessék az étel és az ételmérgezés
 dicsértessék az éle dicsértessék a kés
 dicsértessék hogy él-e nézzétek meg lélegzik-e
 dicsértessék hogy félek fáj minden másodperc szike
 dicsértessék a halálpatkány hogy odébb mászik nem belém
 dicsértessék a felmosórongy a lesikálhatatlan csempéfény
 dicsértessék a kiskanál a csésze az utolsó korty ez itt
 dicsértessék hogy nem tudom ezután mi következik
 dicsértessék a pillanat a perc a ma a holnap
 dicsértessék hogy nem érzem amikor darabolnak
 dicsértessék ez az egész a legapróbb részletig
 dicsértessék az első lény aki belém merészkedik
 dicsértessék a talajvízbe lógatott kiszakadt filter
 dicsértessék se íze csak bűze kilötytyinti az isten

*

dicsértessék a lámpabura és ami rajta átdereng
 dicsértessék az árnyfelirat sosem tudom meg mit jelent
 dicsértessék a párnahuzat az izzadság pecsétje
 dicsértessék hogy meg tudok halni dicsérjete meg érte
 dicsértessék az ablaküvegbe dermedt pillanathulla
 dicsértessék aki a zsákot gyöngéden fejemre húzza
 dicsértessék a rám csukódó fényes fehér spaletta
 dicsértessék a halálra sápadt arcán a friss borosta

dicsértessék az utcazaj a zajló élet megszűnt de itt
dicsértessék a többi néma csenden is átszüremkedik
dicsértessék az örök világosság zizegő alufóliája
dicsértessék nem ébred föl de nem aludt hiába
dicsértessék a szél az él a van ahol van fújdogál
dicsértessék a fogmosás az étel innen már te mondd tovább

Márkus György

A PÉNZ ÉS A KÖNYV: KANT ÉS A NÉMET FELVILÁGOSODÁS VÁLSÁGA (I)

Erdélyi Ágnes fordítása

Kant csaknem hetvenhárom éves volt, amikor végre valóra váltotta a tervet, amely több mint harminc éven át foglalkoztatta, és amelynek közeli befejezését a hosszú kihordási szakasz során különböző időpontokban számos levelezőpartnerének megjósolta.¹ Ez az „*erkölcsök metafizikájának*” (*Metaphysik der Sitten*) terve volt, amely gyakorlati filozófiájának mint szisztematikus egésznek egységes és átfogó kifejtését nyújtaná – abban az értelemben átfogó kifejtését, hogy mind tulajdonképpeni morálfilozófiáját, az erénytant, mind politikai filozófiáját, a jogtant (legalábbis mindkettő „*metafizikai alapelveit*”) tartalmazza. Így újra megerősítette és megvilágította moralitás és legalitás Kantnál alapvető megkülönböztetését, ezúttal azonban a köztük lévő kölcsönös és szisztematikus kapcsolatot is felfedte.

Az erénytan (*Tugendlehre*) esetében új szemszögből mutatja be Kant moráleméletének jól ismert elképzeléseit. Alapvetően az erkölcsi cselekedet *céljaival* és az ilyen célok által meghatározott köteleességek *a priori*, szisztematikus és kimerítő dedukciójával foglalkozik (az erény abban áll, hogy az erős jellem e célok követését mindig fölébe helyezi a boldogság keresésének). A tiszta gyakorlati ész transzcendentális alapelve mint a választás formális meghatározási alapja a szándékolt cselekvés jellegétől függetlenül feltétlen parancsot ad a racionális cselekvőnek. A racionális cselekvések azonban mind céltudatos jellegűek, és az, hogy a gyakorlati ész eredményes, már magában foglalja, hogy képes „materiálisan” meghatározni a morális célok egyértelműen rendezett rendszerét és a megfelelő etikai köteleességek rendszerét.

Az erénytan tehát nagyon meggyőzően bizonyítja, mennyire alaptalan a szokásos kritika és vád, mely szerint Kant moráleméletét üres formalizmus és merev szigorúság jellemzi. Ugyanakkor könnyen meglehet, hogy – az itt alkalmazott nagyon hatásos kazuisztikus apparátus ellenére – alapos kételyt ébreszt azzal szemben, ami Kantnak megrendíthetetlen meggyőződése, nevezetesen, hogy nem lehetségesek racionálisan megoldhatatlan („tragikus”) konfliktusok az egyaránt kötelező morális célok és köteleességek között.

Az erénytan természetesen azokkal a belső, *a priori* morális ösztönzésekkel foglalkozik, amelyek minden eszes lényre érvényesek. Csupán a szemléltetés végett utal néhány helyen arra, hogy az emberek véges eszes lények, hogy megmutassa: az így levezetett éretnyeket alkalmazni lehet rájuk, és meg lehet követelni tőlük. *A jogtan* viszont a cselekvők külső cselekedeteire vonatkozó kötelességek rendszerével foglalkozik: olyan kötelességekkel, amelyek cselekvési motívumaiktól függetlenül, kényszerítő szankciók folytán kötelezik őket. Feltételezi a cselekvők szabadságát, de nem a gyakorlati ész önmagának törvényt szabó autonómiájának értelmében vett szabadságot: nem az *akarat*, hanem az *önként* szabadságát, a pusztá választási szabadságot. Eleve feltételezi továbbá – mégpedig szubsztantív és alapvető értelemben – az emberi természet fogalmát. Vagy – talán helyesebben és pontosabban – az emberi állapot fogalmát: azt, hogy olyan véges eszes lények sokasága él együtt egy körülhatárolt területen, akiket érzéki ösztönzések érnek (de nem határoznak meg), és akik ugyanakkor a kategorikus imperatívusz mint egyetemes morális törvény hatása alatt állnak; olyan lények tehát, akiknek külső cselekedetei hatást gyakorolnak egymásra, és akiknek ugyanakkor közösségben kell élniük egymással. Mindez természetesen, noha többé-kevésbé általában elmondható, mégiscsak tapasztalati tény: olyasmí, amit a tapasztalatból merítünk, és amit a tapasztalat támaszt alá.

Az emberi állapot összetett fogalma az egyetlen empirikus fogalom, melyre A JOGFILOZÓFIÁ-nak szüksége van, és amelyet feltételez. Kant ugyanis ebben a műben nem az időbeli változásnak kitett pozitív jogok valamely rendszerével foglalkozik. Érdeklődése és előadása szigorúan normatív. Célja az, hogy megadja „*minden pozitív törvényhozás változtathatatlan elveit*”.² Ezért lehet a kifejtés is szigorúan deduktív, és minden bizonynyal meg is van győződve arról, hogy tényleg szigorúan deduktív módon halad előre az arab számokkal jelölt, egymást követő paragrafusokban. Először megfogalmazza a jog általános elvét,³ hogy ebből vezesse le a jogos magánbirtoklás eredeti feltételeit, a polgári társadalom szükségességét és az állam, valamint a kormányzat minden legitim szervezetének jellemzőjét.

Egy ponton azonban maga Kant szakítja meg a szigorú, deduktív előrehaladást. A szerződés valamennyi lehetséges formájának *a priori* felosztása⁴ után két betoldás következik, ahol a római számok formálisan is jelzik a közbeiktatást: „*I. Mi a pénz?*” és „*II. Mi a könyv?*” Azonnal indokolja is ezt a látszólagos következtelenséget, jelezvén, hogy a szerződési formák felosztásánál már mindkét fogalmat említette, ami súlyos kételyt ébreszthet az iránt, hogy a kifejtés szigorúan *a priori* jellegű. Ezért el kell magyaráznia, hogy ez a két fogalom – a kettő között rögtön szoros párhuzamot von, illetve hasonlóságot állapít meg – alapvető, elsődleges értelmében nem valamiféle empirikus dologot jelöl, hanem „*merő intellektuális viszonyra oldódhat fel*”.⁵

Ez azonban meglehetősen gyatra kifogás. A pénzt ugyan tényleg említi az idevágó fejtegetésben, a könyvet viszont egyáltalán nem. Legfeljebb arra lehet hivatkozni, hogy a szerződéseknek van nála egy olyan alcsoportja, a *mandatum*,⁶ amelyre utal, amikor a könyvről szóló kitérőben a szerző és a kiadó közti jogviszony jellegét tárgyalja. Ámde tekintettel arra, hogy Kant egészen általános definíciója szerint a kézzel írott szöveg is könyvnek számít, ez láthatólag olyan történeti-empirikus viszony, amelynek egyáltalán nem kellene szerepelnie egy *a priori* tárgyalásban. Ráadásul a felhatalmazás mint a szerződés sajátos formája – melyet Kant a saját újításának és a Savigny által kidolgozott általános szerződéselmélet fontos kiegészítésének tekintett – igazából zavaros fogalom. Amikor a bírások rászorították, hogy megvilágítsa, A JOGFILOZÓFIA második kiadásához fűzött kiegészítésben a *pater familias* és a háztartásához tartozó szolga közti szerződéses

viszonyt idézte fel mint a fogalom alá tartozó kapcsolat paradigmaticus esetét.⁷ Igazán nehéz megérteni, hogyan feltételezhetette Kant, hogy a szerző és kiadója közti viszony akár csak a legáltalánosabb vonásaiban hasonlítana egy ilyen típusú szerződéshez.

De mindegy is, hogy a „felhatalmazás” ilyen felfogása jogos-e vagy sem, mert még mindig ott van a formai anomália: a kifejtés deduktív logikáját megszakító kettős betoldás. Az indoklás pedig, amelyet Kant kínál, nem meggyőző. De csak a könyv esetében nem az, a pénz fogalmára ugyanis, mint már jeleztem, valóban utalt a szerződés valamennyi lehetséges formájának *a priori* felosztásával foglalkozó szövegben. Ez tulajdonképpen nem is alkalmi jellegű említés. Itt ugyan Kant csupán a szerződések egy sajátos alcsoportjával kapcsolatban utal a pénzre, ám a fogalom későbbi magyarázata során világossá válik, hogy csak a pénzben történő tranzakciók tudják kiküszöbölni azt az elemi nehézséget, amely a szerződésen alapuló érintkezés minden más formáját bizonytalanná teszi: az időbeli eltolódást a jelenleg nyújtott szolgálat és az annak jövőbeli viszonzására tett ígéret között. A pénz, ahogy ő érti, szimultánná teszi az eladást és megvásárlást, azaz érdemi szerepet játszik a szerződések általános elméletében.

Mint ahogy Kant ragaszkodik a szerződési formák tisztán *a priori* jellegű tárgyalásához, szükségesnek és indokoltnak tűnik hangsúlyoznia, hogy a pénz korábban említett fogalma nem valamiféle empirikus dologra vonatkozik, hanem egy tisztán intellektuális viszonyt jelenít meg. A zavarba ejtő kérdés tehát nem az, hogy miért van egyáltalán betoldás, hanem hogy miért van a *kettős* betoldás. Annál is inkább, mivel teljesen nyilvánvaló, hogy a könyvnek semmi köze a szerződésen alapuló érintkezés elemi formáival kapcsolatos megfontolásokhoz.

Tekintettel ezekre a kényelmetlen tényekre, talán joggal feltételezzük, hogy Kant azért illeszti be mindkét szöveget, mert különös fontosságot tulajdonít a pénz és a könyv közti szoros analógiának és messzemenő párhuzamnak, amely itt egész fejtegetése középpontjában áll. Ezt az analógiát kell részletesen szemügyre vennünk. Ehhez azonban először külön-külön meg kell vizsgálnunk, hogy egyenként hogyan érti az itt egymással kapcsolatban álló kifejezéseket: a pénzt és a könyvet. Az erről vallott nézetei ugyanis nem szükségképpen egyeznek meg azzal, amit ma magától értetődőnek tekintünk.

A *pénzről* sokat nem érdemes beszélni, mert Kant felfogása alapján véve nem eredeti. Rövid magyarázata – mely szerint a pénz „az emberek és dolgok közötti, vételnek és eladásnak (*kereskedelemnek*) nevezett érintkezés [...] *legfontosabb és legcélravezetőbb* [...] eszköze, mégiscsak merő intellektuális” viszony⁸ – lényegében Adam Smithtől származik. Később ezt világossá is teszi: „*A pénz tehát (Adam Smith szerint) az a test, amelynek elidegenítése ama szorgalom eszköze s egyúttal mércéje, amellyel emberek és népek közlekednek egymással.*»⁹

Kantot – szemben Hegellel – nem különösebben érdekelte a „nemzetgazdaságtan” új, feljövőben lévő tudománya. Olvasott egy keveset a fiziokratáktól, később pedig némi érdeklődéssel követte a francia forradalom idején folyó gazdasági vitákat. De csodálatlan adózott Smithnek – ennek baráti beszélgetésekben hangot is adott –, és láthatólag egészen jól ismerte A NEMZETEK GAZDAGSÁGÁ-t. (A mű komoly hatást gyakorolt arra, ahogy Kant a munkamegosztásnak az intellektuális-teoretikus szférán belüli szerepét és jelentőségét értelmezte.) Érdeklődését Smith iránt eredetileg a THEORY OF MORAL SENTIMENTS (AZ ERKÖLCSI ÉRZÉSEK ELMÉLETE) keltette fel, amely jelentősen befolyásolta a „*társiatlan társiaságról*” kialakított felfogását. A morál- és gazdaságelmélet naturalista-empirikus megalapozását és irányultságát érthető módon elvetette – kifejezetten elutasította a munka-érték elméletet (amely valóban összeegyeztethetetlen a saját felfogásával az

intelligibilis birtokról) –, messzemenőig elfogadta viszont Smith nézeteit a történelmi haladásról, annak szakaszairól és a modernitás jellegéről.

Amikor Kant ragaszkodik a pénznek mint intellektuális viszonynak *a priori* érvényességéhez – ami csak a formájára értendő, figyelmen kívül hagyva anyagi megtestesülésének természeti változatait (arany-, ezüst- vagy papírpénz) –, ezzel valójában a pénz közvetítő szerepét hangsúlyozza egyfelől a cserére felajánlott dolgok és teljesítmények tisztán szubjektív értékelése – amit a szereplők és pénzben kifejezett szükségleteik határoznak meg –, másfelől a jogok objektív, személyre való tekintet nélküli érvényessége között. A pénz objektív és állandó mérce, amely összekapcsolja a szubjektív kívánalmakat az objektíve szűkösen rendelkezésre álló természeti erőforrásokkal, stabillá és igazságossá teszi – megszabadítja a nemkívánatos vitáktól és esetlegességektől – a javak és szolgáltatások cseréjét. Ezen az alapon tulajdonít Kant Az ÖRÖK BÉKÉRŐL című tanulmányban egyértelműen pozitív szerepet a „*kalmárszelleme*nek” és a „*pénzhatalom*nak” mint olyasminek, ami „*az államhatalomnak alárendelt minden erő (eszköz) között alkalmasint [...] a legmegbízhatóbb*”,¹⁰ és a történelmi haladás hajtóereje a remélt végcél, a köztársasági államok föderalizmusa felé.

E kanti koncepció egészét illetően azonban fölmerül néhány zavarba ejtő kérdés. Kantra ugyanis nemcsak Smith, hanem Rousseau is nagy hatást gyakorolt. Különböző helyeken elismételte az utóbbi határozottan negatív értékelését a pénz történeti szerepéről, mely szerint a pénz bevezetése mélységesen eltorzította az emberi viszonyokat, ami elidegenítő versengésre vezetett az emberi lények között. Különösen a PRAGMATIKUS ÉRDEKŰ ANTROPOLÓGIÁ-ban és a VORLESUNGEN ÜBER ETHIK-ben hangsúlyozta újra és újra, hogy a pénz feltalálása kiváltképpen hatalmas ösztönzést adott a kapzsiságra, erre a javíthatatlan emberi bűnre, a pénz ugyanis nem annyira felszabadítja, mint inkább rabszolgává teszi a birtoklóját is és másokat is, akiknek szorgoskodása fölött a pénz hatalmat nyújt.¹¹

Erre a nehézségre a társiatlan társiasságnak mint a történelmi haladás nagy motorjának kanti felfogása – a smithi „*láthatatlan kéz*” tételének mélyenszántó dialektikus átformálása és általánosítása – kínál megoldást. De csak az isteni gondviselés szavatolhatja, hogy reményeink beteljesülnek, és ez a mechanizmus végső soron az ellentétek összebékítéséhez vezet. Smith és Rousseau összebékítésének nehéz feladata végső soron Istenre, az ő kifürkészhetetlen mindenhatóságára vár.

Ami a *könyvet* illeti, Kant rögtön az elején megmondja, hogy eléggé szokatlan módon használja a kifejezést. „*A könyv: írás (hogy tollal írták vagy nyomtatták, néhány vagy sok lapból áll, az itt mindegy). Olyan beszédet képvisel, amelyet valaki látható beszédjelekkel tart a közönségnek.*”¹² Ez csakugyan kivételesen tág használata a kifejezésnek. Utalhat egyetlen pergamenre vagy tetszőleges hosszúságú kéziratra, amennyiben az (bármilyen korlátozott mértékben) forgalomban van, de ugyanígy felölel minden röplapot, pamfletet, folyóiratcikket, még az újságban megjelenő vezércikket is. Ez nem véletlen. Ez a szómagyarázat ugyanis azt akarja demonstrálni, hogy a könyv *fogalma* Kant értelmezésében – mint „*merő intellektuális viszony*” – teljesen független anyagi megtestesülésének empirikus sokféleségétől. Fogalmát tekintve a könyv „*a gondolati érintkezés legfőbb eszköze*”,¹³ és mint ilyen, egyben a felvilágosodás terjesztésének legfontosabb és leghatalmasabb eszköze is.

Ez persze határozottan modern értelmezése a könyvnek. Radikálisan szakít a keresztény Nyugaton hosszú időn át uralkodó tradícióval, amely a könyvet (nem függetlenül a külső megjelenésétől) már-már mágikus aurával övezte, mint a titkos tudás

gyűjtődényét vagy mint a gyenge emberi értelem kiváló eszközét, mely segít megfejtetni és megérteni Istennek a teremtett világban testet öltő szándékát, a természet könyvében rejlő üzenetét. Ez a szakítás természetesen nem Kanttal kezdődött. Az az elképzelés sem elsősorban és kizárólag tőle ered, hogy a könyv az eszmék cseréjének fő közvetítője. Azt azonban jellemző módon Kant gondolta radikálisan végig, milyen következményekkel jár, hogy a könyvet az *érintkezés* közegébe helyezte: így a könyv lett a közvetítő a szerző és a közönség között.

Ez ugyanis azt jelenti, hogy a könyv jelentősége és tényleges hatása nem kizárólag a szerző által benne megfogalmazott eszmék igazságától és gazdagságától függ. Ugyanígy függ attól is, hogy van-e a könyv iránt érdeklődő, azt megérteni és kritikusán értékelni képes *közönség*. Merthogy a könyvet helytelenül is lehet használni. Lehet vakon követendő szabályzatok és formulák forrásaként használni, valójában ahelyett, hogy a saját megértésünkre és kritikai ítéletünkre támaszkodnánk: „*Ha fizetni tudok, nem kell gondolkodnom.*”¹⁴ A sok könyv, a gazdag magánkönyvtár éppenséggel a presztízsszerzés merőben külsődleges eszközévé is válhat.¹⁵ Még az olyan nagyszerű eszmékkel is vissza lehet élni, mint amilyenek Rousseau gondolatai, és ha a „*gondolattalan tömeg*” félreérti őket – ami persze nem független a hamis „*gyámok*”, a népvezérek ténykedésétől –, annak pusztító hatása lehet. A felvilágosodás jelszavában – *sapere aude* – megfogalmazott nagy történelmi feladat valójában pontosan arra vonatkozik, hogy az autonóm közösség *önmagát* tegye felvilágosodottá: „*hogy egy közösség váljék felvilágosodottá.*”¹⁶ És Kant optimizmusa, mely szerint a felvilágosodás sikere „*majdnem elmaradhatatlan*”, ha szabadságot engednek ennek a közösségnek,¹⁷ csakugyan feltételezi, hogy már létezik ilyen közösség, van ilyen publikum, és szükségképpen felveti a kérdést, hogy milyen jellegű, és ténylegesen hogyan szerveződik. *Kik alkotják a megfelelő közönséget*, amely képes autonóm módon és kritikusán megérteni a felvilágosodás legfőbb eszközét, a „könyvet”? Mielőtt azonban választ keresünk erre a kérdésre, először közelebbről meg kell vizsgálnunk, hogyan érti és hogyan jellemzi Kant az érintkezési viszony első szereplőjét, a könyv íróját, a szerzőt. Ez jobban meg fogja világítani a könyvről alkotott felfogását is.

„*Aki a közönséghez a saját nevében beszél, az az író (autor).*”¹⁸ A mi mai perspektívánkból több kérdést is föl lehetne vetni ezzel a definícióval kapcsolatban. Vajon egy fikcióban (regényben) az „elbeszélő hangját” egyszerűen azonosítani lehet a szerző hangjával? És egy dráma szerzője vajon szükségképpen azonos a benne megszólaló személyek egyikével?

Ezeknek a kérdéseknek azonban nincs sok értelmük – csak arra szolgálnak, hogy tisztázzuk, miféle „könyvről” beszél itt Kant (a mi értelmezésünkben): mi az érdeklődésének a kizárólagos tárgya. Annak ellenére ugyanis, hogy Rousseau regényei mélyen befolyásolták a saját elképzeléseit, lenézte a regényt, egyértelműen negatív véleménye volt a műfajról. A regények csak arra jók, hogy felkeltsék a szenvedélyeket, s eközben ellágyítsák a szívet. „*A regényolvasásnak az elme egyéb elborulásai mellett ez is következménye lehet, mármint hogy szokássá rögzíti a szórakozottságot.*”¹⁹ A dráma sem jár sokkal jobban. (A XVIII. század második felében a *Lesedrama* még valóban a legnépszerűbb irodalmi termék volt Németországban.) Kant drámadefiníciója Az ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-ban – úgy jellemzi, mint az ékesszólás összekapcsolódását mind szubjektumainak, mind tárgyainak festői ábrázolásával²⁰ – nemcsak zavarba ejtően inadekvát, hanem, ha tekintetbe vesszük a retorikáról mint a „*megtévesztés művészetéről*” kialakított, már-már ellenséges állásfoglalását, okvetlenül negatív értékelésre utal.

Mindez azonban teljesen összhangban van Kantnak a könyvről mint intellektuális viszonyról és szerzőjének feltételezett szerepéről adott értelmezésével. Amit ebben az

értelemben könyvnek minősítünk, abban szerepelniük kell a szerző által előadott *eszméknek* – ami viszont azt a funkciót látja el, hogy adott esetben jól szórakoztasson (és Kant valóban elég mohón falta a korai angol regényeket), az nem tesz könyvvé valamit ebben a számára egyedül releváns értelemben.²¹ Ezért teljesen következetes, amikor úgy határozza meg a szerző/író közlési aktusát, mint a publikum tájékoztatását vagy tanítását.²² És ezért nem meglepő, hogy olykor nyilvánvalóan úgy használja az *Autor*, *Schriftsteller* és *Gelehrte* (szerző, író és tudós) kifejezéseket, mintha szinonimák volnának.

Az ilyen szerző csakugyan a saját felelősségére és a saját nevében *beszél* egy műben (noha a könyvben soha nem szabad önmagáról beszélnie). A kiadott könyvben a beszéde mint *cselekvés* nyelvi jelekben materializálódik, s fáradozásainak (*opera*) haszna elidegeníthetetlenül az övé. Egy ilyen műveletbe természetesen már Kant idején is bevontak egy kiadót, nyomdát és így tovább; ezek azonban pusztá közvetítők, „*néma szerzőszámok*”; nyilvánosságra hozzák a szerző beszédét, és ezt akkor (és csak akkor) teszik jogszerűen, ha megvan rá a szerzőtől a felhatalmazásuk. Kant fontos morális-politikai következtetéseket von le ebből a felfogásból. Hangsúlyozza, hogy nem a kiadó, hanem egyedül a szerző viseli a jogi felelősséget a könyvében megfogalmazott valamennyi eszméért, és elítéli – még elnyomó politikai körülmények között is – a névtelen kiadások széles körben elterjedt gyakorlatát.

Ezért a könyvnek szükségképpen kettős természete van. Igazi kommunikatív alapfunkcióját tekintve a beszédet jeleníti meg, mint szerzője elidegeníthetetlen cselekvését, mellyel a nyilvánossághoz fordul. De egyúttal materiális természetű műtárgy is: egy példány, nyomtatott kópia, (legitim/felhatalmazott) kiadójának tulajdona, amelyet árusítanak. Vásárlója, a potenciális olvasó pedig a megvett példány tekintetében a tulajdonosnak a jogszerűen megvásárolt műtárgy fölötti valamennyi jogával rendelkezik. Ugyanakkor a vásárló természetesen a közönség egyik tagja – akinek megfelelő/elvart viszonya a műhöz az, hogy elolvassa és megkísérelje autonóm módon értelmezni és értékelni az eszméket, amelyeket a szerző előad. De azzal, hogy valaki megvesz egy műtárgyat, még nem vállal semmilyen kötelességet arra nézve, hogy előállítójának szándéka szerint fogja használni, még ha ez racionális volna is. A példány tulajdonosának teljes mértékben jogában áll durván visszaélni tulajdonával, nemcsak azzal, hogy presztízs kölcsönző pusztá kiállítási tárgygyá teszi, hanem akár „*a szerző szemé láttára el is égetheti*”.²³ Lehet, hogy mindez megvetendő, sőt förtelmes, de legális. Arra viszont egyáltalán nincs joga a vásárlónak, hogy a saját neve alatt vagy (az eredeti szerző műveként, de) a szerző kifejezett engedélye nélkül újra kiadja a művet. A beszéd mint cselekedet ugyanis elidegeníthetetlenül a szubjektumhoz/cselekvőhöz tartozik, és senki nem rendelkezhet fölötte anélkül, hogy erre felhatalmazták volna.

A kanti értelemben vett könyv – kettős természete miatt – alapvetően különbözik mindenféle képzőművészeti alkotástól. Az utóbbiak ugyanis egyszerűen materiális természetű műtárgyak, még akkor is, ha tetszhetnek, gyönyörködtethetnek, akár még fenségesnek is láthatjuk őket. Az ilyen műtárgy jogszerű birtokosa pedig bármilyen általa megfelelőnek tartott módon élhet (vagy visszaélhet) a tulajdonával. Ha például az egy festmény, rajz vagy nyomtatvány, másolatot készíthet róla (bármit jelentsen is ez), és a saját munkájaként adhatja el a másolatot, „*anélkül, hogy akárcsak megnevezné az eredeti alkotót*”.²⁴

Mai nézőpontból úgy tűnik, ez helybenhagy bizonyosfajta – nagyon is megkérdőjelezhető – eljárásokat. Ám nem ez az egyetlen eset, amelyben Kant elképzelései ma meglehetősen különösnek tűnhetnek. Határozottan állítja például, hogy a fordítás vagy a

mű átdolgozott kiadása megszünteti a szerző jogait – ezeket jogszerűen meg lehet jelenteni (akár az eredeti szerző nevének említése nélkül) mint a fordító vagy a kiadó munkáját.²⁵ Másfelől viszont azt hangoztatja, hogy a szerző halála után a publikumnak (bármit jelentsen is ez) törvényesen érvényesíthető joga arra kényszeríteni a „felhatalmazott” kiadót, hogy legalább akkora példányszámban jelentesse meg a művet, melynek kiadására felhatalmazást kapott, amekkora kereslet mutatkozik iránta.²⁶

Ezeket az elképzeléseket a kor sajátos német viszonyainak közegében kell szemügyre vennünk, melyek egyúttal fényt vetnek arra is, miért meglehetősen zavarba ejtő a könyvről szóló egész betoldás. Azért zavarba ejtő, mert miután az első három mondatban elméletileg valóban fontos és új gondolatokat fogalmaz meg (a könyvről mint közvetítőről egy kommunikációs folyamatban, valamint szerzőjének jellegéről és szerepéről), a hosszas fejtegetés egész fennmaradó részében olyan témával foglalkozik, amely nem függ össze ezzel a felfogással, és akárhogy nézzük is, egy teljesen másodlagos kérdésre vonatkozik: a szerző és a kiadó közti viszonyra. A kettő nem függ össze, mivel az utóbbi – mint azt már a „könyv” kifejezés széleskörű alkalmazására adott magyarázata kapcsán jeleztük – tisztán empirikus, történeti sajátosságokkal rendelkező viszony, amelynek semmi köze a könyv eredeti funkciójához, a szerzője és a közönsége közti „*tiszta intellektuális*” kapcsolathoz. Tulajdonképpen majdnem az egész beillesztett szöveg hosszadalmas polémia „*a könyvek jogosulatlan kiadása*” ellen.

Úgy tűnhet, mintha Kant megszállottja volna ennek a problémának. Már 1785-ben közreadott egy önálló cikket a jogosulatlan könyvkiadásról „VON DER UNRECHTMÄSSIGKEIT DES BÜCHERNACHDRUCKS (A KÖNYVEK JOGSZERÜTLEN UTÁNNYOMÁSÁRÓL)” címmel, és később, A JOGFILOZÓFIA megjelenése után újra érinti a problémát az egyik utolsó esszéjében, a Nicolai úrnak írott „két levélben”. Ez azonban nem Kant magánjellegű mániája. A témát akkoriban széles körben vitatták Németországban. (Néhány szerző nemcsak az olcsó kiadványokban érdekelt publikum nevében, hanem nyíltan tagadva, hogy léteznék bármiféle sajátos „szerzői jog”, határozottan védelmébe vette azt a gyakorlatot, mely szerint, ha a szerzők célja eszmék terjesztése, akkor ezek az eszmék – ha sikeresek – többé nemcsak az övéik, hanem egyúttal a tájékozott közönség tulajdonává válnak.)

Ez a német szellemi élet egyik égető kérdése volt. A német *Kleinstaaten* uralkodó viszonyai között ugyanis széles körben elterjedt gyakorlat volt az, amit ma „kalózkidásnak” hívunk. Csakhogy ez egyáltalán nem számított törvénytelennek (amennyiben az újranyomás egy másik államban történt). Kantnak természetjogi fogalmakban és természetjogi szempontokat figyelembe véve s ugyanakkor a minden érvényes törvényhozást megelőző és annak alapjául szolgáló „jogi birtoklásról” kialakított saját elméleti megfontolásainak függvényében kellett megfogalmaznia érveit a szerzői jogok védelmében. Az ezekre a jogokra vonatkozó egyik-másik különös elképzelése még csak nem is kivételes a saját korában. A német államok ugyanis e tekintetben „elmaradtak” voltak más, fejlett nyugati nemzetekhez képest. Angliában a szerzői jog védelmét 1710-ben kodifikálták (Anna királynő statútuma), Franciaországban királyi dekrétumban rögzítették a szerző (örök időkre szóló) „privilegiumát” 1777-ben, a francia forradalom alatt, 1793-ban pedig elfogadtak egy törvényt a szerzői jogok védelméről. Németországban viszont (talán nem függetlenül az utoljára említett tényről) az első törvényt, amely rögzítette (és még akkor is csak implicit módon) a művek kiadására vonatkozó szerzői jogot, 1794-ben iktatták be Poroszországban. És ezután még negyven évbe telt, amíg ez az elv bekerült minden nagyobb német állam gondosan ápolt jogi hagyományába.

Kantnak a szerzői jogok védelmére tett erőfeszítéseit – ezt világosan le kell szögezni – egyáltalán nem a szerzők anyagi-pénzügyi érdeke motiválta. Ő a törvényes („felhatalmazott”) kiadó érdekeit védi. Ez az őszinte törekvése, ami nem véletlen. Mint a Königsbergi Egyetem professzora, állami hivatalnok, *Beamte* volt, azaz *Dienst- und Treuverhältnis* alapján egész életre szóló, magas presztízsű állást töltött be, amely a presztízs mellett persze nem fényűző, de biztos és kényelmes megélhetést nyújtott. Azt is biztosra vehetjük, hogy nem függött a (kezdetben nagyon mérsékelt) *honorariumtól*, melyet írásai kiadásáért kapott.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a törvényes kiadó érdekeinek ismételt, szenvedélyes védelmezésében csupán jóindulata, altruizmusa és az igazság iránti mély elkötelezettsége nyilvánul meg. Nagyon is fűződik érdeke az ügyhöz, csak nem anyagi érdeke. Melyik kiadó vállalná, hogy megkockáztassa az olyan könyv kiadásával és terjesztésével járó jelentős költségeket és erőfeszítéseket, mint A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA, ha – feltéve azt a valószínűtlen esetet, hogy valódi sikert arat – valamelyik konkurens egy másik államban azonnal megteheti és valószínűleg meg is teszi, hogy olcsóbb formában újra nyomja? Kantnak igenis érdeke fűződik ahhoz, hogy törvényes kiadója pénzügyileg sikeres legyen, csak hogy az ő érdeke nem anyagi természetű – az ő érdeke az, hogy művének legyen esélye eljutni a megcélzott közönséghez.

Ezzel visszajutottunk az említett érintkezési viszonyban szereplő másik fontos kifejezéshez: a *közönséghez*. Mi jellemző a megfelelő közönségre általában, kiváltképpen pedig mit jelent konkrétan az a képesség, amelyet Kant tulajdonít neki, nevezetesen, hogy „*önmagát tegye felvilágosodottá*”? Továbbá: milyen alapon feltételezi, hogy Németországban (legalábbis potenciálisan) már létezik ilyen közönség? E feltételezés nélkül ugyanis (mint azt később néhányan a szemére is vetik) tökéletesen igazolatlan illúzió az a szilárd meggyőződése, hogy a felvilágosodás sikere elmaradhatatlan.

Az első kérdésre Kant maga ad világos választ. Először is annak, hogy valaki meri a saját eszét használni, semmi köze ahhoz – sőt, ez pontosan az ellentéte annak –, amit ANTROPOLÓGIÁ-jában „*logikai egoizmusnak*” nevez: ez olyasvalakinek az álláspontja, aki – mivel szilárdan meg van győződve róla, hogy a saját belátása az értékesebb –, „*fölöslegesnek tartja útéletét a mások értelmének mérlegére vetni*”.²⁷ Az ilyen magatartás ugyanis végső soron csak a kor ellenőrizetlen előítéleteinek kritikátlan újratermelődéséhez vezethet.

Felvilágosodottá válásunk egyszerű célja, saját eszünk önálló használata – mint azt AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-ban részletesebben megfogalmazza és magyarázza –, azt követeli, hogy csakugyan eleget tegyünk három alaptételnek vagy maximának: „*1. önállóan gondolkodni; 2. mindenki más helyében gondolkodni; 3. úgy gondolkodni, hogy mindig összhangban legyünk önmagunkkal. Az első az előítéletmentes, a második a kibővített, a harmadik pedig a következetes gondolkodásmód maximája.*”²⁸ E követelmények természetére vonatkozóan azonban Kant mintha ambivalens volna, ami elég meglepő. A HARMADIK KRITIKÁ-ban a címzett a common sense, és a közönséges emberi értelemnek tulajdonítja azt a képességet is, hogy eleget tegyünk a követelményeknek. Az ANTROPOLÓGIÁ-ban viszont úgy hivatkozik ugyanezekre az alaptételekre, mint olyan szabályokra, amelyek az ember legmagasabb szintű és legritkább gyakorlati és megismerő képességének, a bölcsességnek a birtoklásához vezetnek.²⁹

Az ambivalencia azonban valójában nem véletlen. Kant ugyanis nagyon erős interpretációt ad a második maximára, a kibővített („*liberalis*”) gondolkodásmód alaptételére. Ez azt követeli az ítélőtől, hogy „*ítéletét [...] a teljes emberi észhez igazítsa*”, azaz amikor ítél,

„a maga ítéletét mások nem annyira valóságos, mint inkább pusztán lehetséges ítéletéhez igazítja”.³⁰ Az első feladat – az, hogy szűkebb vagy tágabb közösségünkben számításba vegyünk kifejezett ítéleteit – talán megoldható az egészséges emberi értelemmel rendelkező egyén teljesítőképeségének hatókörén belül. De hogyan lehetne elvárni tőle a megismerés olyan csúcsteljesítményét, hogy a maga ítéletét általában véve mindenkinél a lehetséges ítéletéhez igazítsa? Hogyan lehet ezt egyáltalán megvalósítani? És ez nagyon zavaró kérdés, mivel a második maxima, a „kibővített” gondolkodásmód különbözteti meg a felvilágosodás *Selbstdenkerét* a „logikai egoistától”. Ha kétséges, hogy gyakorlati megvalósítása általában elérhető, akkor maga a felvilágosodás terve válik kérdésessé.

Kantnak azonban világos válasza van ezekre a kérdésekre. Nézeteinek érdemi részét illetően tulajdonképpen nincs kétértelműség. Önmagunk felvilágosodottá tétele módfelett nehéz feladat, rendkívüli erőfeszítést és ritka emberi gyakorlati és észbeli képességeket (bölcsséget) igényel, ha *egyetlen, elszigetelt* egyén vállalkozik rá. „Az egyes embernek nagyon nehéz [...] a szinte természetévé vált kiskorúságból³¹ kivergődni. [...] Ezért csak keveseknek sikerült, hogy önálló szellemi tevékenységgel kilábaljanak a kiskorúságból, és biztosan járjanak.”³²

És rögtön így folytatja: „Am hogy egy közösség váljék felvilágosodottá a maga erejéből, az sokkal inkább lehetséges; sőt, ha szabadságot engednek neki, majdnem elmaradhatatlan.”³³ Milyen szabadságot? „[A]z ész minden kérdésben való nyilvános használatának” szabadságát.³⁴ Itt tárul föl Kantnak a „könyvről” mint az érintkezés legfontosabb és legcélravezetőbb eszközéről és közvetítőjéről vallott felfogásának a teljes jelentősége. Csak a „könyv” (a kifejezés szándékoltan rendkívül tág értelmében vett könyv) által és neki köszönhetően érhető el ugyanis az érintkezés igazi nyilvánossága (szemben a mindenkor érzelmileg színezett szóbeli érintkezéssel, ide értve a nyilvános szónoklatot, amely alapvetően csak arra jó, hogy felbujtsa a gondolattalan tömeget). És a nyilvános közölhetőség nem csak a felvilágosodásnak az előfeltétele. Ez az előfeltétele minden emberi viszony – mind a gyakorlati-intézményi, mind a teoretikus-megismerési viszonyok – racionalizálhatóságának. A nyilvánosság *a priori* követelmény, melyet minden törvényes jogi-politikai rendszernek ki kell elégítenie. Ugyanígy semmi nem szavatolhatja a tudás előrehaladását vagy a meggyőződések helyességét, bármilyen szilárdan körülbástyázzák magukat, ha tartalmuk nyilvánosan nem vitatható és bírálható. „Az ész minden vállalkozásában alá kell vesse magát a kritikának. Bármilyen tilalommal csorbítsa a kritika szabadságát, önmagában tesz kárt, saját rovására ébreszt gyanakvást maga iránt. Itt semmi nem olyan fontos használatában, és semmi nem olyan szent, hogy kivonhassa magát e személyes tekintélyt nem ismerő, szigorú vizsgálódás alól. Ezen a szabadságon alapul magának az észnek a létezése, mert az ész nem diktátori tekintély birtokosa, és ítélete soha nem tartalmaz mást, mint amiben szabad polgárok egyetértenek, akiknek kivétel nélkül rendelkezniük kell a lehetőséggel, hogy hangot adjanak fenntartásaiknak, sőt aggályoskodás nélkül vétót emeljenek.”³⁵

A gondolkodás szabadságát általában szent és sérthetetlen emberi jognak tekintik. „Igaz, azt mondják: a beszéd vagy az írás szabadságát elveheti tőlünk a magasabb hatalom, de a gondolkodás szabadságától nem foszthat meg. Csakhogy vajon mennyit és miféle helyességgel gondolkodnánk, ha ezt nem másokkal való közösségben, gondolatainkat kölcsönösen közölve tesszük? Tehát igenis elmondható, hogy az a külső hatalom, amely elrabolja az emberektől gondolataik nyilvános közlésének szabadságát, egyben megfosztja őket a gondolkodás szabadságától is: az egyetlen ékességtől, amely minden polgári terhünk alatt megmaradt még számunkra, s mely egyedüli segítségünk ez állapot minden baja ellen.”³⁶

Ez nem csupán okos és körültekintő javaslat (mint azt az előbbi megfogalmazás talán sugallja). A szabad és rendszeres érintkezés az alapvető feltétele annak, hogy a magunk esendő, véges eszével egyáltalán képesek legyünk autonóm, kritikus módon viszonyulni a saját meggyőződéseinkhez és elképzeléseinkhez. Erre ugyanis csak akkor van lehetőségünk, ha *össze tudjuk hasonlítani* – és következetesen össze is hasonlítjuk – őket másokéival, ami viszont gyakorlatilag csak e feltételek mellett lehetséges. *„Az igazság külső jele vagy külső próbaköve a magunk ítéleteinek összehasonlítása másokéival, mivel ami szubjektív bennük, az a többiekében nem fog ugyanúgy benne lakozni, s ezzel a látszatra fény derül. Mások ítéleteinek összeférhetetlenségét a magunkéival tehát a tévedés külső jelének és figyelmeztetésnek kell tekintenünk arra, hogy vizsgáljuk meg az ítélet során követett eljárásunkat, de emiatt az ítéletet még nem kell azonnal elvetnünk. Meglehet ugyanis, hogy a dolgot illetően igazunk van, és csak abban nincs igazunk, ahogyan eljárunk, azaz, az előadás módjában.”*³⁷

Ezek a kanti megfontolások magyarázatot adnak arra, hogy a feladat (önmagunk felvilágosodottá tétele), amely még rendkívüli képességekkel rendelkező személyek számára is nagyon kemény és nehéz, ha elszigeteltek, miért teljesül „majdnem elmaradhatatlanul” a szabad és rendszeres érintkezés feltételei mellett. De csak akkor teljesül, ha vannak egyének, akik képesek és (legalább potenciálisan) készek is élni ezekkel a feltételekkel. Mert ha feltételezzük is, hogy *„mindig lesz néhány önállóan gondolkodó ember, még a nagy sokaság kinevezett gyámjai között is”*,³⁸ aki arra buzdít másokat, hogy legyen bátorságuk a maguk értelmére támaszkodni, a szabadon terjedő üzenet csak akkor fogja elérni a kívánt hatást, ha sokan képesek megérteni és megfelelő módon reagálni rá: ha van *közönsége*, amely képes *„függetlenül”*, nagyvonalúan és elfogulatlanul, azaz *„liberálisan”* és *„következetesen”* gondolkodni, ahogy a racionális gondolkodás három nagy maximája megköveteli. Kantnak a felvilágosodás lassú, de feltartóztathatatlan előrehaladásába vetett szilárd hite azt feltételezi, hogy Németországban csakugyan létezik ilyen közönség. Ezt a feltételezést azonban már a saját korában erőteljesen vitatták. További igazolásra vár, hogy van ilyen közönség, és azt is részletesen meg kell adni, hogy *kik* alkotják.

Korábbi königsbergi tanítványa, a fiatal Herder már 1764-ben felvetette egyik tanulmányában (eredetileg: egy Rigában elmondott beszédben) a kérdést: létezik-e egyáltalán közönség ekkoriban Németországban.³⁹ Szenvedélyesen párhuzamba állítja korát az antikvitással, majd arra a következtetésre jut, hogy *„a régiek közönsége eltűnt, az államé is, a szónoké is és a szerzőé is”*. Amikor a nép megjelölésből, amely valaha az összes egyenlő állampolgár megtisztelő címe volt, olyan kifejezés lesz, amely rendszerint az elkülönült társadalmi rendekhez tartozókról megkülönböztetett tömegre és a csőcselékre utal, akkor maga a *„publikum”* kifejezés válik talányossá. *„Hol van a lakhelye, hol hallatja a hangját? Hol kell állni, hogy e publikum ítélkezzék róunk? A piactéren vagy tán magánházakban?”*⁴⁰

Kilenc évvel később Kant örökös ellenfele, Friedrich Nicolai józan diagnózist adott az irodalmi közönség kialakuló kettészakadásáról. A *gelehrter Stand* egyre inkább magába zárkózik, amit valamelyik tagja ír, azt elsősorban a *„céhbeliek”* olvassák, s nemigen kelt komoly érdeklődést vagy visszhangot a szélesebb nyilvánosságban. A század utolsó évtizedében pedig – hírnevének és presztízsének növekedésével párhuzamosan – Kant *„optimizmusa”*, a felvilágosodás feltartóztathatatlan előrehaladásába vetett rendületlen hite egyenest a bírálatok céltáblájává vált. Szép álmom, írja Heinzmann 1795-ben, mivelhogy a tények vitathatatlanul azt mutatják, hogy a könyvek növekvő uralmát (*Bücher-*

herrschaft) egyértelműen orientáló és gyakorlati hatékonyságuk (*Thatkraft*) hanyatlása kíséri.⁴¹ 1799-ben még egy olyan szerző is, mint Johann Bergk – akire Kant erősen hatott, és aki elkötelezett híve volt Kantnak, különösen esztétikai elméletének – azzal söpörte lakonikusan félre a könyvnek, mint a függetlenségre nevelés nagyszerű eszközének hatalmába vetett magabiztos hitet, hogy ez csupán „*üres optimizmus*”.

Vajon teljesen jogos-e ez a kritika? A történelem természetesen egyértelműen igazolta a kritikusok „igazát”: a felvilágosodás – ha azt nézzük, hogy legfőbb céljai teljesen megvalósultak-e – kudarcot vallott. De akkor Kant optimizmusa csupán megalapozatlan álom, minden alátámasztást nélkülöző pusztá hit volt-e? Vajon mire gondolt, amikor feltételezte, hogy létezik (legalább potenciálisan létezik) olyan közönség, amely képes megérteni és megfelelő választ adni a felvilágosodás üzenetére: a magad fejével gondolkodj? Fel tudott sorakoztatni érveket, melyek a mellett az előrejelzés mellett szólnak, hogy a jövőben magának a felvilágosodásnak a hatására lassan ugyan, de szükségképpen nőni és bővülni fog ez a közönség?

Kik tartoznának ide, kik alkotnák Németországban ezt a közönséget? Ez látszólag egyszerű kérdés, hiszen azok az olvasók alkotják, akik kétségkívül a címzettjei Kant felvilágosodásesszéjének (amely „népszerű” írásainak egyike). A közvetlenül ezzel a kérdéssel foglalkozó későbbi, meglehetősen terjedelmes irodalom azonban nagyon sokféle és sokszor egymásnak ellentmondó választ ad rá – és ez nem véletlen. Magában az esszében ugyanis Kant megfogalmazásai ezen a ponton zavarba ejtően homályosak és legfőképpen ellentmondások.

Egyfelől ismételtelen azonosítja ezt a közönséget („*a tulajdonképpeni közönséget*”) a világgal, az egész közösséggel⁴² – ez pedig biztosan a legátfogóbb, elvben mindenkire utaló kifejezés. Másfelől – és az ilyen megfogalmazásokkal szöges ellentétben – azt is fenntartja, hogy legalábbis jelenleg „*az emberiség legnagyobb része (s közte az egész szépnem)*”, részint a saját restsége és gyávasága miatt, képtelen a maga értelmét használni,⁴³ és ezért nem tekinthető az itt megkívánt értelemben vett autonóm közönséghez tartozónak. Továbbá: ugyanebben a cikkben másutt az egész közönséget kifejezetten azonosítja „*az olvasók teljes közösségével*” (*Lesewelt*),⁴⁴ ez pedig biztosan sokkal szűkebb csoport a kor Németországában, mint az „*egész közösség*”.⁴⁵ Végül – bár ezt ilyen kifejezetten nem állítja – meglehetősen világosnak látszik az is, hogy a releváns közönséget azonosítja a „*tudósokkal*” (*Gelehrten*), mégpedig abban a rendkívül tág – a tiszteket, lelkészeket és kormányzati tisztviselőket is magában foglaló – értelemben, ahogy a kifejezést a felvilágosodásesszében használja.

De talán nem olyan végzetes ez a zavarba ejtően sok, látszólag egymásnak ellentmondó válasz: meglehet, hogy pusztán a külső megjelenésről van szó. Amikor ugyanis az adott szövegkörnyezetben úgy utal a közönségre, mint a világra, az egész közösségre, ezt negatív értelemben kell érteni: senkit nem lehet és nem szabad valamilyen objektív megkülönböztető jegye – társadalmi helyzete, állampolgársága vagy neme – alapján kizárni a potenciális közönség köréből, azaz eleve megtagadni tőle az önálló gondolkodásnak, a saját esze használatának a képességét. Mint követelmény, ez benne foglaltatik a racionalitásnak, így az emberi mivoltnak a természetében – e tekintetben minden megszorítás ellentmondana a minden embert egyformán megillető méltóság elvének. Ez azonban nem azonos azzal a kérdéssel, hogy ténylegesen kik alkotják az autonóm közönséget a jelenben, ebben a még nem felvilágosodott korban, amely mindazonáltal a felvilágosodás korszaka? És az erre adott válasz: egyfelől a *Lesewelt*, másfelől a *Gelehrten* – ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi kifejezést Kant rendkívül tágan használja – tulajdonképpen jelölheti ugyanazt a csoportot. Így tehát Kantnál nincs

semmiféle ellentmondás vagy zűrzavar, csak beleérző megértéssel kell olvasni az esszéjét.

Ez a kissé szörszálhasogató értelmezés talán teljesen meggyőző volna, ha nem kellenne szembenézni azzal, hogy néhány más írásában Kant az imént körvonalazott jóindulatú állásponttal látszólag összeegyeztethetetlen választ adott arra a kérdésre, hogy kik alkotják a „könyvek” (abban az értelemben, ahogy ő szándékozik használni a kifejezést) közönségét. Az első példa erre a *nőkről* mint olvasókról ismételtén kifejtett véleménye. A *Lesewelt* általános kiterjesztését Kant természetesen minden fenntartás nélkül a – már önmagában a felvilágosodás előfeltételét jelentő – kulturális haladás fontos és szükséges alkotóelemének tekinti. Jól tudja azt is, hogy a nők nagyon jelentős hányadát teszik ki a kortárs olvasók világának. Hasonlóképpen szigorúan egyetemes jellegű – minden (felnőtt) emberi lénynek címzett – követelmény a magunk értelmének önálló használata is. Ha nem sikerül eleget tenni a követelménynek, az végső soron mindig az illető egyén erkölcsi vétsége. Ugyanakkor mégis általában, alkatuknál fogva – antropológiai alapon – képtelennek tekinti a nőket arra, hogy az általa megadott értelemben vett autonóm közönség részévé váljanak. És még azt is hozzátehetjük, hogy e következetlenség tekintetében feltűnően következetes, amennyiben már 1764-ben megfogalmazott ilyen nézeteket a MEGFIGYELÉSEK A SZÉP ÉS A FENSÉGES ÉRZÉSÉRŐL című írásban, és ezeket lényegi változtatás nélkül megismételte több mint három évtizeddel később a PRAGMATIKUS ÉRDEKŰ ANTROPOLÓGIÁ-ban (1798), noha időközben radikálisan megváltozott a filozófiai beállítottsága.⁴⁶

(Folytatása következik.)

Jegyzetek

1. Az „*erkölcsök metafizikájának*” tervét először – akkor még meglehetősen homályosan – egy Lambertnek írott levélben említi 1765-ben. Három évvel később azonban Herdernek már arról számol be, hogy jelenleg egy ilyen könyvön dolgozik, amely még ebben az évben elkészül, és remélhetőleg meg is jelenik.
2. Kant: AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJA. (A továbbiakban: EM.) Megtalálható: Immanuel Kant: AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJÁNAK ALAPVETÉSE. A GYAKORLATI ÉS KRITIKÁJA. AZ ERKÖLCSÖK METAFIZIKÁJA. Fordította Berényi Gábor. Gondolat, 1991. 324.
3. „Jogos az a cselekedet, amelynek vagy maximájának nyomán bárki önkényének szabadsága valamely általános törvény szerint együtt állhat fenn bárki más szabadságával.” Uo. 326. Ennek az elvnek már a megfogalmazása jelzi a kategorikus imperatívuszhoz fűződő szoros kapcsolatát, és így a jog egész rendszerének morális relevanciáját. Ebben az öregkori műben azonban Kantnak nem sikerült teljesen egyértelműen jellemezni ezt a kapcsolatot és pontosan megvilágítani a természetét.
4. EM, 31. §.
5. Uo. 389.
6. „A teljhatalommal felruházó szerződés (*mandatum*): üzleti tevékenység valaki más helyett, és annak nevében.” Uo. 388.
7. Vö. uo. 469.
8. Uo. 389.
9. Uo. 392. Ez valójában nem szó szerint pontos idézet Smithtől, bár a lényegyet tekintve korrekt módon adja vissza Smith elképzelését. Kant, ahogy az akkoriban bevett gyakorlat volt, rendszerint emlékezetből (és – noha ez ebben az esetben nem így van – a forrás megjelölése nélkül) idéz.
10. Kant: AZ ÖRÖK BÉKÉRŐL. (A továbbiakban: ÖB.) Fordította Mesterházi Miklós. Megtalálható: Immanuel Kant: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK. Ictus, é. n. 286.
11. Lásd PRAGMATIKUS ÉRDEKŰ ANTROPOLÓGIA. (A továbbiakban: ANTROPOLÓGIA.) Megtalálható: Immanuel Kant: ANTROPOLÓGIAI ÍRÁSOK. Összeállította, fordította és a szerkesztői jegyzeteket írta Mesterházi Miklós. Osiris/Gond-Cura Alapít-

- vány, 2002. 224–228. és VORLESUNGEN ÜBER ETHIK. Megtalálható: IMMANUEL KANTS SCHRIFTEN. Ausgabe der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften. W. de Gruyter, Berlin, 1902. (A továbbiakban: AK.) 27. kötet, 606. Néhány esetben pedig sajtósági szövegek környezetben egészen negatívan értékeli „a pusztá kereskedőszellemet”, amely lealacsonyítja a nép gondolkodásmódját, és „a méltatlan haszonlesést, a gyáva-ságot és az elpuhultságot teszi uralkodóvá”. Az ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA. (A továbbiakban: IK.) Fordította Papp Zoltán. Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2003. 28. §. 176.
12. EM, id. kiad. 392.
13. Uo. 389.
14. Kant: VÁLASZ A KÉRDÉSRE: MI A FELVILÁGOSODÁS? (A továbbiakban: MI A FELVILÁGOSODÁS?) Fordította Vidrányi Katalin. Megtalálható: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK, id. kiad. 15.
15. A kultúra előrehaladásával szükségképpen együtt jár bajok még a tudományokat is „a hiúságot tápláló” presztízs és luxus pusztá tárgyává teszik. IK, id. kiad. 83. §. 356.
16. MI A FELVILÁGOSODÁS?, id. kiad. 16.
17. Lásd: uo. Igaz, Kant egyttal indokolja is optimizmusát. Arra hivatkozik, hogy „mindig lesz néhány önállóan gondolkodó ember, még a nagy sokaság kinevezett gyámjai között is”, aki önálló gondolkodásra buzdít mindenkit (uo.). Vajon ezzel – mint Hamann ironikusan megjegyezte – magára és a saját történelmi küldetésére és szerepére utalt?
18. EM, id. kiad. 392.
19. ANTROPOLÓGIA, id. kiad. 133.
20. Lásd: IK, id. kiad. 242.
21. Ez nem jelenti azt, hogy Kantnak általában lekicsinylő véleménye van az irodalmi szép művészetéről. Legtöbbré a költészetet tartja – és ezen láthatólag lényegében a lírai költészetet érti. (Homéroszt mindössze egyszer említi a harmadik KRITIKÁ-ban.) A lírai költemény viszont csakugyan ki tud fejteni eszméket is, nem csak érzéseket és szenvedélyeket, és a szerző beszél, ő adja elő ezeket a saját nevében.
22. Lásd: VON DER UNRECHTMÄSSIGKEIT DES BÜCHERNACHDRUCKS. Megtalálható: AK, id. kiad. 8. kötet, 81.
23. Uo. 86.
24. Uo.
25. Uo. 87.
26. Uo. 85.
27. ANTROPOLÓGIA, id. kiad. 23.
28. IK, id. kiad. 209.
29. Vö. ANTROPOLÓGIA, id. kiad. 123.
30. IK, id. kiad. 208.
31. „Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék.” (MI A FELVILÁGOSODÁS?, id. kiad. 15.)
32. Uo. 15–16.
33. Uo. 16.
34. Uo.
35. Immanuel Kant: A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA, B 766. Fordította Kis János. Atlantisz, 2004. 583. (Kiemelés nem az eredetiben.)
36. Kant: TÁJÉKOZÓDNI A GONDOLATOK KÖZÖTT: MIT JELENT EZ? Fordította Vidrányi Katalin. Megtalálható: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK, id. kiad. 37.
37. Kant: LOGIK. Megtalálható: AK, id. kiad. 9. kötet, 57.
38. Kant: MI A FELVILÁGOSODÁS?, id. kiad. 16.
39. Vö. J. G. Herder: HABEN WIR NOCH EIN PUBLIKUM? (1765.) Megtalálható: ZUR PHILOSOPHIE DER GESCHICHTE. Eine Auswahl in zwei Bänden. Erster Band. Abhandlungen – Fragmente – Notizen (1764–1803). 87–91.
40. Uo. 91.
41. J. G. Heinemann: APPEL AN MEINE NATION ÜBER AUFKLÄRUNG UND AUFKLÄRER. A hivatkozott helyet lásd: Ch. Bürger és mások (szerk.): AUFKLÄRUNG UND LITERARISCHE ÖFFENTLICHKEIT. Suhrkamp, Frankfurt, 1980. 106.
42. Vö. Kant: MI A FELVILÁGOSODÁS?, id. kiad. 17. és 18.
43. Vö. uo. 15.
44. Uo. 17.
45. 1800 körül a teljes német népességnek mindössze huszonöt százalékát lehetett potenciális olvasónak tekinteni, azaz gyakorlatilag ennyire tehető a valóban írni-olvasni tudók száma. Azok viszont, akik rendszeresen olvastak valamilyen kiadványt a BIBLIÁ-n, illetve a kalendáriumokon és a népkönyveken kívül, nem haladták meg a tíz százalékot. (Lásd R. Schenda: VOLK OHNE BUCH. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1977. 444. skk.)
46. A nőkkel kapcsolatos nézeteket lásd: MEGFIGYELÉSEK A SZÉP ÉS A FENSÉGES ÉRZÉSÉRŐL. (A továbbiakban: MEGFIGYELÉSEK.) Fordította Czeglédi András. Megtalálható: PREKRITIKAI ÍRÁSOK. Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2003. 308–323., illetve ANTROPOLÓGIA, id. kiad. 265–275.

Hévízi Ottó

TENGERIBETEG KORMÁNYOSOK*

„Magszokták, hogy a célban... lássák a hajtóerőt, egy ősrégi tévedésnek megfelelően – ám ez csak a vezérlő erő, tehát összetévesztették a kormányost a gőzzel...”
(Nietzsche)

Nem tudni, hogy merre keresendő a „szóródott” alapok arkipelagoszi mértékének a helye. Ha a mítoszok nyelvét beszélénk, amelyek az emberlakta helyeket az oltalmazó isteneik megnevezésével azonosítják, most egy istenséget kellene megneveznünk. Azt, aki Gaia és Poszeidón, azaz a Föld és a Tenger istene között a legszorosabb kapcsolatot reprezentálja. Mármint ez az istenség nyilván nem lehet más, mint aki genealógiai értelemben összekötő láncszem közöttük, lévén Gaiának fia, Poszeidónnak pedig atyja – ő *Kronosz*. Mondhatni: az arkipelagoszi mérték helyének égi védnöke az *Idő* istene, aki egyszersmind leigázott atyja minden létezők és mértékek urának, Zeusznak is.

De a valóságosról való beszédet ma már nem a mítosz képviseli (mint egykoron), hanem egy olyan logosz, amely az „igazság kutatásához” diszkurzivitást követel. Nos, ha igaz az, hogy az „igazság kutatása egyrészt nehéz, másrészt meg könnyű” (METAFIZIKA, 993a), úgy kell benne lennie valaminek, ami könnyűvé teszi – valami egyszerűnek.

Ennek nem kell okvetlenül az egyfeleség vagy az egyelvűség egyszerűségének lennie. Isten, írja Spinoza (1981: 245.), „a legegyszerűbb lény”. A természettudós Richard Dawkins ellenkező hitet vall: „nem tudunk egy Mindenható Istennél bonyolultabb dolgot elképzelni” (idézi Davies, 2008: 254.). Az egyszerűvel szemben táplált bizalmatlanság amúgy is jellemző a természetfilozófusokra. „Minden természetfilozófus életében – írja Whitehead – az kellene hogy legyen a vezérlő motívum: »Keresd az egyszerűséget, de ne bízzál benne!«” (Whitehead, 2007: 167.) Visszakanyarodva a filozófiához, erre rímel Austin fanyar humorú megjegyzése: „Mindenképpen el kell kerülnünk a túlegyszerűsítés kelepcéjét, melyet igen csábító volna a filozófusok foglalkozási ártalmának nevezni, ha ez nem maga a foglalkozásuk volna.” (Austin, 1990: 57.) A „túlegyszerűsítés kelepcéje”, amelybe a filozófusok előszeretettel sétálnak bele, éppúgy felállítható a csakis *Egyféle*, mint a végtelenül *Sokféle* teoretikus csalétkével a csapda mélyén. Ugyanúgy odavonzhatja, megbűvölheti őket az abszolút homogenitás (egység), mint az abszolút heterogenitás csábereje. Ama keresett legegyszerűbbhöz (nevezzük simplexnek), úgy vélem, nem a redukciók e két, egymással sokban rokon végpontján keresztül lehet eljutni. Mindenesetre, ha bárki filozófus egyszerűségkeresésre adja a fejét, nem árt (ugyanott) észben tartania Nietzsche vitriolos szavait: gondolkodón, filozófuson az értendő, aki „ért hozzá, hogy egyszerűbbnek lássa a dolgokat, mint amilyenek”. (Nietzsche, 1997: 177.)

Ahhoz, hogy a jelen munka mélyebb ösztönzéseiről szóljak, idézném Schopenhauer megállapítását. „A filozófus... mindig ama megdöbbenése révén lesz filozófus, amelytől szaba-

* Részlet a szerző *Idő és szinkretizmus. Mértékfilozófiai kísérlet (Állandó tekintettel Nietzsche-re)* című könyvének bevezető fejezetéből. A könyv várhatóan ez év végén jelenik meg a Kalligram Kiadónál.

dulni akarna... De itt különbözteti meg a nem igazi filozófust az igazítól az, hogy ez utóbbiban a világ látványától támad a megdöbbenés, míg amannál csak valami könyv nyomán, egy meglévő rendszerből adódóan.” (Schopenhauer, 1991: 68.) A kézenfekvő kérdésre, hogy a világnak miféle látványa kelthetett megdöbbenést Schopenhauerben, tudjuk a választ. A „föld szellemé”. E szellem, „szörnyű ábrázata” (*schreckliches Gesicht*) éppúgy megrettentí Goethe Faustját tűz alakban [*„Ich ertrage dich Nicht”*], mint ahogyan Nietzsche Zarathustrája is összeomlik a visszatérés-gondolat Gorgófő-látomásától: itt a „világ minden vonása megmerevedik, fagyott haláltusa” (Nietzsche, 2000: 507.). *Aszenotelenségnek* ugyanez a dermesztő látványa volt az, amely Schopenhauert is megkísértette. Ő, a Goethe-növendék és Nietzsche-nevelő ugyanígy a „föld szellemét” idézte meg egyik gondolatkísérletében, akinek fensége akkor is csorbítatlan maradt volna, ha úgy hozta volna kedve, hogy az emberiség legfényesebb vívmányait nem engedi létrejönni, legkiválóbb alakjait nem hagyja megszületni, legfőbb eseményeinek esélyt sem ad, hogy megessenek (Schopenhauer, 1991: 254.).

A kísértés abban állt mindhárom gondolkodónál, hogy halandóként, individuumként próbáltak szembenézni e rettentő „földszellem” embert felülmúló idődimenziójával, minden emberin túltekintő közönyével. Ez ugyanaz a dimenzió és ugyanaz a közöny, amellyel (hogy egy negyedik gondolkodót is említsek) Kierkegaard Johannes de Silentio-ja is szembesül Ábrahám útját követve a FÉLELEM ÉS RESZKETÉS akéda-példázatában. Ábrahám útját követve, akinek a megsokasított utódok ígérétében álló örökkévalóságot együtt kellett volna hinnie a fia föláladozása által megszakadó idővel, és akinek azzal kellett megküzdenie magában, hogy az áldozat boldogtalan követelése és az üdvösség boldog ígérete *ugyanattól* az istentől ered.

A goethei, schopenhaueri és nietzschei „földszellemnek”, illetve Kierkegaard abszurd hitet követelő istenének képzetében következett be a filozófia talán legmegrázóbb dimenzió-kataklizmája. Tartható ez a filozófia (visszhangjaiban még ma is gyenge) léptékkrobbanásának, amely épp az időiség dimenziójában pusztított és épített. A visszhang gyengeségében nem kis szerepet játszott, hogy bizonyos filozófiai apophtegmák szlogenekké silányultak, és értelmük jórészt odaveszett. Ilyen sors vár, úgy tűnik, Nietzsche Zarathustrájának hírhedt *’Isten halott’* frázisára. Érdemes emlékeztetni arra, hogy Zarathustra úgy proklamálja egy hosszú időn át uralkodó *korszak-isten* halálát, hogy egyben összeomlások, lábadozások után végül bejelenti az *örökkévalóság-istennel* való „*eljegyzését*” is. Abban, hogy Isten halott, Nietzsche egy nagy történelmi korszak szellemiségének halálát adja tudtul, nem magát az istenséget. Nos, ha erre nézve a megértés nem veszi háttérül például a „*hosszú periódus istene*” és a „*végtelen idő istene*” közötti archaikus-mitikus differenciát, úgy nemcsak annak megértése marad el, hogy Nietzsche nem „elhaláloztatja” istent, hanem egy minden emberi léptékkal szemben végtelen közönnyel viseltető istenné transzmutálja, hanem már az is, hogy egyáltalán miért a perzsa vallás történetéből választott hőst a főművéhez. A végtelen idődimenzió istensége az ember számára a semmisségben „*rejtőzködő*”, az (emberinek hitt) „*arcát elvejtő*” (Tatár, 2011) isten.

A goethei, schopenhaueri és nietzschei „földszellemnek” és Kierkegaard abszurd hitet követelő istenének nem az ember az ellenfele – hisz annak idődimenzióin eleve túltekint –, hanem a hegeli „világszellem”. Ez utóbbi a korlátlan logosz szelleme, lévén, korlátlan a maga léttéremző aktivitásában, miképpen korlátlan az értelemtelítettségben is. Ami van, az Hegelnél a Szellemtől *mint Igétől* létesített és uralt világ; ezért: „világszel-

lem”. A „földszellem” viszont az ember által átfoghatatlan, nem uralható világ szelleme. Az arkhipelagoszi föld – *tengerfok*, a tenger felől nézett, véges emberi terrénium; és a tengerfok sohasem az emberé. Nem adatott át neki sem kertként, sem birtokul, sem az otthonosság helyeként. De, Kant szarkasztikus példáit felidézve, persze nem adatott át neki fogadóként, dologházként, bolondokházaként és kozmikus árnyékszéként sem (Kant, 1997: 241f). A tengerfok nem egy embernek ígért vagy embertől visszavonható világ. Ezért, a megbékéléssel biztató „világszellemmel” ellentétben, a „földszellem” nem ígéretképes. Az, ami Véges (halandó), így biztató logoszgaranciák nélkül kénytelen állni a Végtelen (a halhatatlan) színe előtt, a múltbéli eredet közössége adta majdani garanciák híján, az *arányosíthatóság hite* nyújtotta biztosítékok nélkül.¹

Ezeket a romantikusan szédítő (vulkáni, alpesi) szellemmagaslatokat mi, lapályosabb idők lakói többnyire csak megmosolyogni szoktuk. Mindaddig, míg a forgandó történelem és a személyes élettörténet egymásra torlódó hullámhegyeivel, hullámvölgyeivel küszködve, hol a metafizikák, hol a metafizikakritikák árbocrudjába kapaszkodva, hirtelen a mi ábrázatunkra is rá nem fagy a mosoly a *tengeribetegségtől*. Ettől a ráfagyástól aztán saját ábrázatunktól sem lesz idegen az a „hideg veríték”, amiről egy kortárs történetfilozófusunk ír: „*noha persze nem merném állítani, hogy a megföllebbezhetetlen válasz hiánya miatt, mármint arra a kérdésre, hogy mire való »ez az egész«, ne öntene el bennünket néha a hideg veríték*” (Mesterházi, 2011).

Apropó romantika. A tengeribetegségnek van egy vadromantikus kórtünetegyüttese. Feltűnő, hogy Nietzsche ugyanolyan hévvel üdvözölte AVIDÁM TUDOMÁNY-ban a kihajózást a nyílt tengerre, mint amilyen hevesen jó fél évtizeddel korábban (A TÖRTÉNELEM HASZNÁRÓL ÉS KÁRÁRÓL értekezve) még sürgős partraszállást követelt, akár a legrosszabb „szükségkikötőben” is. „*Az ifjúságról emlékezve e helyütt kiáltom: föld! föld! Elég, túlságosan is elég a szenvedélyesen kereső és tévelygő utazásból sötét és idegen tengereken! Most végre part látszik: bármilyen legyen is, ki kell rajta kötni, a legrosszabb szükségkikötő is jobb, mint újra visszazédelegni a reménytelen, kétkedő végtelenségbe. Érjünk csak partot egyszer; később megeljük majd a jó kikötőhelyeket, s az utódoknak megkönnyítjük a partraszállást.*” (Nietzsche, 1989: 91.)

Ez az egykori lelkes követelés semmiben sem marad el Hegelétől, aki így üdvözölte, hogy a gondolkodás Descartes-tal immár az észből eredő „önálló filozófia” korszakába lépett: „*Itt, mondhatjuk, otthon vagyunk, s mint a hajós viharos tengeren való hosszú bolyongás után, »Szárazföldet« kiálthatunk.*” (Hegel, 1960: 236.) A romantika „végtelen repülésében”

¹ Nem véletlen, hogy az ímént említett első „földszellemidézők” mindegyike egy új integritású emberképben próbált menedéket találni a maguk felidézte „látomás” elől. Ebben mind a négyen külön utat képviseltek. Goethe erősen hitt a „*pozitív tetterő*” démoniájában, ezért a „földszellem” kísérlette. Én *féktartásának* útját találta követendőnek. Részvétvallása Schopenhauert a másokkal együtt szenvedésre ítélte. Én buddhisztikus *legyöngítése*, kilobbantása felé vezetett. Nietzsche harmadik irányba indult, az ő „*dionüoszosi orgiazmusba*” vetett erős hite a szenvedélyekben széttagolt, szétvetett, szétcsúsztatott Én *felelősségét*, sőt explózióját célozta. (A hit lovagjának szenvedélyes, kierkegaard-i útja paradox módon mindkét utóbbi irányba vezetett egyszerre. Kierkegaard szerint a hit szenvedélye *önfelfokozás*; e nélkül az Én nem halhat meg a világnak, ezzel egyszerre mind önkaratának is, mintegy *fölémészlődvén*, ellobbanván a hitben.) Ha volna negyedik út, ez talán az Én saját ritmusú *ellentartása* volna. Nevezetesen az, hogy a „földszellem” időben végtelen szemhatára és a halandók időben szinte végtelen rövidlátása közötti tartományban – a készen talált távlatoknak ellene feszülve – ellenirányú mozgásra bírjuk rá magunkat. Ellentartásra: hol szélesebb időtávlatnak átengedni dolgokat, amelyek multhatatlan fontosságukkal hivalkodnak, hol szűkebb időperspektívát felvéve ráközelíteni olyanok mulandóságára, amelyeken nem ütközik ki rögtön, hogy visszahozhatatlanok.

tehát épp a *honvágy* az, ami végtelen, és nem a hontalanság vágya, az áhított megállapodásé, és nem az útrakelésé vagy az úton maradásé.²

Visszatérve Nietzschehez: neki is csak akkor támadt bátorsága, hogy kimerészkedjen a nyílt tengerre és az interpretációk „új végtelenének” vakmerő apologétája legyen (Nietzsche, 1997: 314f), amikor az örök visszatérés gondolatával, egy *igent mondásra méltó eszmével* léphetett a fedélzetre. Ezért sem árt, ha a tengerre merészkedő, azaz a történéző lét végtelenjével kacérkodó filozófia ügyében idézzük Seneca 108. levelét. Történetesen ugyanazt, amelynek fő gondolatát – „*Így lesz a filozófiából filológia*” – a fiatal Nietzsche átfordítja, és mint ismert, e parafrázis lesz ifjúkorának programnyilatkozata. Seneca éppúgy tudta, mint Nietzsche vagy Plátón, hogy a filozófus becsületes tengerészfoglalkozása az, ha kormányosnak áll. (Föltéve, ha nem egy kutatóközösség tagja.)³ Nem mintha a filozófus okvetlen irányt *akarna* mutatni. Hanem: mert ha valóban filozofálást művel, amelynek alapjai aaptalanok, úgy Nietzschevel szólva csak rámutathat a számára való nagyságra; márpedig rámutatásban senki emberfia *nem tud* iránysemleges lenni.

Csakhogy a kormányoslét, emeli föl ekkor mutatóujját Seneca, semmiképpen sem fér össze a tengeribetegséggel: „*Annyit segít rajtam egy ilyen tanító, mint viharban a tengeribeteg kormányos. Ha az ár elragad, markolni kell a kormányt, birkózni kell magával a tengerrel, kiragadni a szélből a vitorlákat; mit használ a hajó parancsnoka, ha megrettent és hány?*” (Seneca, 1980: 424.) Ez a hánytató tengeribetegség, mondhatni, nem romantikus (modern), hanem még klasszikus (premodern) szimptomája. Ennek terápiája is más. Ez nem azt írja elő, hogy irány a szárazföld, hanem azt, hogy csapjuk el – kívül és belül – magát a tengeribeteg kormányost. Váltsuk le minden gyomrot háborogtató kételyével együtt, mert útmutatónak és lélekvezetőnek hasznavehetetlen! Sajnos utolsó idejében Nietzsche ezt az intést is elfogadja majd Senecától. Igaz, csak a kései, állítólag harcra született Nietzsche az, aki erőnek erejével keménységgel hivatkozik, kalapáccsal filozofál, átkot szór, hadüzenetet fogalmaz, háborút hirdet minden érték átértékelésére. Ezenközben pedig, már sodródva a szellemi összeomlásba, elhallgattatja legbenső kételyeit, és ami rosszabb: önironikus és játékos, zarathustrai énjét is.

Holott Nietzsche jól ismerte az idők szavától megremegő, kétségbeesett kormányosok közül a leghíresebbet, akit éppenséggel ő ismertetett meg újra a filozófiai világgal. *Thamusra*, az egyiptomi kormányosra célozok, akit az egyik útja során utolértek a forgandó történelmi világkorszakok örvényei, hanyattatásai. Thamus volt az, akit Plutarkhosz leírása szerint néven szólítottak Paxi szigetről, hogy aztán rémületével és döbbenetével viaskodva – tengeribeteg kormányosként – tudtul adjon majd a világnak egy szörnyűséges hírt: „*A nagy Pán halott.*” (Reményeim szerint a későbbiekben fogunk még találkozni vele.)

² A kikitőre vágyó romantikus tengeribetegekről sokat elmond Heine TENERIBETEGSÉG (SEEKRANKHEIT) című költeménye: „*Vergebens späht mein Auge und sucht / Die deutsche Küste. Doch ach! nur Wasser, / Und abermals Wasser, bewegtes Wasser! [...] Immerhin, mag Torheit und Unrecht / Dich ganz bedecken, o Deutschland! / Ich sehne mich dennoch nach dir: / Denn wenigstens bist du noch festes Land.*” (Szemem hiába kémleli a német partokat. Csak víz, jaj, víz mindenütt, hullámozó víz! [...] Lepjen el bár téged teljesen az ostobaság és a jogtiprás, ó, Németország, én mégis vágyódom utánad: hiszen legalább megvettem lábam szilárd földeden.)

³ Hogy mi történik ilyen esetben? „*Vegyük Quine és Newath metaforáját, miszerint a kutatók közössége olyan, mint a tengerészek egy hajón: vannak, akik kicsérélik a hajótest deszkáit, vannak, akik új vitorlát szőnek, mások kormányoznak, újra festik az orrszobrot vagy éppen főznek.*” (Crane, 2008: 173.) Mint egy szorgos üzem, dolgos család.

A kételyüktől tengeribeteg filozófus-kormányosok sürgős elcsapását vagy révkalauzra cserélését nem muszáj vállalniuk azoknak, akikbe a kései vagy a korai Nietzschehez képest kevesebb aktivizmus szorult. Ők, mint magam is, a lelkes partraszállás vagy a még lelkesebb (garantáltan tengeribetegség-mentes) tengerjárás képe helyett inkább Kant rezignációjára lehetnek fogékonyak. Kantéra, aki A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA *Analitika*-fejezetének végén csak elég kényszeredetten hagyja el az értelem adta földet, az „igazság birodalmá”-t, amelyet hamis ábrándképek „*hatalmas, háborgó óceánja*” övezte szigetnek lát. (Kant, 1995: 249.)⁴

A tengeribetegség kétségkívül *hányattatás*, amit a történelem, maga a *történő lét* értelmességének örök ígérete s emez ígéret mindegyre tapasztalni kénytelen megvonása kelt. Ennek több filozófiai példázata ismert. Gondoljunk a nevezetes pascali nyúl vadászatra (Pascal, 1983: 72.) vagy Nietzsche Zarathustrájára, aki meg akarja ragadni magát az Életet (MÁSODIK TÁNCDAL), ám ebből a közeledés-távolodás könyörtelen, vad „tánca” lesz férfi és nő között, egy „*megvakított filozófiai diskurzus*” (Derrida, 1992: 177.). Vagy gondolhatunk a „*történelem angyalának*” kiterjesztett szárnyú sodortatására Walter Benjaminsnál (1980: 966.), fölkapva a Paradicsomból támadt szélről, háttal a jövőnek. Hányattatás ugyan a tengeribetegség, de nem szorongattatás, szorongás a heideggeri értelemben. Nem „*a világ semmije*”, jelentéktelensége-jelentéstelensége (Heidegger, 1989: 396.) tárul fel benne. Ha mindenáron egy „világ” feltárulását akarnánk látni e lesújtó-fölemelő hányattatásokban, akkor ennek alapvonását másban kellene látnunk. Egy statikus képpel érzékeltetve: létébe *beleszövődött* semmijében, jelentékenységén *átütő* jelentéktelenségében, jelentésességét *környező* jelentéstelenségében. Dinamikus képpel élve: semmin *átvillanó* létezésében.

Egy betegségtől az ember szabadulni próbál. Az értelmesség *kontra* értelmetlenség (hiábavalóság) tengeribetegségétől is. Ez a szabadulhatnék kétségkívül az ember terhe. De előjoga is. Lévéen, hogy a phüsziszen, a „földszellemen” nincs rajta az, amit az ember viszont tudván tud, hogy magán visel: az időbeli végesség, a 'nem volt mindig és nem lesz mindig' bélyege. Ama szellemnek nincs köze az ember kikérdezettségéhez az időlegességével együtt elgondolni kényszerült öröklétről. Azokat pedig, akik a tengeribetegségre való érzékenységet pürrhóni szkepszissel javasolnák orvosolni, hadd emlékeztessenem Kant szavaira. „*Azt, aki érzékellen, fafejűsége óvja a balgaságtól; a közönséges szem azonban a bölcs arcvonásait véli fölfedezni rajta. Pyrrhón, amikor viharba került egy hajón, ahol mindenki aggódva tette a dolgát, látva, hogy egy disznó nyugodtan zabál a vályújából, rámutatott, mondván: »ilyen nyugalomban kell lennie a bölcsnek«. Az érzékellen Pyrrhón-féle bölcs.*” (Kant, 2003: 420.)

A történelem céljára, a történő lét értelmességére való érzékenység élesen veti föl ismét a mértékek kérdését. Utóvégre értelmességet – értelemtelítettséget, értelemhiányt – mindig az ember állapít meg (nem azt mondom, hogy mindig is ő képezne ilyet), majd azt valamilyen *mértékre* tekintettel tulajdonítja egy-egy időtáv eseménytömegének. De miként garantálható ennek fényében az időbeli mértékek joga a különbözőséghez, szóródottsághoz, számosághoz? És másfelől, hogyan biztosítható a meg-

⁴ Megjegyzem, nemcsak a KRITIKÁK, hanem már a BEWEISGRUND Kantja is rezignált ebben a kényszerűségben: „*a metafizika ingoványos talajára kell merészkednünk. Olyan ez, mint a partok és világítótoronyok nélküli, komor óceán, melyen úgy kell elindulni, miként a tengerész az ismeretlen tengeren, aki mihelyt valahol partra teszi lábát, ellenőrzi a megtett utat, és megvizsgálja, vajon észrevétlen tengeráramlások – minden óvatosság ellenére, amit csak a hajózás tudománya megkövetel – nem okoztak-e valami zavart*” (Kant, 2003: 115f).

történőnek a joga ahhoz, hogy adott esetben mértéken túlinak tudjon bizonyulni számunkra, azaz semmibe vétesse velünk a bevett mértékeket? Hogyan biztosítható akár ellenünkben – saját mértéksovinizmusunk ellenében – is, hogy a mérték alá vonás (illesztés) során ne adjunk értelmet olyanak, aminek nincs értelme? Hogyan érhető el, hogy az illeszkedés ne fedje el valaminek a létét vagy semmijét csak azért, mert az a lét vagy az a semmi nekünk illeszthetetlennek tűnik? Hadd adjak (mértékfilozófiai) összegzést ezeknek a kérdéseknek egy schopenhaueri, egy nietzschei és egy heideggeri frázis összevonásával. Ha a gondtalan állapotok pontszerű időhorizontja (Schopenhauer) és a másképp gondtalan istenek idővégtelenje között a lehetséges időléptékeknek egész sora áll (Nietzsche), vajon közülük az embernek melyikre legyen leginkább gondja (Heidegger)?

Ideje visszatérnem Schopenhaueren át az eredeti kérdéshez. Színt kell vallanom hát, hogy a világ miféle „látványa” az, amelytől hasztalanul bár, de szabadulni próbálok. Hegeltől jól ismert az a frázis, hogy ami valóságos, az ésszerű, és ami ésszerű, az valóságos. Nos, a tengeribetegséget okozó „látvány” rögzítéséhez e hegeli fordulatot parafrázálom. Az ésszerű nem valóságos, nem valótlan (nem valóság nélküli), és nem is töredezett-sporadikus módon valóságos. Ezek egytől egyig statikus képzetek. Hanem, maradva a hegeli nyelvnél: az, ami ésszerű, mindig *fluktuatív* módon valóságos; valóságában az ésszerű mindig *egyszersmind* valótlan. És fordítva: az, ami valóságos, mindig fluktuatív módon ésszerű, így *egyszersmind* esztelen is.

Ezt a fluktuációképzetet sem itt, sem másutt nem a *flux* 'folyás' értelemhez kötöm, hanem a *fluctus* 'hullámozás, áradás' héraikleitoszi értelméhez. Héraikleitosznál a logoszmérték mint ritmus ugyanis megengedi a szabálytalanságot (Kirk–Raven–Schofield [KRS], 1998: 418., 620.). Ezt a szabálytalanságot figyelembe véve a héraikleitoszi *pantarrheia* nem a minden folyik, hanem a minden árad, áramlik frázis értelmében fogom fel (azaz: nem szabályos ritmusban, aritmikus ütemességben ismétlődik). A folyik, árad, áramlik (rhei) szóba ezért beleértem származékát: a szabálytalan, előre nem kiszámítható *ritmust* (rhüthmosz) is. Röviden: a minden folyik képzetét az áradás és hullámverés képzete felől gondolom el, és ezt együtt fogom fel a mértéket adó, de annak szabályosságát, kiszámíthatóságát, pontosságát *tagadó* ütemességgel, a *fluctus* ritmustalan ritmusával.

A fluktuációképzetek játéktere teszi elevenné filozófiai tradícióknak egyik legősibb kérdését. Érthető-e, mérték alá vonható-e vajon az így felfogott fluktuáció? *Belátható-e az értelemadás és az értelemképződés szakadatlan hullámverésében „a belátás láthatatlan mértéke”, amely a Szolónnak tulajdonított mondásban „egyedül tartja minden dolog határát”* (KRS, 320.)? Ez az a kérdés, amelyet a jelen kísérlet újra és újra feltesz magának.

Hivatkozott művek

- Arisztotelész, 1936. METAFIZIKA. Ford. Halasi-Nagy József. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda RT.
- Austin, John, 1990. TETTEN ÉRT SZAVAK. Ford. Pléh Csaba. Akadémiai Kiadó.
- Benjamin, Walter, 1980. ANGELUS NOVUS. Ford. Bence György et al. Helikon.
- Crane, Tom, 2008. CSAK A VILÁG KÜLÖNBÖZIK. Ford. Eszes Boldizsár. In: Ambrus Gergely–Demeter Tamás–Forrai Gábor–Tőzsér János (szerk.), 2008. ELMEFILOZÓFIA. L'Harmattan Kiadó.

- Davis, Paul, 2008. A MEGBUNDÁZOTT VILÁGEGYETEM. Ford. Dr. Both Előd. Akkord Kiadó.
- Derrida, Jacques, 1992. Éperons. Nietzsche stílusai. Ford. Sajó Sándor. ATHENAEUM, I. kötet, 3. füzet.
- Heidegger, Martin, 1989. LÉT ÉS IDŐ. Ford. Vajda Mihály et al. Osiris.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 1960. ELŐADÁSOK A FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉRŐL, III. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó.
- Kant, Immanuel, 1995. A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA. Ford. Kis János. Ictus Kiadó, Szeged.
- Kirk–Raven–Schofield, 1998. A PRESZÓKRATIKUS FILOZÓFUSOK. Ford. Csiszter Kálmán–Steiger Kornél. Atlantisz Könyvkiadó.
- Mesterházi Miklós, 2011. A TÖRTÉNET CSÁBÍTÁSA, AVAGY A TÖRTÉNETFILOZÓFUS JOHANN GOTTLIEB FICHTE EGY EXCESSZUSÁNAK MAGYARÁZATA, MELYEK SORÁN IDÉZTETNEK MÁS JELES GONDOLKODÓK HÓBORTOS GONDOLATAI IS. (Kézirat.)
- Nietzsche, Friedrich, 1989. A TÖRTÉNELEM HASZNÁRÓL ÉS KÁRÁRÓL. Ford. Tatár György. Akadémiai Kiadó.
- Nietzsche, Friedrich, 1997. A VIDÁM TUDOMÁNY. Ford. Romhányi Török Gábor. Holnap Kiadó.
- Nietzsche, Friedrich, 2000. ÍGY SZÓLOTT ZARATHUSTRA. Ford. Kurdi Imre. Osiris–Gond.
- Pascal, Blaise, 1983. GONDOLATOK. Ford. Pődör László. Gondolat Kiadó.
- Schopenhauer, Arthur, 1991. A VILÁG MINT AKARAT ÉS KÉPZET. Ford. Tandori Ágnes–Tandori Dezső. Európa.
- Seneca, 1980. VIGASZTALÁSOK. ERKÖLCSI LEVELEK. Ford. Kurcz Ágnes. Európa.
- Spinoza, Baruch, 1981. IFJÚKORI MŰVEK. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó.
- Tatár György, 2011. AZ ARC ELREJTÉSE. *Holmi*, 2011. szeptember.
- Whitehead, Alfred North, 2007. A TERMÉSZET FOGALMA. Ford. Szabados Levente. Tiptex.

Iván Péter

DER HASE UND DER LÖWE

Keddre megint eltűnt egy barát. Nagy pofájú, fellengzős értelmiségi a belvárosból: nem lehetett tudni, vajon a Főmások zsoldosai időközben focilabdának nézték-e már a fejét, vagy csak raktározzák a többi ellenzékivel együtt az egyik e célra átalakított stadionban. Sem az eseményre utaló blogbejegyzés, sem egy köremail, a mobil hangpostája is kapcsolva. Nyom nélkül eltűnt. Eltűnt.

– Verschwinden – skandalta az ige német megfelelőjét a jogász nő, miközben fel-alá járkált a szűk, öregszagú konyhában. – Verschwindet, verschwand, ist verschwunden. Ismételd.

– Ferisvubidubi – motyogta bágyadtan a blogger.

– Neeem – ingatta fejét a jogász nő, tudomást sem véve a csúfolódásról –, gondolj, mondjuk, egy fair svindlerre. Ver-schwin-den.

A blogger nem gondolt egy fair svindlerre. Az Umgebung hallatán nem asszociált egy ungarbungrára, a Verkehrről az istennek sem jutott volna eszébe a fakír, az allerdings-ről Aladin. Elborzadva meredt a nyelvkönyv olvasmányának tömör szövegtestére: a szorosan egymásnak préselt, köhögtető mássalhangzószigetek kopár felületét csak a beképzelt főnevek nagy kezdőbetűi törték meg, egy-egy tohonya β. A mostoha igék

rendre a mondat végére zavarták kötőiket, a melléknevek légből kapott, monoton ragokkal aggatták tele egymást, a sok doch, denn, dann meg dass pedig úton-útfélen az ember lába alatt zörömbölt, lomtanitáskor utcára tett ásatag éjjeliedények. Verschwinden, betűzte a blogger az ádázul fenyegetőző szót, szinte már érezte is a hátán a korbács suhogását.

Egyetlenegy zenéje tetszett csak: maradni. A német már az ige kezdő bl hangkapcsolatával mintegy kiölti nyelvét az őt távozásra késztetőkre, az ei diftongussal fogat vicso- rít, az újabb bilabiális hangzóval pedig végérvényessé teszi szándékát: ich BLEIBE.

– Gyanítom, éppen Uli bácsi a legnagyobb akadály, ami köztem és a német nyelv között terpeszkedik – analizálta ellenszenvét a blogger egy hirdetőoszlop-forma fiatal teremtésnek. A bérházuk földszintjén lapuló apró internetkávészó egyetlen alkalmazottja mindig ugyanabban a kék pólóban mászkált, elején gyűrődészka méretű vasalt vonalkóddal: a blogger emiatt magában csak az áru (die Ware) néven illette a lányt.

Egyre gyakrabban ment el a net a városban, s ebben megint csak benne volt a Főmásik keze. A várakozás perceiben sok mindentről szó esett közöttük, leggyakrabban a németről. Az Árunak egyszer évet kellett ismételnie a gimnáziumban egy drezdai vendégtanár miatt, aki nem volt elégedett a kiejtésével.

– Uli bácsi a feleségem nagybátyja. Már csinált is nekem helyet az ulmi fűszerüzletében. Vonalas telefonon hív bennünket minden este, hogy kikérdezze tőlem az árakat. A legrosszabb, hogy már inkább beszél németül, mint az anyanyelvén, amúgy is süket egy kicsit. Állandóan visszakérdez. Én pedig a leginkább gyűlölöm, ha visszakérdeznek.

– Bocsika, mit mondtál? – nézett fel a billentyűkből a lány. Visszajött a net, ő pedig gyorsan beírt a twitterre: órák óta csetelt. Az Áru fő elfoglaltsága a szükségállapot küszöbén az volt, hogy végre találjon egy fickót, akivel huszonkét éves korára legalább az első csókolózáson túlelhet.

– Hagyjuk – legyintett a blogger. Egyre-másra irkálta képtelennél képtelenebb kulcszavait a keresőbe, hogy az eltűnt barát nyomtalanul törölt netnaplójának tárolt változatára bukkanjon. Sikertelenül. Es ist verschwunden.

– Ich spüre dass ich spüle – tréfálkozott a jogászno mosogatás közben aznap este. A blogger a konyhaasztalon kitergetett paradigmagyűjtemény fölött ásítózott, már nem is figyelt oda, miként játszik felesége a rettenetes nyelv szavaival. – Bundesverfassungsgericht – motyogta a jogászno éjszakánként álmában. – Persönlichkeitsrechtsverletzung. Neki is megvolt már a munkája Ulmban, francia jogi szövegeket fordít majd németre egy aprócska irodában.

A blogger félresöpörte az igeragozási táblázatokat, maga elé vette az ósdi nyelvkönyvet. Pont ötven éve állította össze egy pedáns némettanár, a blogger pedig a gyermek olvasmányok és a buta rajzocskák ellenére is belőle tanult. Úgy hitte, a szájbarágós nyelvtani magyarázatok az ismétlés erejével majdcsak megvilágosítják elméjét.

A huszonharmadik lecke *A nyúl és az oroslán* címet viselte. A gyenge ragozású Oroszlán mindennap (täglich) elfogyaszt egyet az Erdő Lakói közül. Az ugyancsak gyenge ragozású Nyúl nekivág, hogy Móresre tanítsa, mielőtt az összes Állat Áldozatul esik (zum Opfer fallen) a zsarnoki Bestia hatalmas Étvágyának. Mikor a Barlang elé ér, a Nyúl elmeséli a gonosz Oroszlánnak (dem bösen Löwen), hogy útközben egy másik Oroszlánnal találkozott, aki fölfalta Társát. A Vadállat feldühödik, s az okos Nyúl (der kluge Hase) vezetésével egy Kúthoz ér, ahol állítólag Vetélytársa lakik. A Kút vizében meglátja saját

Tükörképét (sein eigenes Spiegelbild), üvöltve ráront, és megfullad. Így menti meg az okos Nyúl az Erdő Allatait.

A blogger elgondolkodva böngészte a szöszedetet. Az elbeszélő múlt ismertetésére komponált, -etékkal és -tetékkal sűrűn telehintett szöveg hirtelen olyan reménykedéssel töltötte el, hogy felpattant a konyhaasztaltól. Örömeiben táncolni kezdett, átölelte a jogásznőt. – A miniszter! A Miniszter! – kiabálta. – Hát nem érted?

A Főmásik a szomszéd államba látogatott a héten: arról óhajtott megállapodni hajdani sporttársával, hogy írják alá az egymás országában menedéket talált értelmiségiekre vonatkozó kölcsönös kiadatási egyezményt. A két miniszterelnök szívesen páváskodott egymás mellett, kövér, szőrös lábukon nemzetiszín futballzokni. A sokdiplomás Miniszter, aki régebben egészen jó novellákat írt, természetesen elkíséri külföldre a Főmásikat.

– Az okos nyúl egymásnak ugrasztja a hülye oroszlánt és a tükörképét – ujjongott a blogger, akinek sosem ment a fejébe, hogyan állhat egy alapvetően értelmes ember a guvadt szemű despota oldalára. – A Miniszter a világtörténelem legnagyobb formátumú trójai falova, lassanként szétbomlasztja a Főmásik kusza agyát.

– Hát persze – bólogatott szomorúan a jogásznő, aki naponta hallgathatta a blogger lelkes elméleteit titkosügynöki hálózatokról, NATO-közbeavatkozásról, belső ellenzékről. – Azért ezt a pár pótfogkefét elcsomagolom a fehérneműk alá – pillantott óvón a két apró kézipoggyászra, amiket napok óta szét- meg összepakolt. Bugyiból csak kettő, úgy befér a szótár. Nem, mégis inkább vigyünk több szódabikarbónát. És ha levespor helyett még egy meleg pulóvert csomagolnánk, zseblámpa helyett a konyhakést?

– Vidd a poggyászokat a szemem előtt – ragyogott a blogger. – Megvárjuk, mit főz ki az okos nyúl.

Az apró internetezdében tudta meg másnap, hogy a két vezér kapásból aláírta a kölcsönös kiadatási szerződést. Mielőtt újra elment volna a háló, volt ideje beleolvasni a bűnügyi hírekbe: frissen eltűnt barátjuk fejét egy külvárosi konténerből guberálták elő a hajléktalanok. A blogger faarccal üldögélt a sötét képernyő előtt, a haszontalan egeret kattogtatta.

– Hogy vagytok a távkapiddal? – kérdezte végül az Árut, aki most világoskék pólót viselt sötétkék vonalkóddal.

– Á, behalt az ügy – vonta fel sörösüveg vállát a lány. – Különben mindegy, engem már a keserves életben senki nem fog lesmárni.

Akkor a blogger felállt a forgószékből, közelebb lépett, az Áru fölé hajolt, és lesmárta. Alány ajka enyhén vasízú volt. Sajnos (leider) éppen akkor lépett be a jogásznő. Szemügyre vette a jelenetet, félrehajtott fejjel, mint a kutya, majd hátat fordított, és elhagyta a helyiséget.

Mire a blogger felkecmergett a lakásba, minden holmi újra a helyére pakolva, az üres kufferek a szekrény tetején. A jogásznő a konyhaasztalnál szürcsölte szokásos esti kamillateáját, fel sem nézett, mikor nyílt az ajtó.

– Hát akkor bleiben? – kérdezte a blogger.

– Bleiben – mondta a jogásznő a falnak – zum Opfer fallen.

A lehangolt blogger hirtelen jött örömmel ismerte fel az újonnan elsajátított kifejezést.

– Ja, ja! – élénkült fel. Zum Opfer fallen!

Lann Inez

RAILOWSKY, SAINT-LAZARE ÉS A TÓCSAUGRÓK

Tízezrest hempergetett a szél egy díszcserje kutyaszaros tövében. Többen közömbösen elhaladtak mellette; ekkor jöttem rá, hogy lehajtott fejjel mászkálok. A közelben parkoló külföldi rendszámú gépkocsi szélvédőjére kifakult képeslapot helyeztek, csak a tenger volt rajta felirattal: Arhipelag. Ugyanaznap elsétáltam az élő nyelvek szemináriuma felé, és a második domb megmászása után a borostyánnal befutott, régi kerítés mellett úgy éreztem, mintha könnyű kis fonott kosár hullana a fejemre; felnéztem, nem láttam erkélyt vagy ablakot, ahonnan kipottyanhatna ilyesmi. Óvatosan a fejemhez nyúltam; madárlábat érintettem, mely koponyámról nyomban elrugaszkodott, és karmaiba szakadt hajcsomóval leszállt az útszéli juharra. A szajkó félrehajtott fejjel figyelt.

Igyekszem feltépní a jelentés csikorgó vasajtáját, „szajkó szállt rám”; BAB, akin megpihent egy nyugtalan, élénk, ravasz, sőt rendkívül agyafúrt madár. Jelentem: úgynevezett tényleg így volt. Sogeannte így. A szajkó tudta a nevemet. Gubancos kis hülye vagyok a Lövölde téri szlamból; buta lombfjú, aki tönkresírt szemmel topog hűgyszagú kapualjakban bárki miatt; akire rá lehet szállni – ha azt vesszük. Ha azt.

Haladtam tovább az élő nyelvek szemináriuma felé. Mondanom se kell, mégis mondom, a lépcső széles emelkedése folytán minden lépésem jobb lábra jött ki, avval nyomtam fel magam a következő fokra. Kissé elfáradtam, megálltam pihenni, és elhatároztam, átmegeyek a másik oldalra, ahol nincs lépcső. Különleges fajkutyát sétáltató nő lépett le a szemközti útpadkáról velem egy időben; miután az úttest közepén elhaladtunk egymás mellett, hátam mögött a nő összecsuklott, mint egy sátor. Kezéből kicsúszott a póráz, kutyája idétlenül szaladgált körülötte; leguggoltam a szöszhajú, karcsú, szemüveges nőhöz, hátulról a hóna alá nyúltam, megemeltem az elnehezült testet, jajgatott, alig mozgott a jobb lába. Forrónak éreztem őt, mintha lázas lenne; ritkán szorítok magamhoz az utcán idegent, amennyiben a mellettem hűvösen elsuhanó képek valamelyikéből mégis eleven, tapintható élőlény válik, hője váratlanul érint; ahhoz hasonlítanám, mint amikor előmelegített helyre ülök a villamoson – az idegen testmeleg zavaró, forró, miközben semmivel sem különbözik saját hőmérsékletemtől. Próbáltam felhúzni a nőt, és ahogy lehajoltam hozzá, válltáskám az arcába csúszott a lendülettől; megkérdeztem, jól érzi-e magát; tompán hajtogatni kezdte: „My God!” Erre többen is felfigyeltek, az addig néptelennek tetsző utca hirtelen megtelt emberekkel, körénk gyűltek; barna nő csúsztatta mellkasom elé tenyerét, próbálta leválasztani rólam a kőnehéz testet, kezdte átvenni a súlyt. Egy férfi a másik oldalról igyekezett megfogni a sérültet, így rá is terhelődött valamennyi a testtömegeből; a barna nő mintha picit taszított volna rajtam, mignem azt vettem észre, már mások támogatják az angol hölgyet; kiszállt terepjárójából egy jó fellépésű, kiskosztümös csaj; arcának hétköznapiságára az intézkedés pátosza ereszkedett; profilját tartotta az angol hölgy felé, oldalról tekintett a kétségbeesett sebesültre, ha jól meggondolom (és miért ne?), gyóntató pózra emlékeztetett a fejtar-

tása; az angol hölgy teljes arcával felé fordult, minthogy addigra eldöntötte, tőle, a kiskosztümös csajtól reméli helyzetének jobbra fordulását. A csaj elegáns bőrtárcából vette elő a telefont, azonnal hívást kezdeményezett a sérülés ügyében, mielőtt az angol hölgy bármit mondhatott volna; távolodtak. Meg akartam nézni az angol hölgy arcát; valahogy folyton elfogták előlem, míg alakja mozaikdarabokra nem hullott, és a szőszhaj, kék cipő, virágmintás ing négyzetcentiméterein elvesztettem tájékozódási képességemet. Álltam, karomban az elesett nő testmelegével – vitték a többiek, és intézkedtek; a terepjárós csaj addigra mélyen bent járt már az angol hölgy bizalmában; a kutya (*grayhound*) többsaroknyíra elszaladt, vonszolta, csapkodta pórázát. Indultam visszahozni, minthogy az állatról – érthető módon – mindenki megfélemedezett. Mire utána nyújtottam a kezem, két utcával odébb találtam magam egy abban az évszakban szokatlan bizonyossággal: másnap indulok Arhipelagra.

Akkoriban nem mostam magamra, és leeresztve tartottam a redőnyöket. „Úgyis mindegy. Minek az egész?” Az alsónemű (sogeannta bugyi) két hét alatt elfogyott, a harisnya- és zoknikészletek is kiapadtak; meztlálbra húztam a csizmát. Az utolsó tiszta darab egy katonaing volt, jobban mondván valaki hordta pár éve a minisztériumban, ebből az ingből ment nyugdíjba, benne felejtette katonaszagát; az inghez jól jött a zsemleszínű cicanadrág, a valóban legutolsó tiszta ruha. Vosa a földszintről – munkába menet – azt mondta, egész jó ez így, olyan hipszteres; és akkor még mindig ott a kérdés, ezek után minek indultam el Arhipelagra, ha amúgy „Minek az egész?”

Megérkezéskor csalódást okozott az üres ház. Úgy tűnt, egyedül leszek. Arra gondoltam, van nagyjából kétszáz négyzetméterem, többhektárnyi zöldterületem és egy kaszálatlan, gazos domboldalamban kilátással a tengerre. Takarítani kezdtem a házban, összeszedtem a tenyérszálakat, éles üveghorpadékokat, a palackok zöld szilánkos nyakcsomkjait, kést, villát rákövült maradvánnyal (Lanszék hagyta itt), és mint akinek sok ideje van (sok időm volt, semmi másom) kapargatni kezdtem az abroszra olvadt faggyút; körmöm alá hasított, szinte húsig; evvel a módszerrel jó néhányszor megjártam már, de az ember nem tanul – hogyan juthat el az értelem túlszűfolt körútjain a belátásig? Attól tartok, nehezen. Leültem a szűrős, salétromos párában, a kereszthuzattól kezdett kikönnnyülni a levegő, beáramlott a tengerszag; *Hello – sügta be a tenger BAB-nak*. Az öreg kanapé hónapok óta nyirkosodott, fenekem alá tettem egy molyrágta, narancssárga gyapjúplédet, és lapozgatni kezdtem az üvegasztalon kallódó tematikus számot. A címlapon Henri Cartier-Bresson fülére ömlött zöld folyadék tett rám először benyomást; állán hibás, elvegyszerzett előhívás cseppjei kifehéredett közepükkel, szélekre préselődött, sötét festékkel éles kontúrt kerítve maguk köré – valaki leöntötte a magazint; ebből tudtam, hogy tényleg itt vagyok, és ő is itt van. Besötétítettem magam körül a labort, egyetlen fényszál se érkezhessen rajta kívül; ott voltam a lomtalanításból kipiszkált, leöntött életműnél. Ellapoztam Henry kezét, melyen a napfény pihéket, szőrszálakat hívott elő, feljebb az arcán pörsenéseket, még feljebb (legfeljebb) fényesre zselézett, hátranyalt hajának illatát. Koncentrált egy távolságmérőben. Odalapoztam, ahol Henri Cartier-Bresson édesanyja és apja által közrefogva, kézen fogva, kisfiúként csipkés lánykaruhában, talpával mintha éppen csak érintené a talajt; még nem nőtt bele a földbe, apa és anya elfogják alóla a tömegvonzást, röppentik szeretetükben, mint fehér kis pihét. Egyéves lehet (plusz-mínusz pár hónap); anya huncut, felhúzott szemöldökkel, kissé félrefordított fejjel a fényképezéssel kacérkodik; helyet mutat maga mellett, „gyere, állj ide te is”. Anya pikáns, élénk tekintete ott van azon az 1936-os fotón fia arcában, ahol Henri second assistant a *La partie campagne* című filmben; talán az öreg Henri Cartier-Bresson

1981-ben (Mélanie hátulról vállára font kezével) leginkább mamatekintetű – ilyen nézés nem rémlik fel a Kárpát-medencéből. Henri és a mama közös életműve ez a szem, ami az élénkségi, kiérzékenyítettségi fokot illeti; az apa kedélyes ekonómiával asszisztált, amíg tehetett.

Mondjam vagy ne mondjam, Jean-Paul Sartre portréjáról egy magyar író ajka jutott eszembe, akit szeretek, erősen féltékenységre hajlamos szájától eltekintve – J-P. S. minden bizonnyal tiltakozna, hogy felőle is féltékenységet feltételez az összevetés; Sartre meghasonlottsága, érzéki keserűsége elintézett aznapra; jobb szemét erős mágnes húzza kifelé a perifériára, majd hogyanem a halánték alá csúszik a szemgolyója; egyik szemével magába néz, másikkal a külvilágba; okosan tanácstalan, valamit nem ért (mindaz, amit kedvelek), egyúttal aggódik is, „mi lesz ebből? hogy van ez?”; tulajdonképpen a fotó miatt megszerettem Sartre-ot; kiváltképp prémgalléros kabátjának mellkas magasságában elhelyezett zsebén érzékenyültem el, melynek hasítékát két nagyobbacska, háromszögletű odasteppelt anyag zárja le, védi a szakadástól; az egyik nyíl felfelé mutat, a másik lefelé, a felső a lelket nyilazza, az elmét, másik a test alvilágát célozza, menny és pokol, ha úgy tetszik, a személyiség univerzumában; ellenkező irányok tépik egymást összevarrva, ahogy Sartre tekintetében is külön szaladnának a szemgolyók, ha a koponya és az izmok abroncsa nem tartaná őket ugyanabban a térben; egyik előre, másik jobbra, mármint a heraldikai jobbra, a képen balra – milyen lehetett csókolni azt a száját (persze pipa nélkül)? Belebotortam a kanapé mellé dobott hátizsákba, melyből még nem pakoltam ki a holmikát – itt így szoktam, másnap, legkésőbb harmadnap felstócolom a ruhákat, törülközőket, bugyikat egy fehér festéket pergető hokedlire, ahonnan természetszerűleg folyton leverek mindent a porba, a pattogzott, fehér kitinpáncélok közé (nincs ruhásszekrény); amúgy is koszosan hoztam a ruhákat, avval az elhatározással, hogy itt majd mosok, és a két fa közé feszített kötélén szárítok. Beletúrтам a hátizsákba, elővettem a zsírfortos, ujjenyomatos kistükröt; fényesre dörzsöltem a combomon, nézegettem benne az ajkamat (*rízsozhatnál, szólt be a tenger BAB-nak egy tajtéknyi kis kritikát*) – hasonlóképpen kontúrozott a szám, bár lankadtabban párnázott, mint az övé (Sartre-ra gondolok); az enyém persze mikor, milyen: van úgy, hogy duzzadtabb a szokásosnál és vérbő, mint Rossini Stabat Mater a kellenél gyorsabb fordulatszámom; máskor rá sem ismerek az ajkamra; elbukott forgalmi vizsgán fordul elő például az, hogy teljesen beszívódik a szájüregbe, amikor a vizsgabiztos kuplungon remegő lábamat észrevételezi, és erre a felismerésre rögvest rábuggyan az újabb szóelegy, mely szerint nászéjszakán remeg az igazi nő lába így. Az oktató, a vizsgabiztos és a vizsgabiztos ellenőrző fekete svájcisapkás, öltönykabátos, nyakkendő, hivatalos személy a hátsó ülésen minden érdekütközésüket mellőzve, fejösszekocantva barcognak, vastagot röhögnek az NKH finanszírozásával az én kontómra; ilyenkor aztán beszívott a szám, semmi Sartre-ozás, Bressonozás, nyomom a gázt, és sávot váltok a kamion előtt, mely amúgy hetvennel nem enged, ekkor a férfiak elhallgatnak, és hatósági hadrendbe szervezik arcvonásaikat.

La Havane 1963. Mekkora sármőr Che Guevara a revolucionaria felirat alatt – semmi sapka, semmi pátosz, semmi hérosz, laza meeting borral, pogácsával, kávéval; valami extrém óra lehet a csuklóján, elmosódik a pillanatnyi bemozdulásban, túlcsillogja a reflektorokat, kivehetetlen a márka. Che Guevara fejét „revolucionaria central” felirat keríti körbe, monument logo, a fiú éppen a revolucio középpontjában nevet, feje mögött

mint könnyű felhőcske Kuba térképe, az ő glóriája, szent Kubája, fogadott szülőszigete, a nagy logó körét fogaskerekek veszik be, szóval az óriás csapágy maga Che – névtelen, levágott, egyenruhás váll nyomódik hozzá, vállvetve vannak a testetlen másikkal, aki csak egy váll és semmi más, bajtársiasan, önzetlenül megjeleníti a vállvetettséget, melyben a sztár mégiscsak Che; feje pontosan a fogaskerek origójába szerkesztve.

Van az a kubai lány. Fegyverrel az ölében ül egy tárló előtt szoknyában, lehetetlen kardigánban – múzeumi teremőr; a vitrinben barbie-szerű kirakati bábu áll néhány tárgytól és hatalmas szívtől övezve, ezt a diorámát védi fegyverrel, kötelességtudattal a lány, pontosan a forradalom szívében, ücsörgő ábrándjaiban elkötelezettséggel a rendszer iránt, amely őt ideemancipálta, ebbe a teremőrnői székbe, teremőrnői puskával; a fegyver úgy nyugszik ölen, oly emancipálatlanul, amennyire csak egy puskától kitelik, semmi köze a lánynak, aki szorosan összefont karral a fegyvert fegyelmelzetten elviseli, mintha két kiló dinamittal az ölében ülne, kőmerev, ekképpen kiállítási tárggyá lényegül ő maga is, a puska is (vigyáz, hozzá ne érjen); bal karjával gyomra fölött keresztbe vetett jobb karján könyököl, állát kitémasztja, erősen gondolkodik: úristen, mi lesz, ha meg kell húzni a ravaszt? Che kedélyeskedik, Castro derűs fickó, vonja vállát „*hiába, úgyis az lesz, amit én akarok*”, a vitrinőr puskás lány be van szarva, közben Chéról álmodik; a sztár majd egy felvonuláson, az első szivar után könnyű csókot nyom civil kardigánjának bajtársnői bal vállára, és ott marad utána egy kis nikotinos nyálnyom, sárga folt; a lány azt a ruhadarabot többé ki nem mossa; nyál és lány együtt, örökre; mennyire helyes fiú volt Che – tengerillatban, dohos kanapén kezdtem megérteni a kultuszt.

1945, Dessau; svájcisapkában, kalapban gyűlnek szorosan egymás mellé a tranzitábor hontalanjai; legalizálódott csikos rabruhák villannak szabadon itt-ott, előfordul kockás szövetkabát és klottnadrág mezítlén combokkal, világos testszörzettel; overallok, bakancsba tűrt bő nadrágok – hófehér nyúlászór bundában látni egy nőt, fején frígiái sapkával (van ilyen nyúlbundám, Évitől kaptam, amikor haldoklott; kirámolta a cuccait a szekrényből, mintha költözködne); cipzáras nyakú dzsoggingot visel valaki, időutazó a kilencvenes évekből; maisága kicsit mellbe vágott, egyben a mi tegnapiságunk. Összekeverednek a napszakok, évszakok, korszakok; egyedül a vöröskeresztes karszalaggal rendelkező férfi visel nyakkendőt, hivatalosan hátrakulcsolja kezét, ez a hatósági testtartása, nem vesz részt végtagaival a jelenetben – kamerába néz. A sokaságban felismernek egy belga besúgót, a másik képen pedig két férfit, a Gestapo tagjait; a besúgónó csúnya férfiarca nagyot ront helyzetén; fekete, durva szövésű egyenruha-szerűséget hord, hatalmas zsebekkel a mellén, mindkettő telerakva; nagyujját begyűri tenyere párnás fészkebe, a többit rápréseli, az ő szorongó öklén kívül minden látható kéz laza a képen; a besúgó feszül, lehajtja fejét – kövült zárvány a tömeg szoros, puha tőzegében (az alkalmilag összeverődött közösségek is hamar felveszik a precíz társadalmi alakzatokat, villant rá Bresson, az a nyílt, nyúlánk, drága ember – tömbök, csoportok, párok, sorok, menetoszlopok, tribünök ülő- és állóhelyei, asztalok, székek és pellengérré állítottak tátogó halmagánya). A belga nő ronda férfiarcat bosszulta meg a náci segítségével egy hetyke, hegyes orrú, francia töltöttgalambon, és most lebukott; az emberek arcán nincs gyűlölet, a századelő össznépi jólneveltsége sóhajt rajtuk egy utolsót a *sogenannte* világégés után; körbeveszik a két szereplőt, leheletnyi utcácskát hagynak, erősen néznek, figyelnek; a leleplező bögyös nő arckifejezése átélhetetlen, majdhogynem visszataszító; szája, mint japán fametszeteken a szamurájok túlzónak hitt grimasza – az

igazság dűhe ilyen vagy a bosszúé? Még nem voltam ehhez hasonló helyzetben, és nem tudom magamról, milyen lehet a szám ilyig villanó, szorosra zárt fogsorommal, amikor felismerem azt a nőt, aki beköптött. Először zavarba ejtett, aztán rágni, nyugtalanítani kezdett, hogy rokonszenveket a besúgó, az áruló nő rezzenései bátorítják; az ő szegye-ne. Sajnáltam a besúgónót. Az, ami maradt neki, a szegyen, még így is a sors bőkezűsége az általában vett szegyetelenségben. Az előtérben, hozzánk legközelebb, ápolt, borotvált, szigorú fej adminisztrál elegánsan fazonírozott szőke hajjal, füstüveg, tekintet-álló szemüvegben árnyékolja le magát a többiek elől, oldalról beleshetünk a szemüveg mögötti egyszemélyes szűrületbe, melyben a férfi biztonságban érzi magát, így tud dolgozni; egyetlen tekintet sem irányul felé, miközben ő a főszereplő; az egész képen ez csap legnagyobbat, a dráma adminisztrálása; rémségek és jóvátételek ügyintézői egyazon asztal mögé ülnek le tekintetálló szemüvegben; és átadminisztrálódunk újabb fejleményekhez.

Anyám ritkán süített, olyankor a maradék tésztából formázhattam bármít, amit jónak láttam, akkor éppen egy lányt gyúrtam, a bátyám meg autót, maseratiszerút, az volt a kedvence. Aztán anyám elém tolt a tepsi elégett süteményt, az is benne égett, a kislány; kemény szoknyája hozzá-hozzá-koppant a zománcos tepsihez, anyám zokogva rázta előttem az egészet; talán akkor állhattam úgy, mint a besúgónó Bresson fotóján; anyám mutatta a szénné égett kislányt, és azt találta mondani, ilyen vagy te is, ez a te lelked; nagyujjamat tenyerem dunnájába fúrtam, és erősen szorítottam fölé a többit, mintha azt a hüvelykujjat kéne elbújtatnom, mindenáron védelmeznem anyámtól; akkor lehajtottam a fejem, és belenyugodtam, ez vagyok. Fekete sziluet. Később anyám nem emlékezett, úgy, ahogy van, elfelejtette ezt az üde epizódot, elkerekítette szemét, amikor felemlegettem, és azt mondta, „csak kitalálad”; behúzta maga mögött az ajtót – szégyelltem magam, nem kellett volna megbántanom. Ennyi idő elteltével úgyis mindegy. Az orrom előtt betett ajtónál álldogálva eszembe jutott, mit válaszolhatnék mai fejjel – nem a tegnappal – a tepsirázó nőnek: felesleges ennyire mellre szívni, amikor egy agyonbagózott férfi, aki ivott valamennyit, ha nem is túl sokat és minőségit, akít te tartasz el, és te mosod az alsógatyáit (igaz, sosem értettem ezt az alsóneműre való női hivatkozást, az itt-ott tárva hagyott ablakokon kiszűrődő típusmondatot, „nem mosom tovább a szaros gatyáidat”; bizonyos párkapcsolatokban ezzel tényleg zsarolni lehet, ez tárgyalási alap? – többlet-jelentéssel bírhat az alsónadrág, talán arval, hogy „közel az idő, amikor semmiféle közösséget nem vállalok az alfeleddel, annak bármínemű tartozékával, apukám”); amikor tehát egy előbb felsoroltak szerinti illető azt mondja neked, kedves tepsirázogató nő, hogy „rossz vagy az ágyban, anyukám”, akkor jobban tennéd, ha merev könnyű lényegűlnél, és rögvést körülnéznél a halpi-acon (na, persze, nagyokos, a „volna, ha”, a „lenne, ha”, újra itt tartunk, már megint újrazunk, repetázunk a fenéig tejfelből; nem is történhet velünk más).

Truman Capote-hoz értem;

aki azon a fotón körülbelül nyolcadikos, csenevész testű, szexi kamasz fiú; a dús, szür-reális méretű levelek alkotta díszletet figyelembe véve nehéz természetű, bizalmatlan erdei manó (drága Bresson, micsoda humorérzéked van/volt); Capote heraldikai jobb szemét fél arcával együtt óriás lapulevelek homályába veti Bresson, kettévágja a Capote-arcot; alpári fonetikával élve Trumannak kaput a Henri-objektív előtt, mely sokkal inkább szubjektív; miközben felfedezi, azonmód talonba teszi a fiatal személyiség (huszonhárom éves) kiállhatatlan, férfias bensejét, szúrós racionalitást – kitarító keresgélők jutalomfalatkájának szánja. Pálmaházi fénygyapotban párállik Capote gerincíve, kissé előretolt csípője és egyik karja, mely szelíden, sikkesen megtér az egész testen átrebberő

felkínálkozáshoz. Bresson ezen a képen is megfogadta mama tanácsát, pajkosan parancsoló ujjmozdulatát, mellyel finoman int a fotósnak, hogy ő is legyen a képen. Az oldalpár másik fotóján Giacometti klappog át az úttesten, aszfaltra festett kis körök nyomvonalán, melyek mint lebontott kiállítás keskeny posztamenseinek porhelyei vezetik túllodára őt a szemerkélő esőben; megy, fülére húzza kabátja vállát, a gallért meg a feje búbjára, és a kép saját idejében önmaga szobrává indul nyúlani egy hosszú-hosszú ablakkal tagolt homlokzat háttérén; pont, amikor saját időm szerint az egész képet hasogatni kezdték a fák és az architektúra kifutó függőlegesei, és kitisztult előttem a vertikális irány, akkor váratlanul benézett az ajtón Joka. Odafordultam, és úgy láttam, mintha Henri fényképezte volna szikszalagozott Lejkájával Joka barna, sűrű pillás lószemét az ellenfényben, és izzó kedvességét, mely puha gyapjútakaró egy sziget éles szirtjeire terítve. Joka majdnem fellökte a kis fekete, kerek, háromlábú műbőr széket, ülésén egy fehér tállal, benne citrommal, melyet az ajtórés vetette vakító, fényes sávba helyeztem reggel, időm önkényes nullpontjaként, hogy érzekjem a napszakokat. Joka azonnal feltérdelt az ölembe, bizalmába fogadott, izzadt kezével a nyakam bibircsókját keresgélte; ez az, megvan a katicád, mondta Joka, és piócaujjaival rátapadt a kinövésre; hagyd a katicámat, légy szíves, ne bánts. Nem bántom, mondta Joka, olyan, mint egy cici. Akkor ne piszkáld. Jó, nem piszkálok, lemászott a combomról, körülbóklászott a konyhában; belekukkantott az üres mosogatóba, melynek műanyag szifonjára erősen tűzött a nap, és a fény feljött a lefolyón; Joka elunta magát, kiment, ráült biciklijére, tekerés nélkül, szétterpesztett lábbal robogott le a dombról – itt a szigeten hároméves koruktól egyedül kószálnak a gyerekek. Éppen időben ment el, kezdett zavarni. Végül is dolgozni jöttem. Amit persze halogattam, de így is megfelelő ürügyként szolgált arra, hogy egyedül akarjak lenni. Mászkálni kezdtem az épületben; bejárni és ezáltal megszerezni a teret. Benéztem a fürdőszobába, felmértem az elárvult fogkefék, fogkrémek állapotát, melyek átvészelték az enyhe telet. A fürdőszobában sötét fadézsza állt kád helyett, az előző turnus, amely tán tavaly ősszel lakhatott itt, meghagyta benne a vizet; hártásodott a felszíne; a dézsa számos helyen penészedett, szappandarabkák kallódtak mellette, mint töredezett, gombás körmök. Egy dologban biztos voltam, hozzá nem érek a nyúlós léhez. Kézmosáshoz a fadézsza felőli fali csapot szoktuk használni, külön mosdókagyló nincs; a falat zöld olajfestékkel kenték le, hogy fényes legyen és tisztítható, mint a csempe; sok helyen felpúpozta és ledobta magát a festék. A vécé fölött papírcetli, „Leöntéséhez a kútból hozz vizet a fehér demizonokba! Töltsd fel magad után az öblítő flakont, azt a kisdologhoz használd!”, kéthetes flakonozásnak néztem volna elébe, ha nem jut eszembe a slag. Sztén, mondjuk úgy, a gondnok, szigorúan kitarított amellett, hogy erre a célra a kútból hozzunk vizet, spóroljunk a vezetékessel. Sztén – a szép szál favágó legény Skandináviából – újabban elmaradozik a házból, és ami a legnagyobb baj, zárva tartja azt a helyiséget, amelyben ő szokott aludni, a legjobb, száraz, napos szobát; igaz, onnan nem látni a tengert. Megkerestem a slagot, és felszikszalagoztam a fali csapra; valahol lennie kell egy felfújható gumikádnak, átforgattam érte a szertári szekrényeket. Esetleg levitték a pincébe. Fellelegeztem, szerencsére a pincéhez is adott kulcsot birkás Collin. Az öreg, kézidinamós elemlámpa úgy zúgott a kezemben, mint egy légmentes sziréna; a lejáró aljában félig bomlott macska folyt szét a betonon, rettentő bűzben. Az előző turnus hatvanliteres, fekete szemeteszsákjaiban muslicák zakatoltak. A hulladékot a település közös konténerébe kellett volna lehordani, noha a helyiek inkább azt támogatják, ha a ráeső részt ki-ki magával viszi a szárazföldre. A félig leeresztett, rózsaszín, zöld és kék panelekből gyártott gumikádat felhúztam a világosságra, lemostam a fűvön,

felpumpáltam, és a fürdőszoba előtti viszonylag tágas tér közepére állítottam. Aztán végigjártam a szobákat, összegyűjtöttem az itt felejtett tárgyakat; póló, nadrág, szoknya, óra, fülbevaló, bőrdzseki, még szandál is előkerült; csak ne lenne olyan érzésem a talált tárgyak miatt, mintha tulajdonosaik meghaltak volna, és elvesztették képességüket, mellyel magukhoz mágnesezhetik mindennapi darabjaikat, és tárgyaik ebben a tétova súlytalanságban himbálódznak tovább az idők *sogenannte* végezetéig. Cölöpökön álló, tornácos faházikó is előkerült, melynek aljára CABITAS TIPICAS feliratot pecsételtek, és az előszoba nyitható ajtaján keresztül nejlonba hajtogatott, félbetört Kalmopyrint tuszkolt valaki a kis ház belső terébe; felemeltem a faházat, kicsapódott az ajtaja, és szétporlott orvosság szóródott a ruhámra. Kalmopyrinmentesítettem magam, a kis nyaralót újságpapírba csomagoltam, felraktam az üvegajtós szekrény tetejére, amiben a tiszta ágyneműt tartottuk, közben fél kézzel kitértam a szekrényt, benéztem, maradt-e valami tiszta az előző turnusból. Paplanhuzatot szoktam használni hálószak gyanánt, a hőségben nincs szükség takaróra; nem találtam tisztát. Mosni kell. Szerencsére valaki csurig töltötte a mosószeres dobozt, fogtam, lementem vele a pincébe, és az egészet ráöntöttem a döglött macskára. Ekkor már majdnem hat volt. Az egyetlen market hatkor zárt. Bekukkantottam a hűtőgéphez, maradt netán valami hasznosítható; abban az esetben elég lesz reggel lemennem a marketbe. Szétkapargatott sült zsírt, műanyag demizonban ecetesedő bort és bepenészedett krumplit találtam; mustárt, lekvárt. Mindegy, legyintettem (a magában gesztikulálás a magában beszélés előszobája), kibírom étel nélkül reggelig, előfordult már velem, hogy két napig nem ettem. Éhes voltam. Kiültem az ablakba, lóbáztam a lábam, és méricskéltem a magasságot, leugorhatok-e bokaficam nélkül; arra gondoltam, ha most meghúzódna vagy eltörne a bokám, ki vinne el ügyeletre a szomszédos szigetre, hogyan tudnék kilométereket sántikálni Jokáékhoz a sziget túlsó oldalára, ahol nincs telefon, se internet, egy régi seggestévé képviseli a szórakoztató elektronikát a nyaralószerű kis épületben (cabitas tipicas), és ezenkívül Joka apjának van az a rozsdás motorcsónakja a parton, bádogteknő, amibe tán mosógépmotort szereltek; avval átvihetne az orvoshoz, ha még be nem vonták a rendszámát. Kimentem a kertbe, kíváncsi voltam, be tudok-e mászni a házba; szemre elég magasnak tűntek az ablakok, a legszélső mellett cső vezetett a párkányig, ebbe a csőbe kapaszkodva és a lábazon futó kiszögellésre lépve fel tudtam húzni magam; bent voltam. Ha én meg tudom csinálni, akkor más is. Mindebből az következett, hogy a hőségben, szúrós dohszagban zárva kell tartanom éjszakára az ablakokat. Birkás Collin szerint nincs kitől tartani. Évek alatt még csak hallani sem hallottunk atrocitásról, az igaz. Rám esteledett a házban. Felkapcsoltam a belső reflektorokat, így jobban éreztem magam. A dombtetőn álló épület kivilágított ablakai messze ellátszottak, a halászhajók valamivel a part menti sekély vizektől beljebb, válaszul éppúgy felkapcsolták reflektoraikat; diszkóhajók lamppionfüzérei himbálóztak a part közelében, a víz feldobta és a házba röpítette a zenét, kiabálást, röhögéseket; ez megnyugtató, mintha bármit számítanának a több kilométerrel távolabb eső történések. Néhányszor meggyőződtem róla, jól zár-e a dupla ajtó, sajnos a balszárny alsó rögzítése, az a fémpöcök, amit a betonba sülyesztett lyukba kell tolni, beragadt. Újra kinyitottam, ellenőriztem az udvari világítást, eszembe jutott, hogy a kinti villanykörtét Joka-féle gyerekek be szokták zúzni kövekkel, amikor éppen üres a ház. Szerencsére intakt volt az izzó, éles, hosszú árnyékot vetettek a bokrok. Visszamentem, és hármat fordítottam a záron, annál többet nem engedtem. Teát főztem, leültem a bűdös kanapéra, amit birkás Collin szállított ide; jónak látta kicserélni a régi, kényelmes, bársony ülőgarnitúrát erre a szarra; mit csinált az eredetivel, nem tudom. Ami jó, azt biztosan kihúzza valaki a seggünk alól. Kedvenc székek tűnnek el, kopottabbak

támadnak; rozsdásodó, használhatatlan hűtőszekrények jelennek meg, és kényelmes pótágyak matracai válnak semmivé, a konyhaszekrény megtelik csorba bögrékkel, repedt fakalakkal. Engem mondjuk nem vidított fel Collin a bútorcserével, sőt, ahányszor leülök a kanapéra, rosszallásomat gondolatban birkás Collin felé hajítom, akit egyébként szeretek. Egyszer, amikor Messalina megjelent a szigeten, birkás Collinnal úgy gondolták, mielőtt szállásra jönne a házba, jobb lesz beülniük kicsit a presszóba; este volt, majdnem éjfél, amikor zörögtek, álltak az ajtóban olyannyira egymásba gabalyodva, hogy birkás Collin hirtelenjében magyarázkodni próbált, ne gondolj semmi rosszra, BAB, csak megpisiltettem Messalinát a buszmegállóban; holott a szigeten nincs is buszmegálló, egyébként szerda volt, nem csütörtök és tanítási szünet, alig stimmel valami, ráadásul Collin, miközben gyurmázta Messalinát (próbált egy kiadós utolsót hasznosítani a lány közelségéből hazaindulás előtt), jól megnézte a pólóból kivillanó, lebarnult lábamat, ahogy sebtében kibújtam a paplanhuzatból (elfogulatlanul állíthatom, azon a nyáron nagyon jó volt a lábam – amúgy elég kritikus vagyok a testrészeimmel); kapotosságában Collin olyannyira leplezetlenül habzsolta a bámulnivalót, még a beszívott Messalinának is feltűnt; azóta sem bocsátotta meg nekem. Birkás Collinnak én viszont a világon mindent, de mindent megbocsátok, mert kedvelem. Ennyit a kanapéról, melynek salétromette felületén belemélyedtem a tematikus számba.

Kopogtak. Gondoltam, legjobb, ha csendben maradok, és elhúzódok a villanyfényből, elmúlt tíz, ez tűnt ésszerűnek. Újra kopogtak, a nevemet mondták. Odamentem, kérdeztem, „ki az?”. Elia vagyok, válaszolta egy teljesen ismeretlen hang, félig sűgva, mintha valami veszély miatt konspirálna. Elia? – nem rémlett a név, és én is ugyanúgy suttogtam. Ki vagy, Elia, mit akarsz? – miközben kérdeztem a férfit, hevesen dobogott a szívem, áldottam az eszem a jól bezárt ablakok miatt; tény, hogy némileg elbizonytalanodtam a fojtogató salétromszagban, tán túlzott óvatosság becsukni mindent, és lám, mégsem volt hülyeség. Az ajtóban toporgó férfi igyekezett magáról lélektanilag valami meggyőzőt állítani: tudod, a papkertből, Elia, a szerelő, Elia, aki tavaly gyümölcsöt hozott, amikor Lansszal és Emilivel voltál itt, van nálam abból a barackból, ami akkor annyira ízlett nektek. Elgondolkodtam: már emlékszem. Ilyenkor van az, hogy az ember elővigyázatlanul mégiscsak kinyitja az ajtót. Elia őszibarackot hozott a hóna alatt papundeklidobozban, és egy vödörnyi cseresznyét cipelt kérges tenyerében; amikor letette a vödört, vastag, elfehéredett benyomódás jelezte a cseresznye súlyát az ujjain; Elia szürke kantáros nadrágot viselt; motorcsónakkal járta a környéket, telefonhívásokra szállt ki alkalmi javításokat elvégezni. Ezen a szigeten kertet tartott fenn gyümölcsfákkal, veteményessel, kis házzal, melyet a napi munkák holtidejében meglátogatott. „Angyalom”, mosolygott Elia; jókedvében egy kis töménytet rakott ki az üvegasztalra; Elia örült a messziről jött nő társaságának (nekem), meghúzta a töménykét, majd a kölnisüveget odatartotta a számhoz: igyál; megráztam a fejem. Elia szomorkás lett a visszautasítás miatt, olyanfajta szomorúsággal, amely a bánat peremébe kapaszkodva hamar felhúzza magát a haragig.

A tenger hirtelenjében azt se tudta, hogyan segíthetne BAB-on, kínjában szelet küldött, mely gellert kapott a csúszós műkö burkolaton, és ebbéli lendületével belemarkolt a kanapé ajtó felőli oldalán álló faláda tartalmába, a ládára vörös krétával az volt írva, „égetni való” (chutes de papier); az összetépett kartondobozokat hónapokkal ezelőtt hagyták itt Lanszék, eredetileg azokban hozták fel a söröket, szalámikat, idegyűrték a blokkokat, szalmával is teletölték a ládát, és beleygömszölték birkás Collin nátronpapíros sajtsomagolásait.

Elia odakapta fejét a zörgésre, azt hitte, valaki bejött; megijedt, ha itt találnák ezen a késői órán, amint kölnisüvegéből szeszestalt erőtletet BAB-ba, az nem használna a jó hírének. Kilépett a kerti villanyfénybe, onnan pedig a bokrok vetette hosszú árnyékok mélyére süllyedt köszönés nélkül. Háromra zártam az ajtót, és visszaültem a rossz szagú kanapéra, ölemben a tematikus számmal. Nem volt nyugtom a képekhez Elia után, félreraktam a magazint, és máskézlni kezdtem a házban egy maroknyi cseresznyével; idegességemben szétköpködtem a magokat a padlóra. Minduntalan megálltam Sztén bezárt szobája előtt, belepróbáltam különféle kulcsokat, egyik sem nyitotta – ha itt lenne Sztén, gondoltam, biztonságban érezném magam, és el tudnék aludni; már az is segítség lenne, ha bejuthatnék a szobájába, és rákucorodhatnék az ágyára.

Szténnel sündisznót kerestünk négykézláb a sötétben. A többiek boroztak, ették a sültet. Sztén viszsza ment a szobájába elemlámpáért, és akkor nyakába hullott meglepetésem; kivágott, könnyű papírkezek ereszkedtek le Sztén karjára fehér cérnaszálakon a mennyezetről, mint égből nőtt növények (napokig dolgoztam rajta); a tornác alatt vártam; Sztén kiszaladt, engem keresett, alig tudtam lefújni magamról vastag karját, homlokomból kikotorni sárga haját; azt suttogta, menjünk sündisznót keresni; úgy ejtette ki a szavakat, hogy nyelve hegyét százugához csúsztatta időnként; a jelentéktelennek tűnő gesztus gyanakvást kellett bennem, és ellenkezést, onnan kezdve nem voltam részese az eseményeknek, mégis végigcsináltam, mintha valami kötelezővényt írtak volna alá velem. Négykézlábra ereszkedtünk a magas, vizes fűben (Sztén locsolt előtte), végigkarcolták karunkat az erős szálak, ahogy csak a fű tud vágni; felmáztunk a tornáclépcsőn, aztán le, ott még volt világítás, majd a villanyfény lassan elapadt, derengés maradt; kiabáltunk, hogy a többiek azt gondolják, tényleg sünt keresünk, hol a sünt, itt volt egy sünt, nevetett Sztén, és nedves karját körém csomózta, behorpadt alattam a föld, még hallottam a kitárt ablakokon keresztül, ahogy Emili veszekszik Lansszal az eltörött borospohár miatt; valahogy Sztén ereje többnek bizonyult annál, amit elbírhattam; ölemhez nyúltam, furcsa nedvességet éreztem, vér volt, vasszagú; Sztén szétpergett körülöttem a fűvön, vaktában tapogatóztam, éppen csak érintettem karjának szőrzetét, és hátán egy érthetetlen dudort, aztán feltápászkodott, elment. Valahol a ház ereszcatornája alatt átnevedett lábjegyzet hevert, tőle távolabb a csillaggal jelölt szó, „szerelem”. Én, BAB, jobbat mondok ennél (remélhetőleg), csupán a terjedelemre való tekintettel korlátozom, szűkszavúsítom magam: simán legyen az, hogy Sztén egy baszógép; hát legyen úgy, ahogy Navratil N., a tapasztalt, hófehér bőrű, csúnya lány fogalmazta meg jó előre, amikor még nem hittem neki.

Derrière la gare Saint-Lazare, Paris, France 1932.

Az utolsó fotó volt aznap este, mielőtt a kimerültségtől elaludtam a bűdös kanapén. A vízre dőlt létra legfelső fokáról elrugaskodó árnyalak sarkával éppen koppantaná a víztükröt, mozdulata háttereként cirkuszi plakát szolgál, egy ellenkező irányba ugró figura sziluettjével (az ugrás kivitelezéséből ítélve férfi); egymás függőleges tengelyen képzett tükröképei – melleleg. A felcsirizezett plakátokon „Railowsky” felirat ismétlődik, Railowsky cirkuszát erőltetik. Kétszer tehát, *Rail, Rail* – egy francia pályaudvaron, a vasúti nagyhatalom szívében, a Saint-Lazare-on. El lehetnék bájolva a szójátéktól, a franciák méltán érezhetnék becsapva magukat; a fotós szakma mégsem vesz tudomást a verbális intervencióról, kiment a fejükből a nyelvi lelemény méltathatósága; a döntő pillanatban történő kattintás virtusa ejti ámulatba a hozzáértőket (hajszállal a tócsába toccsanás előtt a tag); a plakát ugró alakja keltette ironia vált ki még lelkesedést: a falon is ugrik éppen valaki, jóval artisztikusabban. A plakátalak profi, ez a férfi itt amatőr, esetlen. A cirkuszi figura az ugrás piktogramja, mely hasonlóképpen tükröződik a po-

csolyában, mint az ügyetlenebb, homályos, saját árnyékával egylényegű férfi, aki amatőrismusában feltehetően még meg vette vonatjegyét, tán ezért a nagy sietség, ki tudja, mennyi ideje van az indulásig, és az, hogy Railowsky cirkuszára valaha jegyet vált-e, ugyancsak kétséges. A jelenet egy kaleidoszkóp autisztikus keresőjében áll össze véletlenszerűen értelmes képpé az átszűrűt napfényben. A férfi mozdulata értelmetlen, kiszámíthatóan a mindent ellepő víz közepébe csobban így is, úgy is, ennek ellenére működik benne a reflex: ugrás. A végeredményt tekintve nyugodtan belegázolhatna a vízbe. Amúgy a vízre fektetett létra felülmúlhatatlan: létra a vízben, vízben az ég, égben a lajtorja. Bresson szereplői jelek (kb. mint a létra), a hús-vér férfinak és a plakátugrónak sincs arca, tekintete; tónuskülönbségeik alig, a jelentésen kívül a világon semmijük; nélkülöznek minden vizuális részletet, mely konkrétta tehetne profit és műkedvelőt, akiket az ugrás vesz igénybe merő platonizmusával, és nemsokára dobja médiumait, hogy újabb esendő (ugrandó) testeken valósítsa meg magát; ez a tócsaugró kis demiurgosz eleve esélytelen átjutni a víz végtelennek tetsző szakadékán (nem megmondta Bresson, hogy amatőr?), lehetetlen elérnie az árnyékvilágbeli gyorsvonalat. Éppen lekési a huszonegyedik századot. Újbóli visszalapozások mutatták meg, hogy a víz tükröződött világa élesebb, körülrajzoltabb, mint a vízi árnyak eredetije. Van ott például egy talicska vagy kordé, nem tudom, hogyan nevezem, alig kivehetően a kerítés mellett: homály, maszat, beleolvadás; az amúgy szinte észrevehetetlen tárgy képe a vízben mégis éles, rajzos, a kis kocsivalósága a tükröződésben születik meg, és ez majd minden tárgyra, alakra érvényes a képen, csak keresni lehet a jelenség magyarázatát, megtalálni nem – sokadik visszalapozásra mégis kiderül a mitől van és a hogyan lehet. Szemszögek és fényforrások; egy bujkáló, másik fotós képével a képben. Saját tükörképeink gyenge, erőtlen másai vagyunk víz és ég tészájába töltve. A Szent Lázár pályaudvar pocsolójája fényérzékeny felület, melyre kiír, kiment minket a napfény egy pillanatra. Többek közt emiatt ellenzem ezt a képet. Nem szeretem. Na jó, utálok. A létezőmet, ha szabad kérnem, ne vonja kétségbe senki. *Drága Bresson, tényleg ez a legjobb képed (majdhogynem) – imádlak.*

Michael West

ÉS RÉNYI FERENC HALLGATOTT*

Dési András György fordítása

Ha nem tér le az ösvényről, nem látja meg a férfit. De vonaton elutazott Howthig, ott felsétált a csúcsra, egészen a parkolóig, és nekivágott a hangásnak, letért a kitaposott ösvényről, hogy a sziklacsúcsot megkerülő nyomra jusson. Az egyik kanyarban, magasan a tenger fölött, a nyomról is letért, és végül a Dublini-öbölre néző hegyfokon találta magát. Semmi különös nem volt azon a helyen, de arra sem készítette semmi különös, hogy otthagya a munkáját. Mindig szeretett volna lelépni, a maga szerény módján ez

* A verscím Gergely Ágnes fordítása.

a vágy emlékeztette arra, hogy milyen végtelen a kutatás, és neki mennyire nincs semmi mondanivalója az ír–magyar kapcsolatok történetéről, minden szenvedésének okáról. Egyedül az volt furcsa, hogy amikor Stephen kísétált a könyvtár kapuján egy újabb csésze kávé vagy esetleg valami más ital nyomában, tényleg engedett a sürgetésnek, amely ideirányította. És most négy vagy öt yarddal előtte egy férfi feküdt a rekettyésben.

Mozdulatlanul hevert a hasán, a fejét elfordította a tengertől, bal arca a jobb csuklóján nyugodott. Úgy nézett ki, mintha csak elaludt volna a napon. A másik keze a teste alá szorult, ujjhegyei az ég felé fordítva kukucskáltak ki alóla. Kissé kéknek látszottak, egy jegygyűrű is elővillant.

Emiatt gondolta Stephen, hogy a férfi így hétfő délben talán mégsem részeg, és odakiáltott neki. A hangja hamisan, tolakodóan csengett, ahogy a ritka könyvek részlegen is szokott. Körülnézett, hogy meghallhatta-e valaki. De maguk voltak.

Odaügyetlenkedett a csupasz grániton, félt, hogy kopott cipőtalpa megcsúszik. A férfi levegő után kapkodott. Stephen óvatosan megrázta a vállát. Az alsó karja csupa vér volt, és ez furcsamód megnyugtatta Stephent. Alattuk egypár hang- és rekettyecsomó és még vagy húsz-harminc yard meredek lejtő következett, azután a málló föld hirtelen függőlegesbe fordult, eltűnt a szem elől, és sok száz lábbal lejjebb durva sziklák formájában bukkant elő újra. Stephen a férfi mellé guggolt, és csak akkor értette meg, hogy egy kis tüskés bokor nemcsak megállította a zuhanását, hanem még most is tartja. Ha kevéssel arrébb fordul – csak annyival, amennyit egy keskeny ágyban fészkelődik az ember –, akkor valószínűleg tovább bucskázik, és lezuhan a szikláról.

Ami távolról nyugodt heverészsnek tűnt, most ingatag egyensúlynak látszott; a férfi nagy veszélyben volt. Stephen visszamászott az ösvényre, és valami egyértelmű jelzést keresett, ami újra idevezetheti. Semmit sem látott – egy törött ágat vagy kisebb kavicsot azonnal elsodort volna a csúcs felől vagy a szürke tengerről fújó vad szél. Csak egy piszkos barackmagot talált, abból három kavics segítségével kis kupacot rakott az ösvény szélére. Még egyszer lenézett a peremről, hogy lássa, ott van-e a férfi, azután megfordult, és futni kezdett a parkoló felé.

Egy aranyos, három év körüli kislány és testes anyukája próbálták a kutyájukat egy autó hátsó ülésére csábítani. Stephen egészen összezavarodott attól, ahogy bámulják, és ez még a saját lihegésénél is jobban lelassította. Borzasztó, izgalmas híreket hozott, de talpa alatt az aszfalttal, távol a tengertől és a mélybe zuhant embertől, mindez már nem tűnt olyan sürgősnek.

A sárga ház felé rohant, amely – bármely különös volt is a hely – a parkoló mellett terpszkedett. Az ajtó előtt egy a falhoz passzoló színű kötött pulóvert viselő férfi pakolt golfütőket a kocsijába. Beengedte Stephent, aki felhívta a rendőrséget. Addigra már biztos volt benne, hogy eltúlozza az egészet, még akkor is, ha ésszerűen viselkedik. A rendőr azt mondta, néhány percen belül odaérnek, és arra kérte, hogy a parkolóban várja őket. A pulóveres megkérdezte, minden rendben van-e. Stephen rávágta, hogy most már igen. Hittek neki. Baj történt, ő értesítette a hatóságot, és a világ a megfelelő választ adta.

A nő és a kislány kocsijuk felhúzott teteje alól figyelték őt. A kutya izgatottan ugatott a hátsó ülésen. Stephen a lehető legnyugodtabb modorában magyarázta el nekik, mi a helyzet, és arra kérte őket, maradjanak ott, várják meg a rendőrséget. Eszébe jutott, hogy egyszer azt olvasta, a bajba jutott hegymászót nem szabad magára hagyni, így aztán megmutatta, merre indul, és nagyjából leírta a helyszínt. A barackmagot nem említette, és beügetett a bozótosba.

Szinte lehetetlen megállapítani az első ír–magyar kapcsolatfelvétel időpontját. Az esemény talán Szt. Colmanhez köthető, aki a XI. században a Szentföld felé utazva akart áthaladni Magyarországon. Mielőtt azonban elérte volna a határt, osztrák parasztok felkötötték.

Stephen körülnézett, és egy másodpercre elfogta a pánik, félt, hogy eltévedt, vagy a férfi továbbgurult, és nyom nélkül a tengerbe zuhant. De kicsit feljebb megtalálta a barackmagot, és újra lemászott a szikla kiszögellésére: onnan már látta a férfi kék nadrágját. Elégedetten nézett vissza a megtett útra. Aki nem keresi, biztosan nem veszi észre a bokrok között fekvőt. Csoda, hogy megtette azt a néhány lépésnyi kitérőt.

Stephen négykézlábra ereszkedett, barátságos kiáltással és óvatos hátha veregetéssel üdvözölte a másikat. Az, mintha csak emlékezett volna az ismerős hangra, kinyitotta a szemét. A tekintete homályos maradt, két szemgolyója külön-külön mozgott. Csupán nyögni tudott, összefüggéstelenül nyöszörgött néhány szót. Stephen ezt úgy értelmezte, hogy a férfi fázik. Már órák óta vagy akár napok óta ott feketett, mindössze nadrágot, inget és szürke mintás pulóvert viselt.

Stephen kibújta a saját pulóveréből, és betakarta vele a sebesültet. Ekkor vette észre, hogy a kabátját a Nemzeti Könyvtárban felejtette.

Máig nem született komoly monográfia, de még tanulmány sem a Közép-Európa felé irányuló ír kivándorlási hullámról. Pedig Írország Cromwell-féle leigázása okán és következményeként számos család hagyta el otthonát, és egyedül Magyarországra vagy negyven érkezett. Negyven család vagy negyven ember? Végül kiderült, hogy negyven ember. Stephen jó pár éve kutatta az európai nacionalizmusok párhuzamos történetét a disszertációjához, melynek befejezése most éppolyan távolinak tűnt, mint addig bármikor. Kathleen azzal vádolta, hogy szándékosan hosszabbítja meg saját kínjait, mert fél attól, ami utána következik. Szerinte, hiába nyafog, igazából imádja a témát, és nem akar megszabadulni tőle. Erre ő mindig elmagyarázta, hogy egyáltalán nem imádja, soha nem is imádta, és már rég szívből megbánta a pillanatot, amikor egy lelkes és beivott vendég előadó egyetlen szavára elvállalta. Azt próbálta elmagyarázni, hogy a tudományos kutatás definíciószerűen végtelen és végezhetségtelen. Ebből a szempontból a házilas barkácsolás örömeire emlékeztet: csak folyamat van, befejezés nincs.

– Ha te barkácsolsz, az tényleg ilyen – felelte erre Kathleen –, még a polcotat sem fúrtad fel, pedig már mikor megígérted. És nincs olyan szó, hogy végezhetségtelen.

Ügyetlenül próbált elhelyezkedni a szúrós bokrok között, és ahogy eszébe jutottak a lány szavai, végigfutott a hátán a hideg. Azért talált ki magának új, szigorúbb rendet, mert előre elképzeltte, mekkora öröm lesz, amikor az orra alá dörgöli, hogy tévedett. Attól kezdve elhanyagolta az egyetememet, és a Kildare Street-i Nemzeti Könyvtárba kezdett járni. Így részben egyértelműbb volt a váltás, részben tartozott a tandíjjal. Az a kis bevétel, ami addig a tanításból származott, elapadt. Nem volt több mentése, nem volt több zavaró körülmény. Ezrével írta, milliószám olvasta a szavakat, úgy tervezte, tiszta lapot kezd, és nem torpan meg. Ha a fene fenét eszik is, egy év alatt befejezi a disszertációját. Aznap reggel egy emigráns magyar tudós tanulmányát olvasta, míg végül rájött, hogy valószínűleg már másodszer: először akkor került a kezébe, amikor a szakirodalommal ismerkedett. Lehet, hogy ki is jegyzetelte, de erre már nem emlékezett biztosan. Ahogy az egész tanulmányra sem emlékezett, csak a sima, rikító színű borítóra. Zöld, fehér és narancssárga fogta közre az oldalakat, ez rémlett neki, nem a szöveg.

Felidézte a vendég előadóval való találkozást, aminek az egészet köszönheti. Helen Rathbone-nak hívták. Megkérdezte tőle, nem rokona-e véletlenül Sherlock Holmesnak, hátha ebből ered a tudományos elhivatottsága, a kutatáshoz és intuícióhoz meg az izgalmas nyomokhoz való vonzódása. A nő kifejezéstelen arccal bámult rá. A bor tehetett róla vagy talán az unalom, mégis Stephen jött zavarba. Magyarázkodni kezdett, a nő nevére hivatkozott, azt mondta, volt egypár angol film, amelyben Basil Rathbone játszotta Holmest. Azután elhallgatott.

– Ezt már biztosan úgyis tudta.

– Biztosan – felelte a nő.

A harmincas évei elején járt, ő volt a történelem tanszék egyetlen vonzó tulajdonsága. Angol volt. A haja fekete, a szemüvegkerete vastag. Jól szabott tweedblézere egy nála húsz évvel öregebben is tökéletesen mutatott volna, rajta viszont izgalmasnak és vonzónak tűnt. A magabiztosságát bizonyította, hogy bármilyen konzervatívan öltözhet, mégis fiatalos marad. Stephen nagyon el tudta képzelni, ahogy a nő kigombolja és egy szék támlájára dobja a blézert, erre most megsértette.

De azért még ott állt mellette. Hogy mentse a helyzetet, a munkájáról kérdezősködött, és azt mondta, minden szavát élvezte. Így jött elő Magyarország. A nő kutatási területe igazából Csehország volt, valami olyasmi, hogy Prága szerepe az egymást követő birodalmakban. Elhomályosult szemmel kezdte magyarázni, mekkora élmény volt részt venni a bársonyos forradalomban, együtt vonulni a gyertyával tüntetőkkel, és milyen varázslatos emlék számára az egész. A kedvenc filmjéről, a *Mephistó*ról mesélt, de azt Stephen nem látta. A nő odavolt a főszereplőért, aki osztrák, nem német, és úgy tűnt, valamiért nagyon fontos neki a különbség. Stephen bölcsen bólogatott.

– Jaj, nem, István Szabó a rendező – mondta a nő, és a film már azelőtt mestermű volt, hogy Oscar-díjat nyert, bár anélkül nem került volna brit mozikba. Tényleg bemutatatták? Mikor be is tilthatták volna?

Stephen válaszképpen motyogott valamit. Írország hirtelen kicsinek és mindenre alkalmatlannak érződött.

Ekkor támadt a nő nagy ötlete. Azt mondta, magyarul István volna a neve, és Szent István Magyarország védőszentje. A jelek jót ígértek, minden részlet a helyére került, ez így volt elrendelve. Szakosodjon a magyar történelemre! Ezt a szót használta: szakosodjon, és ez borzasztóan kifinomultan hangzott, erőt, tekintélyt, magas társadalmi állást sugárzott. Az alkotmányos nacionalizmus XIX. századi kialakulását ajánlotta, az Írországgal való párhuzamokat, Arthur Griffitht meg a hozzá hasonlókat, ezzel még senki sem foglalkozott.

Stephen ivott még egy kis bort, a nő követte a példáját. Istvánnak szólította. Ő erre Sherlocknak hívta a nőt. Aki erre Watsonnak nevezte, de nem doktor Watsonnak, hiszen még nem doktorált le. Nevettek. A bor beszínezte a szájukat, később csókolóztak. A nő nem hagyta, hogy Stephen kihámozza a zöld blézereből, és nem hívta fel a szobájába. Ő sem hívhatta fel a nőt magához, épp akkoriban költözött össze Kathleennel. Viselkedését a változással járó megrázkódtatásnak tulajdonította. Nem szokott ilyesmit csinálni.

Ezután alig beszélt Helen Rathbone-nal, de perverz mód méltóvá próbált válni hozzá, így a magyar nacionalizmusra, valamint ennek az ír nacionalizmus teóriájára és praxisára gyakorolt hatásának kutatására szakosodott; az önmeghatározás kultúrákon átívelő megjelenését vizsgálta drámában, költészetben és általában az irodalomban: Yeatsnél, Pearse-nél, Vörösmartynál és Petőfinél meg a többieknél. Legnagyobb meglepetésére

kutatási tervét elfogadták, Helen Rathbone pedig a félév végén hazautazott. Így kezdődött és ért véget Stephen Faussett egyetemi pályájának legizgalmasabb fejezete.

Figyelte, ahogy egy hangya végigsétál a férfi hátán, és eltűnik a vállánál. A földön fekvő ember már a hegy részévé vált.

A legrosszabb az volt, hogy időről időre megpróbált felállni. A felegyenesedett járás furcsa, elmosódó emléke néha arra készítette, hogy rúgjon egyet a jobb lábával. Stephen nem nagyon tudott mit kezdeni vele azon kívül, hogy óvatosan visszanyomta pihenő helyzetbe, és rászólt, feküdjön nyugodtan.

Miközben a sebesültet az ideiglenesen takaróvá előléptetett pulóverébe bugyolálta, és a bozótból kiálló tüskéket igyekezett elkerülni, észrevett egy tárcát a férfi zsebében. A Dublini-öböl vizén vitorlások siklottak. Egy helikopter repült el fölöttük, meglátta őket, és visszafordult a város felé. A levegő lehűlt, és harmincseppes jelentek meg mindenütt. Stephen óvatosan letörölte őket a tárca átlátszó műanyag borítójáról, amely néhány fotót őrzött. Az egyiket egy drámai szemöldökű, feltűnő, örülten göndör, nagyon hosszú hajú nő látszott, a másikon egy kislány. A nő képét egy nagyobb fotóról vágták ki: olyasvalakire nevetett rá éppen, aki már nem volt ott. A kislány fotó valószínűleg az iskolában vagy egy útlevél számára készült. A srác semleges, szürke háttér előtt ült, legfeljebb hét és tíz között lehetett. Élettelen világosbarna haja és ijedt szája volt.

Talált még a tárcában 600 eurót nagy címletekben, néhány cetlit telefonszámokkal és egy személyi igazolványt, amin rajta volt a férfi képe. Stephen alig hitte el, hogy ilyen szerencsés. A pasast Tar Lőrincnek hívták. Magyar volt, és ő kapta feladatul, hogy megmentse. Már mind a ketten fáztak. Az időérzéke teljesen cserbenhagyta. Fogalma sem volt, mióta kuporog ott, és vigyáz, hogy Lőrinc Tar tovább ne guruljon a semmibe. A nevéen szölongatta, biztatta, hogy közeledik a segítség. Azt is mondta, hogy pár nap múlva már nevetni fognak az egész kalandon, mely a Howth Head oldalában esett meg velük, és ha majd valaki megkérdezi, hogyan ismerkedtek össze, lesz egy fantasztikus sztorijuk. Mesélt Lőrinc Tarnak a kutatásáról, hogy még aznap is a honfitársairól, Kossuthról, Deákról meg a többi hazafiról olvasott, és hogy Thomas Moore dalai szolgálták a magyar himnusz példájául, bár ő maga egyiket sem tudta volna elénekelni, legfeljebb csak néhány sort belőlük. Elnézést kért, amiért nem tud magyarul, és így mondta, „magyar”, de nagyon szívesen megtanulna, ha Lőrinc hajlandó néhány órát adni. Megállás nélkül beszélt. Úgy érezte, le kell foglalnia Lőrincet; elmondott tehát mindent, ami Magyarországgal kapcsolatban az eszébe jutott, és átmelegítette a tudat, hogy végre haszna van a sok kutatómunkának. A XIX. század előtti időkről csupán hozzávetőleges információi voltak, egész évszázadokat intézett el egyetlen mondattal. Mivel egy magyar szót sem ismert, a megfelelő ízt úgy adta meg, hogy a lehető legtökéletesebb kiejtéssel felsorolt minden nevet, ami csak az eszébe jutott, még akkor is, ha viselőjük nem szükségképp vett részt a törökök elleni háborúban, a '48-as forradalomban vagy a kiegyezés körüli tárgyalásokban. És ha mégis – ha mégis, ő kikerült minden névmást, a neveket mindannyiszor a maguk teljességében, magyaros formájukban és hangzásukkal mondta ki. Lois Kossuth helyett mindannyiszor Kossuth Lajost. A névsor fokozatosan saját életre kelt, a fontos történelmi figurák korokat, politikai nézeteket összemosó listája lényegtelenné tette az árulásokat vagy megtorlásokat, és Stephent magával ragadta a felismerés, hogy az egykor volt megaláztatások meg sérelmek nehezen feledhető katalógusán túl nem is különbözünk egymástól olyan nagyon, igazából meglehetősen egyformák vagyunk: mindannyian magyarok.

Végre megérkezett a mentőosztag – egy csapat tűzoltószerűség, a nyomukban tiszteltető távolban a helyi rendőrség emberei. Stephennek az volt az érzése, hogy kicsit gorombák vele. Mint kiderült, már keresték őket egy ideje.

– A nő a parkolóban nem mondta, merre induljanak? – kérdezte a tűzoltók főnökét, aki néha beleszólt egy adóvevőbe.

– Milyen nő?

– A nő a lányával. A kutyával. Mondtam nekik, hogy várjanak a parkolóban.

– Nem volt ott semmiféle nő.

– Akkor nyilván elmentek. Kifejezetten megkértem őket, hogy maradjanak, és várják meg magukat.

A tűzoltó morgott valami csúnyát, Stephen pedig, hogy ő se maradjon ki a szakemberek elégedetlenségéből, a fejét csóválta.

Kicsit arrébb két rendőr állt. Ingujiban, csúcsos sapkában beszélgettek egymással, és nevettek valamin.

– Ugye maga jelentette az esetet? – kérdezte az őrmester. Negyven körül lehetett, az arca és keze kékespiros. A társa fiatalabbnak látszott Stephennél, és ahhoz képest, hogy a Gardaí tagja volt, elég kicsire nőtt.

– Igen, én – felelte Stephen olyan könnyedén, ahogy csak tellett tőle.

– Nem maradt a parkolóban. Helikoptert kellett kiküldenünk, hogy megkeressük. Tudja, mennyibe kerül az ilyesmi?

– Gondoltam, nem szabad magára hagynom.

– Csak nem? – mondta erre az őrmester. A fiatalabb a bakancsa vasalását bámulta.

A tűzoltók gyakorlott mozdulatokkal hordágyra szíjazták Lőrinc Tart.

– Itt volt, amikor a baleset történt? – kérdezte a rendőr.

– Nem, már így találtam.

– Hogyan találta meg? Mi egyiküket sem láttuk, pedig szakemberek fésülték át a környéket.

– Sétáltam. Letértem az ösvényről, és észrevettem, hogy itt fekszik.

– Szóval, nem tudja, ki ez.

– Hát... – Stephen elhallgatott. Szeretett volna továbbra is jó szamaritánusnak látszani, aki minden érdek nélkül teszi, amit kell. Nem akarta tönkretenni a kialakult benyomást azzal, hogy bevallja, átkutatta a férfi tárcáját.

– Azt hiszem, nem idevalósi – kötött végül kompromisszumot.

– Hogy érti?

– Szerintem külföldi. Közép-európai vagy valami ilyesmi.

– Megmondaná a nevét?

Stephen megmondta, hogy hívják, de a címe már nem volt ilyen egyszerű eset: éppen két lakás között élt. Amikor Kathleen elköltözött, fel kellett adnia a lakást, amit pedig utána talált, az túl kicsinek és drágának bizonyult. Azután lakótárrsal próbálkozott, de az sem működött. Egypár hete egy barátja padlóján aludt, csak amíg fel nem szabadul egy szoba egy fickónál, akivel együtt járt egyetemre. Az őrmester felfújta az arcát. Arrébb sétált, hogy beszéljen a tűzoltókkal, és az adatok felvételét a fiatalabbra hagyta. Stephen végül Kathleen szüleinek a címe mellett döntött, a nő most ott lakott a fiukkal. Valószínűleg nem lesz könnyű ott elérni őt, de az adott körülmények között semmi jobb nem jutott eszébe.

Amikor Kathleen teherbe esett, Stephen első reakciója az volt, hogy nem mondott semmit. Amikor megérezte, hogy nem ez a megfelelő válasz, megkérte a lány kezét. Egyik

stratégia sem aratott igazi sikert, és később sok időt töltöttek az ő kétszínűségének megvitatásával. Stephen ezt nem tartotta sportszerűnek, hiszen őszinte volt akkor is, amikor nem tudta, mit mondjon, és akkor is, amikor megpróbált, bármi lesz is belőle, helyesen cselekedni. Kathleen nem sokkal később elköltözött.

A szülőszobába sem engedte be magához. Az apjával kellett szembenéznie: Martin rettentően indulatos férfi volt, aki perverz örömmel vetette bele magát a helyzetbe, amitől állítólag irtózott. Stephen képtelen volt a kedvére tenni, és akármit mondott, az kérlelhetetlen ellenállásba ütközött. Nem a házasság a lényeg... nekem fontos. Egy gyereknek két szülője van... ti már nem vagytok együtt. Felnőtt emberek vagyunk... ennek a családnak én vagyok a feje. És így tovább. Vadul veszekedtek a kórházi folyosón, miközben nagy hasú, frottírköpenybe és bolyhos papucsba bújt kismamák sasszézta el mellettük.

– Nem mész be! – kiabálta Kathleen apja, és feljebb rántotta a nadrágját.

– Nem is akarok bemenni! – kiabált vissza Stephen.

– Nem mész be! – kontrázott a másik. A főnővér megkérte őket, hogy hallgassanak el, vagy folytassák a beszélgetést odakinn.

A fiuk, Sean Patrick, idén lesz három, és ő biztosan nem felejtí el a születésnapját. Minden második héten találkoznak, kivéve, ha ő dolgozik vagy Kathleen felutazik a nővére családjához a rushi kis házba.

A tűzoltók végeztek a szíjakkal, oxigént adtak a sebesülteknek, és felcipelték a tetőre, ahol egy mentőautó várta, hogy a Beaumont kórházba roboghasson vele. A férfi nem tért magához, de már nem nyögdecselelt, és nem próbált lassítva, visszafelé lépkedni. Besötétedett, eleredt az eső. Stephen rájött, hogy elveszítette a pulóverét; a tűzoltók azt is elpakolták. Fázott, és fáradt volt.

A rendőrök levitték a hegy lábához, és nem messze a vasútállomástól magára hagyták. Amikor kifizette a vonatjegyét, észrevette, hogy a barátja tárcája nála maradt.

1899 és 1904 között Griffith számos magyar könyvet és újságot olvasott, jobbára a Nemzeti Könyvtárban, esetleg a saját köteteit, melyeket vagy vásárolt, vagy a londoni magyar követségtől kapott. Stephen problémái részben abból eredtek, hogy nem követte Griffith példáját. A témajavaslatát olyan könnyen hagyták jóvá, hogy nem is volt ideje rendes haditerv kidolgozásához.

Mr. O'Connell, a témavezetője, a tanszék egyik kevésbé életlélí oktatója, bevallotta, hogy szinte semmit nem tud Magyarországról, és Stephennek az volt az érzése, tudatlansága egyéb témákra is kiterjed. Mr. O'Connell összeérintette hosszú ujjait, végignyalta az alsó ajkát, bölintott vöröses hajjal koszorúzott, kopaszodó fejével, és csak a pénzszerzéssel kapcsolatban volt egy ötlete. Stephen bölcsen visszabölintott. Pályázati anyagát a Kutatói Tanácsnál is hasonló érdektelenség közepette fogadták el.

Eleinte nem aggódott. Nem volt más dolga, mint hogy a történelem száradt virágait egy új vázában rendezze el. Ám teltek a hónapok, és ő emélyítí, egyre éledí rémülettel vette tudomásul, hogy nincs mit ellopnia vagy újrarendeznie. Az ember egyetlen hétvége alatt magába szippanthatta az ír–magyar kapcsolatokról szóló tudományos irodalmat, és a vasárnapot már a kocsmában tölthette. Úgy látszott, senki sem tudott róla, vagy senkit sem érdekelt a téma, aminek ő elvileg élete legszebb éveit fogja szentelni. Tájékozatlanságát képtelen volt elrejtteni, és mások ismereteit sem tudta kölcsönvenni, így aztán frissen kialakított stratégiáját követve messziről elkerülte vállalt feladatát, hogy a könyvtári olvasóteremben zavartalanul olvashasson szórakoztatí tanulmá-

nyokat és rengeteg krimtit. Két éven át alkalmazta ezt a módszert, és közben apránként felőrölte az ellenállást, amit a munka vészjósló lehetőségével kapcsolatban érzett. Rövid, óvatos kalandozásokba kezdett, be-bemerészkedett választott területére, míg ott fokozatosan megszokták a jelenlétét, és több alkalommal közvetlen kapcsolatfelvételre is sor került mondjuk az ír földreformról szóló röpirat vagy a XIX. századi közép-európai nacionalizmusok témakörében készült tanulmány segítségével.

Csak ellenőrzés nélkül folyó tanulmányai harmadik évében jutott odáig, hogy közvetlenül összehasonlítsa az ír és magyar viszonyokat, és visszajusson Griffith alapvető művéhez: *Magyarország feltámadása – párhuzam Írország számára** – ez volt minden szenvedésének forrása. A könyv rejtélyes módon nem is akadt a kezébe kutatói élete első, lelkes napjai óta, és mivel akkoriban fogalma sem volt azokról, amikre Griffith folyton hivatkozott, hasonlítani sem tudta semmihez. De most két cáfolhatatlan ténnyel kellett szembenéznie: egyrészt az Írország és Magyarország közti történelmi párhuzam totális tévedés, másrészt Kathleen már nem szereti őt. Azután az ösztöndíja is elfogyott. Ez volt a helyzet két évvel ezelőtt.

Stephen újra a Nemzeti Könyvtárban ült, de most Lőrinc Tar tárcájával a kezében. Sok magától értetődő kérdés merült fel benne. Mi van, ha a férfinak nincs semmi mása, amivel azonosíthatja magát? Mi van, ha még mindig öntudatlan? Vagy magához tért, csak semmire nem emlékszik? Mi van, ha a feleségének és a gyerekének kellene ez a pénz?

Végignézett az olvasóterem üres széksorain, az asztalokon, a zöld lámpaernyőkön, melyekből sárga fény csordogált. Egy heves, fiatal nő, mellét a felhalmozott könyveken nyugtatva, dühödten jegyzetelt ceruzájával. A pult mögött szürke könyvtáros őrködött, a hüvelyk- és mutatóujjával simogatta a bajuszát. Egy pap veszélyes szögben hajolt egy egyházközségi térkép fölél.

Csak egy nappal korábban azzal az elhatározással lépett be ide, hogy mindent előlről kezd, és rögtön rátört az ismerős borzongás. Howthba szökött; azután megmentette egy magyar életét. Vajon ezek az események tényleg összefüggenek, és részei egy nagyobb tervnek, amelyről eddig nem is tudott?

Hibásan töltötte ki a kéréslapot, így a hozzákutyagoló szürke könyvtáros nem egy újabb kiadást, hanem az eredeti 1904-es *Magyarország feltámadása – párhuzam Írország számára* kötetet adta át neki, írta Arthur Griffith, ajánlással ellátva Oliver St. John Gogarty számára. Stephen sóhajtva vette át a könyvet. Így még reménytelenebbnek érezte az ügyét: a kötet vékony volt, a papírja törékeny, félt, hogy szétesik az egész, és mind a 82 oldal a padlóra hullik. A könyvtáros egy darabig még ott billegett fölötté, és elégedetlenül nyalogatta a bajuszát.

Stephennek kedve lett volna utána kiabálni: ez csak egy könyv! Csak szavak! Annyira hamis, szónokias és elvont az egész. Most sokkal inkább számított a tárca, a személyi igazolvány, a hosszú, göndör hajú nő meg a szomorú kisfiú fotója. Ezeket nem vették katalógusba, nem raktározták a valóságtól biztonságosan elzárva barna papírládákban vagy poros polcokon. Az élet nyers részei voltak, bizonyítékok, hogy vannak valahol emberek, akik igazán léteznek, szeretnek és fontosak egymásnak.

* A könyvcím Szűcs Zoltán fordítása (Valera Kiadó, Budapest, 2001).

A 42A busszal kiment a Beaumont kórházba. Addig csak annyit tudott róla, hogy valahol kinn, a repülőtér közelében van, és többnyire nem jelent semmi jót, ha odaviszik az embert. Elhaladt a bejáratot őrző dohányosok sorfala előtt, egyenesen továbbsétált az épület belseje felé, maga mögött hagyott egy büfét meg néhány boltocskát. Egy nővér felvilágosította, hogy rossz helyen jár, ő pedig engedelmesen visszagyalogolt. A bejárat közelében, egy nagy, fényes műanyag növény mögé rejtve találta meg az információs pultot.

- Meg tudná mondani, hol fekszik a barátom? Hétfőn hozták be. Hétfő délután.
- Hogy hívják?
- Nincs neve. Részben épp emiatt jöttem.
- Ha nincs neve, akkor sajnos nem tudok segíteni.
- Van neve, csak nem biztos, hogy maguk tudják, ennyi az egész.
- Akkor nem tudok segíteni.

A nő mogorván nézte őt. Stephen háta mögött megállt egy idősebb pár. Stephen közelebb hajolt.

– Mit csinálnak azokkal a betegekkel, akik azonosító iratok nélkül kerülnek ide? Belenézhetnek a nyilvántartásukba?

- Azt nem engedhetem meg.

Stephen belekapaszkodott a pult szélébe, és megpróbált mosolyogni.

- Balesete volt. Öntudatlanul hozták be, és a családjának fogalma sincs, hol lehet.

– Értem. Milyen kapcsolatban áll a beteggel?

- Én? A barátja vagyok. És...

– Nem családtag, és nem tudja megmondani a nevét. Magát hogy hívják?

- Nézze meg azt, hogy Tar.

– Micsoda?

- Úgy hívják, hogy Tar. Lőrinc Tar.

– Mi?

– A T-nél. Tar. T. A. R. A kórházukban fekszik egy öntudatlan férfi, akinek fogalma sincs, hogy ki ő és hova került, maga meg csodálkozik.

- A rendőrséggel beszélt már?

– Hát persze. Én találtam meg a sebesültet. Nézze meg a Tarnál. Vagy az L-nél – Stephen bekalkulálta a nő butaságát, és Laurence-nek ejtette a keresztnévet.

– Tudja, magyar, és azok fordítva írják a nevüket. Laurence Tar, Tar Laurence. Most mit csinál?

- Hívom a biztonságiakat.

Stephen sarkon fordult, és kisietett. Néhányszor még hátranézett, hogy megbizonyosodjon felőle, senki sem követi.

Hazafelé a buszon Stephen tervet készített. A hivatalos úton fog eljárni. A barátja lakásában nem akarta használni a telefont, azzal a feltétellel költözhetett be, hogy reggel fél kilencig elmegy otthonról, és legkésőbb tízre hazaér. Hat előtt viszont nem. Gerry úgy biztosította a szabályok betartását, hogy nem adott Stephennek kulcsot, és nem is volt ezzel semmi baj, de tényleg: eggyel kevesebb dolog miatt kellett aggódni. Gerry nem mondta ki, hogy a telefont sosem szabad használni, de lakója úgysem akarta volna, hogy hallják, amit beszél, vagy esetleg lenyomozzák. Ugyanebből az okból nem keltette életre régi, repedt képernyőjű mobilját sem.

Az első utcai telefon, amivel az O'Connell Streeten próbálkozott, össze volt törve, úgyhogy besurrant a főpostára. Nem kellett sokáig csengetnie.

– Howthi rendőrös.

– Jó napot, érdeklődni szeretnék arról a férfiről, akit tegnap találtak a Howth Headen. Csak tudni szeretném, jól van-e.

Hosszú csend következett.

– Halló! Ott van még?

– Igen, pontosan mit szeretne tudni?

– A férfiről érdeklődnék, a hegyen. Akit kórházba vittek.

– Milyen férfi?

– A tegnapi férfi. Agyrázkódása lehetett, vagy ilyesmi. Szóval esetleg az emlékezetével is baj van.

– Hagyhat üzenetet az ügyeletes tisztnak. Hogy hívják?

– A nevem nem fontos, csak azt szeretném mondani, hogy tudom, ki ő.

– Ez nem a bizalmas vonal. Vallomást szeretne tenni?

Stephen lecsapta a kagylót. Zúgott a füle. Hülyeséget csinált, így csak felkelti a gyanújukat. Már hétfőn sem kellett volna megadnia nekik a valódi nevét.

– Befejezte? – kérdezte mögötte valaki.

Körülnézett, egy régi, fekete zakót viselő alacsony férfi állt mögötte, kezében egy köteg An Phoblachtal.

– Hívást várok – felelte automatikusan, és két kezét védelmezően a telefon két oldalára tette. Mellette előrehaladottan terhes nő ült földig érő, vadul tarka ruhában, és Afrikával beszélt. Stephen megpróbált a következő lépésre koncentrálni. Úgy érezte, mindenki őt bámulja. A szeme sarkából látta, hogy a kis növésű republikánus talált egy másik készüléket. A saját, falra szerelt műanyag burka felé fordult, és egy jelre várt. Arrébb néhány kínai fecsegett és nevetett csendesen. Egy fiatal, két kisgyerekét cipelő anyuka rágyújtott egy cigarettára. Rengeteg érthetetlen nyelv és érthetetlen ember.

Az előbb ott rontotta el, hogy kiengedte a kezéből a kezdeményezést, most már ő fogja irányítani a beszélgetést. Egy kattanás jelezte, hogy a túloldalon felvették a kagylót, és Stephen máris ugrott.

– Na, figyelj – dörmögte erős, gonosz, európai akcentussal. – Valami fontosat akarok mondani. Ne dumálj, figyelj. Figyelsz?

Stephen nem hallotta, hogy a másik figyel-e, mert valaki odakinn fűrni kezdett, úgyhogy ő is kénytelen volt kiabálni.

– Csak figyelj. A név, amit kerestek, Laurence Tar. Magyar. Lebetűzöm. Mehet?

Abban sem lehetett biztos, hogy mehet-e a betűzés, úgyhogy még hangosabban folytatta.

– Betűzöm. L. O. – Stephen egy pillanatra elhallgatott. Nem számolt az ékezetekkel.

– Halló? – jött a tompa válasz. Női hang volt?

– Csak figyelj. L. O. Umlaut. R.

A fűrés hirtelen abbamaradt.

– I. N. C. Laurence – kiabálta bele a csöndbe. – Megvan? – halkította normálisra a hangját. – Hall engem?

– Sajnálom, nem értem – jött a válasz, de mintha nagyon messziről érkezett volna.

– Betűzöm a nevét. L. O. Umlaut. R.

– Mi?

– Umlaut. Két pötty. Mindegy, hagyjuk. Legyen: L. O. R. I. N. C. A másik neve Tar. T. A. R., mint ami a cigire van írva. A kátrány.

– Elvesztett két kutyát, az egyik Tar, és hogy hívják a másikat?

– Egy embert, egy magyar férfit találtak tegnap Howthban. Elesett, és beverte a fejét. Azért mondom meg a nevét, mert ő hátha nem tudja. Lőrinc Tarnak hívják.

– Szóval ember?

– Igen, még hozzá magyar. Az a neve, hogy Lőrinc Tar, de magyarosan Tar Lőrinc. Újrakezdték a fúrást. Tényleg alig lehetett valamit hallani.

– És maga kicsoda?

– Az teljesen mindegy. Megvan a név?

Stephen újra lecsapta a kagylót.

A cigizők hordájával együtt várakozott a kórház bejáratánál, míg egy csapat látogató nem érkezett. Mögéjük lopózott az információs pultról távolabbi oldalon, és az ő fedezékükben osont végig a hosszú, sötét folyosón. A végén anélkül lökött be egy kék lengőajtót, hogy hátranézett volna, felsietett egy lépcsőn, jobbra fordult, azután még egyszer jobbra. Egy nagy, nyitott kórterembe ért, melyen folyosó vezetett keresztbe, és kisebb kórtermek nyíltak belőle. Fogalma sem volt róla, merre megy, de a legutóbb, amikor ilyen határozottan gyalogolt a semmibe, Howthba jutott, és úgy érezte, bíznia kell Lőrincben, aki valahogyan majd újra maga felé irányítja a lépteit.

A legtöbb beteg a hátán feküdt, és aludt vagy a plafont bámulta. Néhány ágyat ke-retre húzott függöny takart el. Először nem akart mögéjük nézni, de rájött, minél pi-maszabb, annál kisebb rá az esély, hogy leleplezik. Egyik alkalommal, amikor félrehú-zta a műanyag függönyt, nagydarab, félig leborotvált, csillogó koponyájú fiatalemberre talált.

– Szia, Derek! – mondta a fiatalember. – Nahát, ennyi év után...

Stephent zavarba ejtette az ágyak gazdáinak változatos kora meg formája, és az, hogy sose lehetett tudni, kit talál a következő helyen. De arra, akit keresett, biztosan nem hasonlított egyik sem. Futólag rátört a rémület, hogy fel sem ismerné, de ezen gyorsan túllépett. Csak az egyik oldalról látta, és közben Lőrinc végig öntudatlan volt. Hogy nézhet ki, amikor csoszogva sétálni viszi az infúzióját? És mi van, ha a névtelen pácienseket a talált tárgyak osztályának mintájára egy külön szárnyban helyezik el? Mindkét gondolatot örülségnek minősítette, és elhessegette.

Egy nővér, az a sokat látott fajta, bámolni kezdte. Ő rámosolygott, és tovább sétált. Amikor úgy érezte, a nő visszajön, hogy ellenőrizze, rövid időre kölcsönvett egy kómá-ban fekvő beteget az orrából kiálló csövekkel együtt, és háttal a folyosónak leült mellé. Lehajtotta a fejét, lágyan megpaskolta a férfi kezét. Csodálkozva állapította meg, milyen keveset tudnak az emberek a világban burjánzó szenvedésről.

Nagyjából az egész délelőttöt kutatással töltötte, majd számba vette addigi eredményeit. Néhány magánszobában kis híján elkapták, és az intenzív osztály meglehetősen felkavarta, de többé-kevésbé átfésülte a kórházat. Volt pár lezárt szakasz, és akadtak épületrészek, ahol nyilvánvalóan felesleges lett volna próbálkozni. Az onkológiát azon az alapon hagyta ki, hogy akinek hétfőn még nem volt rákja, annak valószínűleg azóta sincs. Azt is feltételezte, hogy Lőrinc nem kap és nem adományoz szövet, és bár nem tudhatta biztosan, végrehajtanak-e patronáltján sürgős operációt, a múltóbe nem tudott bejutni a lebukás veszélye nélkül. Csak annyit jelenthetett ki határozottan, hogy az adott

pillanatban Lőrinc Tar nagy valószínűséggel nem tartózkodik a kórházban. Megállított egy világoskék pizsamanadrágot és fehér köpenyt viselő kínai orvost.

– Elnézést, segítene?

– Sajnálom, orvos vagyok – felelte erre az orvos.

Stephen elkísérte a bejárati csarnokig. Menet közben elővette Lőrinc személyi igazolványát, és a másik orra elé dugta.

– Láttá valahol ezt a férfit?

– Ne haragudjon, nem tudok segíteni. Kérdezze meg a recepción.

– Láttá már?

Stephen gyorsított, és szembefordult vele. Nem volt benne biztos, hogy az orvos észreveszi-e a kép mögül kikandikáló bankjegyet, úgyhogy finoman előbbre húzta, miközben elnézett a másik válla fölé.

– Nem kérem ingyen az idejét – mondta.

A következő néhány napot Stephen azzal töltötte, hogy megpróbálja rekonstruálni az eseményeket. Hova vitték Lőrincet? Senki nem mondott semmit. Mindenütt ellenállásba és gyanakvásba ütközött. Talán azért nem segítenek neki – jutott eszébe egy esős délutánon a buszon –, mert ők sem tudnak többet? Vagy esetleg Lőrinc Tar vette a saját kezébe az ügyet, és nem akarja, hogy megtalálják?

Beszélt a történelem tanszékkal. Mr. O'Connell csodálkozva fogadta, a legutolsó határidő is nagyon régen lejárt. Stephen nem akarta fecsegsre pazarolni az időt, röviden és egyértelműen adta elő az ügyet. Új témavezetőt kért. Még ebben az évben be akarta fejezni a disszertációját, és ehhez szakszerű iránymutatásra volt szüksége. Tanítani is akart, és annyival búcsúzott: majd jelentkezem. Azzal az érzéssel tért vissza a Nemzeti Könyvtárba, hogy igazi feladata van, és Lajos Kossuth néven írta alá az olvasójegyzéket.

Másnap István Széchenyi, a legnagyobb magyar néven jelentkezett be, és attól kezdve mindennap új álnevet választott. Csak dísznek szánta, a rendezett élethez való diadalmas visszatérés szimbólumának, de nem sokkal később megértette, hogy az aláírása lelki jelenség: amikor a múlt nagy alakjai mellé sorakozik, engedi, hogy kutatása során ők beszéljenek belőle. Meg jobb is összezavarni maga után a nyomokat – csak arra az esetre, ha a rendőrség keresné. Egy héttel később Ferenc Rényi néven írta be magát, és úgy döntött, ehhez a névhez addig ragaszkodik, míg meg nem oldja a legfrissebb problémáját.

W. B. Yeats teljes életművében egyetlenegyszer kerül szóba Magyarország. A Boston Pilot 1887. augusztus 6-i számában jelent meg a vers, melynek címe: És Rényi Ferencz [sic] hallgatott. Azt a történetet meséli el, ahogy 1848-ban elfogják a regimentje élén az osztrákok ellen hadakozó bátor magyar nemes, ám ő nem hajlandó elárulni, merre bujkálnak az emberei még akkor sem, amikor elé vezetik az anyját, a hűgát és a szerelmét, akiket azért tartóztattak le, hogy őt szóra bírják. Olyan volt, mint a többi politikai balladaszerűség, melyeknek megírását Yeats a nemzeti mozgalmakkal való azonosulásának korszakában a kötelességének tartotta, de hamar elfelejtették, és a későbbi gyűjtéményes kötetekből ki is maradt. Stephen sehol nem talált belőle példányt.

Sok elvesztegetett idő után az internet segítségével az Indianai Egyetem levéltárában mégis talált egy másik, hasonló tárgyú verset Edith Nesbit *Szocialista balladák és dalszövegek 1883–1908* (The Fabian Society, London, 1908) című kötetében. *A csodás hallgatás balladája: in memoriam Ferencz [sic] Rényi, Magyarország, 1848* volt a címe, és arról szólt, ahogy 1848-ban a regimentje élén az osztrákok ellen hadakozó bátor magyar nemes

elfogják, ám ő nem hajlandó elárulni, merre bujkálnak az emberei, még akkor sem, amikor elé vezetik az anyját, a húgát és a szerelmét, akiket azért tartóztattak le, hogy őt szóra bírják. A vers alatt 1886-os dátum állt. Stephen arra a következtetésre jutott, hogy ez lehetett a következő évben születő Yeats-ballada alapanyaga.

Ez a kis győzelem megnyitott egy szelepet a lelkében. Végre rátalált a hiányzó láncszemre, az eredeti okra, az ír és magyar függetlenségi küzdelmet összekapcsoló közös ősré. Közvetlen rokonságot fedezett fel egy magyar hazafi és – egy angol szocialista feminista közvetítésével – Yeats között, annak leginkább Fenian-párti korszakából, melynek ihletésére végül 1904-ben megszületett Arthur Griffith elsöprő hatású pamfletje. Most legalább akadt valami új, amit el lehet mondani. Rényi Ferencnek nem kellett tovább hallgatnia. Egy ír és egy magyar véletlen találkozása a felszínre hozta a történelem élő, életbevágó igazságát. Stephen azt hitte, az angyalok dalát hallja, amikor ráakadt Arthur Griffith United Irishmanjének 1904. december 24-i számára, amelyben újraközölték Yeats versét. Stephen megtalálta dolgozata alappilléreit, már tudta, hogyan kezdje, és mivel támassa alá.

És aztán ráakadt a monacói Princess Grace Irish Library egy bibliográfiai jegyzetére: „És Rényi Ferenc hallgatott”, megjelent a *The Boston Pilot*-ban (1887. augusztus 6.), amit John O’Leary küldött John Boyle szerkesztőnek, és később bekerült az *Osszián vándorlásai* (1889) és a *Kelta karácsony* (1900. dec.) kötetekbe. Jeffares az *Újabb megjegyzések W. B. Yeats költészetéhez* (1984; pp. 445–6.) című kötetében hosszan idézi a *Pall Mall Budget*-ből (1886) a címszerelő sorsáról szóló beszámolót, akinek anyját, húgát és menyasszonyát lelövik, maga pedig megőrül; mindez rövidített változata Paul Frollo *Histoire d’un fou*-jának, mely a *Le Petit Parisien*-ben (1886. augusztus 29.) jelent meg. Boleslaw Londynski, a lengyel költő alapos kutatás után megállapította (*Rényi Ferenc legendája: egy magyar szabadságharcos az angol, finn, ír és lengyel irodalomban*, in: *Acta Litteraria Acad. Scientiarum Hungaricae*, 21, pp. 1–2.), hogy a legendának a magyar történelemben nem volt eredetije.

A ház felé sétálva észrevette, hogy mióta utoljára erre járt, majdnem minden levél lehullott az út menti fákról. Hűvös volt, bár sütött a nap. A zsebében megérintette az önbizalmat adó, kopott műbőrt. Lőrinc Tar tárcáját még mindig mindenhova magával vitte, és sugallatra várva mindennap megnézte lelki társának fotóit: a szerelmét és a gyerekeket. Hihetetlennek tűnt, hogy csak három hete találta.

Kathleen nyitott ajtót, és várakozóan megállt előtte. Stephen megkönnyebbült, remélte, hogy a nő szülei nem lesznek otthon.

– Szia – mondta. Megmagyarázhatatlan idegesség fogta el.

– Mit akarsz?

– Ugye nem kérdezősködött utánam a rendőrség?

– Most meg mibe keveredtél?

– Semmibe. Segítettem nekik. Hol van Sean?

– Iseultnél.

– Értem. Hogy van?

– Jól. Mit akarsz?

Stephen nem tudta, miképpen kellene elmondania, hogy azt szeretné, legyen minden megint normálisan, és hogy minden rendbe fog jönni. Halk sikkantást hallott, egy kislány sétált ki a konyhából. Mögötte Kathleen anyja kukucskaált ki riadtan. Mind csendben álltak.

- Szeva, Sean. Hogy vagy? Én vagyok az, apu.
  - Köszönj el szépen az apukádtól, Sean.
  - Még nem is köszönt – vetette ellen Stephen.
- Sean összezavarodott. Csak kétéves volt.
- Nem toppanatsz be így, mert épp ahhoz van kedved.
  - Rendben van, Kathleen, de komolyan. Csak azt akartam mondani, hogy elutazom egy időre. Kutatnom kell. Nemsokára befejezem a disszertációt, és akkor kapok munkát. Minden rendben van, nagyon jól állnak a dolgok.

A repülőtéren Stephen buszra szállt. Az egész nagyon egyszerűen zajlott, nem is értette, miért nem jutott ez már korábban az eszébe. A magyarok tudták, miképpen kell harcolni és győzni, és tudták, miképpen kell veszíteni és meghalni, ám nem tudták, milyen a harc és kudarc után következő élet. Arthur Griffith röpirata segített, hogy megtegye, amit már réges-rég meg kellett volna tennie.

A Deák térre ért, és tovább sétált a pesti utcákon. Észak felé tartott. A térkép szerint egy Lipótváros nevű részre jutott, melynek legfontosabb látványossága a Kossuth Lajos téren álló parlament. Először inkább egy kis sétára volt szüksége. Irányt változtatott, és a Duna-parton találta magát. Megéhezett, valami evésre alkalmas helyet kezdett keresni. Furcsa tunyaság vett rajta erőt, az éhség nem múlt el, de elviselhetetlennek tűnt a gondolat, hogy leüljön, és emberekkel kelljen beszélnie. Úgy döntött, ha talál egy boltot, ott vesz magának kenyeret. A nap elindult lefelé, és ő minden eredmény nélkül körözött. Dél felé gyalogolt, egy Ferencváros nevű kerületbe érkezett. Egykor szép utcák lehettek erre, de mára alaposan megkoptak. Itt-ott zöld-fehér zászlók lógtak. Kevés boltot látott, de azok is zárva voltak.

Végül megmutatta valakinek a gyűrött cetlit a címmel, melyet a fotó hátáról másolt le gondosan. Vagy százszor megnézte a képet, de csak néhány nappal azelőtt jutott eszébe, hogy kihúzhatná a tokból. És tessék, ott volt: egy cím. Zavaros beszélgetés következett, melynek során igyekezett úgy tenni, mintha tudna németül, majd nemsokára a VIII. kerületben találta magát, a temetőt és a Józsefvárosi pályaudvart kereste. Itt vett egy csokor virágot. A sűrűsödő sötétben végiggyalogolt a Kőbányai úton, ez főút volt, és valahova Pest külvárosába vezetett. Fáradtnak érezte magát, de élvezte a könnyelműségét. Már majdnem odaért. A papírcetlit szorongatta, és bízott Lőrinc vezérlő szellemében. Azt tette, amit tennie kellett.

Megállt a bérház előtt, felnézett a kopott téglákra. Megragadta kis hátizsákját, neki-rugaszkodott, és már a kapu alatt járt. Felcsoszogott a lépcsőn, és bekopogtatott. Hangokat hallott odabentről. Egy kisfiú énekelt dallamtalanul. Azután csönd támadt, és egy nő ajtót nyitott. Sötét haja volt, de nem hasonlított a fotóra. Talán régen készült a kép. Mögötte, a konyhaasztalnál egy nyolc év körüli fiú ült, és most őt nézte. Két negyven körüli férfi is volt ott, sört ittak, az egyikük, a nagyobb darab felállt, és az ajtó felé indult. A nő kifejezéstelen arccal nézett. Stephen rámosolygott, és átnyújtotta a csokrot.

– Jó napot – mondta magyarul, ahogyan az útikönyvből megtanulta. Minden más elszállt hirtelen. – A nevem... – elbizonytalanodott. – A nevem István. Tar Lőrinc barátja vagyok.

FIGYELŐ

HÁROM BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Gyorgy Markus: *Culture, Science, Society. The Constitution of Cultural Modernity*
Leiden, Boston: Brill, 2011.
666 oldal, 188 €, 257 \$

I

MÁRKUS GYÖRGY NAGY KÖNYVE*

A KULTÚRA, TUDOMÁNY, TÁRSADALOM. A KULTURÁLIS MODERNSÉG KIALAKULÁSA című kötetben Márkus György a kultúraelméletét összegzi. Márkus nem szeret „könyvet” írni, mindeddig pusztán egyetlenegyszer tette, ő inkább hosszabb tanulmányokban világít meg egy-egy konkrét kérdéscsoportot.

A könyv előszavában Márkus ezeket a tanulmányokat „esszéknek” nevezi, holott, legalábbis az esszéformáról alkotott saját elképzelése szerint, kevés kivétellel korántsem azok. A kötet

* A kötetben található huszonegy tanulmány egy része (vagy azok korábbi változata) megjelent magyarul Márkus György két kötetében (KULTÚRA ÉS MODERNITÁS. T-Twins, Lukács Archívum, 1992. Ford. Módos Magdolna, Mezei György, Huoranszky Ferenc, Farkas János László, Láncki András; METAFIZIKA – MI VÉGRE? Osiris, 1998. Ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna), illetve a *Holmi* hasábjain (WALTER BENJAMIN, AVAGY AZ ÁRU MINT FANTAZMAGÓRIA. [1–2.] Ford. Farkas János László. = 1998. 5–6. 620–636., 837–849.; CONDORCET: KOMMUNIKÁCIÓ – TUDOMÁNY – DEMOKRÁCIA. Ford. Erdélyi Ágnes. = 2002. 1. 46–57.). A kötet tanulmányai közül megjelent még: A LÉLEK ÉS AZ ÉLET: A FIATAL LUKÁCS ÉS A „KULTÚRA” PROBLÉMÁJA = Kardos András (vál.): A BUDAPESTI ISKOLA. TANULMÁNYOK LUKÁCS GYÖRGYRŐL II. Argumentum–Lukács Archívum, é. n. 36–68.; AZ IDEOLÓGIKRITIKARÓL – KRITIKAILAG. Ford. Demeter Tamás. = *Magyar Filozófiai Szemle*, 1997. 5–6. 919–955.

első részének tanulmányai filozófiai narratívák, a második rész tanulmányai többnyire interpretációk. A kötet két részre osztása a szerző szándékát fejezi ki, bár lehet, hogy nem ugyanaz volt a szándéka, mint amit én neki tulajdonítok.

Márkus negyvenen túl volt, mikor Magyarországot elhagyva Ausztráliába érkezett. Számos jelentős munkát írt még a Budapesti Iskola tagjaként. Egy közülük, a Marx antropológiájáról írott, manapság már „klasszikusnak” számít. A most megjelent kötetben azonban a Budapesten írt munkák közül csak egyetlenegy szerepel, Lukács György A LÉLEK ÉS A FORMÁK című művéről írott (tényleges) esszé. Az összes többi írás Ausztráliában született, Márkus úgy mond „posztmarxista” korszakában.

Márkus gyakran idézi a Schleiermachernek tulajdonított, Lukácstól ismételt mondást, hogy minden jelentős gondolkodónak egyetlen gondolata van. Ez a gondolat a fiatal Márkus szerint az érték, Lukács esetében a kultúra. Akkor még bizonyára nem gondolta, hogy nem sokkal később ő is ebben a csónakban fog evezni, ha egészen másként is, mint annak idején Lukács. Ez nem lehetett számára evidens, hiszen akkoriban számtalan ismeretelméleti és tudományfilozófiai probléma (is) foglalkoztatta. Igaz, a tudományelméleti kérdéseket sikerült később a kultúra tárgykörébe beleépítenie. Tanultuk, hogy az energia nemvész el. Filozófiai gondolat semvész el, csak átalakul.

Márkus nagy könyve tehát tanulmánykötetnek nevezhető. De a tanulmányokról elmondható, hogy nem a végén, tehát a kötet meg szerkesztésekor, álltak össze. Kevés kivétellel már megírásuk pillanatában összetartoztak, egymásra utaltak. A már megírt a még meg nem írt utalt és viszont. Hogy miért és hogyan, erre rögtön rátérek.

De előbb hadd mondjak a szerzőről egyet s mást. Azt mindnyájan, barátai, tudtuk, hogy Márkus György perfekcionista. Sosem fog kiengedni keze alól egy írást, melyet számtalan-

szor át nem gondolt, nem javított át, gondozott. Azt is tudtuk róla, hogy – már csak ezért is – lassú munkás.

Nos, ez a kötet igazolja az előbbit, de nem az utóbbit.

Vagy hétszáz oldalt írni egy kérdéscsoportról (vagy egy gondolatról) harminc év alatt nem csekélység. De tudjuk azt is, hogy az utóbbi harminc év munkái közül legalább ugyanennyi nincs benne ebben a kötetben. Végül azt is tudjuk, hogy Márkus vagy húsz esztendőn keresztül megírta minden egyetemi előadását. Ez bizony vastkos köteteket tesz ki. Barátai unszolásának ellenállva persze nem hajlandó közreadni ezeket az előadásokat. Hiszen, úgymond, tökéletlenek. Sokan (többek között én magam), akik annyi tökéletlen dolgot eresztettek útjára, ezt nem nagyon értik, de nagyon tisztelik. S következetesnek is tartják.

De hadd térjek vissza az előbb félbeszakadt mondandóhoz. Azt írtam, hogy Márkus „kulturológiai” tanulmányai nem a végén álltak össze, mivel minden tanulmány, virtuálisan legalábbis, előlegezte, mi több, feltételezte (kevés kivétellel) az összes többit.

Manapság a filozófiai tudomány művelőinek többsége filozófiai „muzeológus”. A kifejezést Márkustól kölcsönöztem. Bármely filozófiai kérdést tűz is napirendre (ír a címlapra), egy filozófiai muzeológus, az olvasó előre tudja, hogy mire számíthat. Meg fogja tudni, hogy az adott kérdésről ki hogyan vélekedett, melyik filozófus mit gondolt, hogyan értelmezte és kritizálta a másikat. Ő maga (már mint a muzeológus) minden elődöt tisztelettel kezel, de azért esetről esetre rámutat egy ellentmondásra, tesz egy kritikai megjegyzést valamely állásponttal kapcsolatban. De hogy mi az ő álláspontja a kérdésben, azt sosem tudjuk meg. Lehet, hogy nincs is, hiszen ilyen tiszteletre méltó ősök és kortársak nyomán hogyan is lehetne?

Első pillantásra van valami közös Márkus és az általa nem kedvelt muzeológus filozófusok között. Mindig hivatkozik forrásokra, mindig pedánsan tisztába teszi a lábjegyzeteket. S ez nála nem formáság. Elképesztően nagy és széles tudásanyagra támaszkodik. Csakhogy ezt a tudásanyagot egészen másként, más céllal mozgósítja. A tudásanyag nála a szolgá szerepét játssza. Saját koncepciója szolgálatában áll. Márkus ugyanis egy igen erős koncepciót alakított ki a kultúráról. Választ ad a „mi a kultú-

ra?” kérdésére. S ennek szolgálatában mozgósítja az általa választott (szelektált) jelentős tudásanyagot. Minden régi vagy kortárs szerzőt szolgálja. A régiektől kiemeli mindazt, ami alátámasztja az ő koncepcióját, s tisztelettel kritizálja mindazt, ami nem ezt teszi. Végül a kortársak közül csak tessék-lássék érdeklík azok, akik nem ezt teszik.

Feltételezem, hogy Márkus alapgondolata már igen korán kialakult, s a későbbiekben legfeljebb módosult, konkrétan kifejtve, különböző területekre alkalmazva, de lényegében nem változott. Ebből két nagy előny származik az olvasó és a kritikus számára.

A könyv teljesen egységes. Azaz könyv a szó hagyományos értelmében, nem pedig egyszerű tanulmánygyűjtemény. A filozófus erős gondolati kiindulópontja s az ebből következő végpontja teszi azzá. Az olvasóra nem vödörrel öntik az információt, hanem választ adnak a kérdésre, amit a szerző feltett neki. Így hát az olvasónak lehet „ahá”-élménye, elfogadhatja a választ, meg is nyugodhat benne. Ahogy vitába is szállhat vele.

Séppen ez az utóbbi az erős koncepció másik erénye. Egy erős gondolati rendszer teszi ki magát leginkább a kritikának. Ahol nincs koncepció, ott nincs mit kritizálni, legyen szó muzeológizáló filozófiáról vagy akár impresszionista esszéizmusról. Az előbbiből tanulhatunk valamit, az utóbbiról elmondhatjuk, „szép volt, fiúk”. De ellentmondani csak annak lehet, aki valamit határozottan állít. Alkalmanként persze Márkusnak is vannak utógondolatai, gyakran hangsúlyozza, hogy mindaz, amit határozottan állított, pusztá vélemény. Márkus szkeptikus viszonya saját állításaihoz nem modoroság, ő valóban hátralép. Ezzel felbátorítja ugyan a kritikát, de nem teszi könnyűvé a kritikus vagy akár az olvasó dolgát. Nem könnyű annak ellentmondani, aki valamit jól megalapozottan állít. Márkus, ismétlem, nem teszi könnyűvé a kritikus dolgát, de lehetővé teszi. Bár nemegyszer mondja, nem kis nosztalgiával, hogy a mai filozófia többé nem az agon terepe, ő mégis csak filozófiai párbajra hívja ki a régi vágású elme párbajban még járatos olvasóit.

Minden koncepciót, a legerősebbeket is, el lehet marasztalni amiatt, hogy valami kimaradt belőle, valamit nem tárgyalt. Az efféle bírálat övön aluli ütés. Ahhoz, hogy egy álláspontot valaki tisztességesen bíráljon, előbb meg kell

értenie. Azt kell megértenie, amit a szerző állít, ami benne van, nem azt, ami nincs benne. Márkus kultúraelmélete (amit gyakran kulturológiának nevez) mélyen átgondolt, logikus, alaposan alátámasztott épület. Írásom első részében igyekszem a magyar olvasókkal legalább a koncepció tartóoszlopainak üzenetét megértetni. Írásom második részében viszont kételyeimnek adok hangot. E kettő – ha csak részleges – különválasztása szükségessé tesz bizonyos ismétléseket. Kérem az olvasó türelmét.

*

Márkus kultúraelmélete egyben modernitáselmélet is. Arra a kérdésre, hogy „mi a kultúra?”, nem a metafizikában szokásos definícióval válaszol (genus proximum, differentia specifica), még csak nem is nomináldefinícióval (kultúrán én ezt meg ezt értem), hanem a kultúra fogalmának genealógiájával. Ugyan Cicero már részben mai értelemben használta a kultúra fogalmát, kultúráról csak a modern korban kezdtek előbb szórványosan, majd általában elfogadottnak beszélni. Feltételezhető, hogy egy „dolog” azóta létezik, mióta a „dolog” fogalma létezik. Miután kultúráról a modern korban beszélünk, a kultúra csak a modern korban létezik.

Márkus több írásában is végigkíséri, több-kevesebb részletességgel, a kultúra fogalmainak kialakulását. Fogalmakról beszél, többes számban, mert két különböző kultúrafogalom megjelenéséről van szó.

Az egyik legelső megfogalmazása Herder nevéhez fűződik. E fogalom értelmében minden népnek, csoportnak megvan a maga kultúrája, azaz szokásainak, hiteinek, praxisainak sajátos köre, egysége. A kultúra antropológiai fogalma (ahogy Márkus ezt a fogalmat nevezi) az úgynevezett, meglehetősen zavaros és kétértelmű „természet”-fogalommal van szembeállítva, s helyenként „második természetként” aposztrofálva. A kultúrának ez a (gyakran civilizációként emlegetett) modern fogalma máig használatos.

A kultúra másik, szűkebb fogalma a „magaskultúra” területét öleli magába. Két alapvető objektivációja a művészet és a tudomány. Ez a kultúrafogalom (illetve ennek érvényessége) Márkus szerint manapság a válság állapotában van.

A művészetet és a tudományt mint kultúrát ugyanaz a struktúra jellemzi: a szerző–mű–befogadó hármassága.

Alapjában tehát a modern „magaskultúra” Márkusnál – részben legalábbis – azonos a hegeli „abszolút szellemmel” (művészet, vallás, abszolút tudás). Azért csak részben, mert a vallás Márkus értelmezésében nem tartozik a szó második értelmében vett kultúrához. Kérdezhetnénk, miért nem? Hiszen az a bizonyos hármasság (szerző–mű–befogadó) a vallásra éppen úgy alkalmazható, mint a tudományra és a művészetre. Akár Mózes írta a TÓRÁ-t, akár nem, de volt itt szerző, van mű, és persze vannak befogadók. De Márkusnak jó oka van arra, hogy a vallást kirekessze a kultúra fogalmából. Ugyanis a vallás nem „modern”, még a protestantizmus sem az. Az alkotó–mű–befogadó séma akkor és annyiban modern, amikor és amennyiben mindig és folyamatosan az újra, az újabbra irányul. A művészet és tudomány akkor és annyiban „magaskultúra”, amikor és amennyiben minden alkotása valami újat hoz létre, valami újat alkot, fedez fel, prezentál. A múltra orientált recepció természetesen a magasművészetekben és a filozófiában ma is létezik, sőt egyre nagyobb szerepet játszik, de az alkotónak változatlanul vagy inkább növekvő mértékben újítania kell.

A hegeli abszolút tudás, mint köztudomású, a filozófia. Márkus ezzel szemben a modern tudomány három vonulatáról beszél. Ezek a filozófia, az úgynevezett társadalomtudományok s végül a „kemény tudományok”. Ami a modern kultúra genealógiáját illeti, Márkus figyelme elsősorban a filozófiára és a „kemény tudományokra” irányul. A társadalomtudományokat többször említi, így Max Weber vagy akár Marx gondolatainak elemzése kapcsán, de inkább filozófiai, mint társadalomtudományi szempontból. Hasonló mondható el a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeiben működő társadalomfilozófusokról szóló tanulmányáról is.

A magaskultúra genezisének elbeszélése kapcsán Márkus a művészeteket közvetlenül nem elemzi. Feltételezem, hogy perfekcionizmusa akadályozza ebben. Hiszen mindazt, amiről ír, töviről hegyire jól kell ismernie. S ez a modern művészetek világában gyakorlatilag lehetetlen. Így a közvetett megjelenítést választja, a művészetekhez (majdnem) mindig esztétikai elméleteken keresztül közeledik, mint például Hegelnek a „művészet végéről” szóló állítólagos „jósolatát” elemezve vagy Lukács, Benjamin, Adorno művészetfelfogását értelmezve.

Történetesen azt a gondolatot, hogy a kultúra fogalma, noha már Cicerónál megjelent, a centrumba csak a modern világban került, a Márkusétól eltérő kultúraelméletek is jóváhagyják. Így például Hannah Arendt szerint magaskultúráról csak akkor beszélhetünk, mikor kialakul egy „kulturált” réteg, egy kulturális elit. A kulturális elit tud, ért, vitat, idéz nyelveket, szokásokat, műveket, ami az elit tagjait az átlagosan tanult emberek fölé helyezi. Így Athénban nem volt „magaskultúra”, de Cicero idején Rómában volt. A kulturált ember beszélt és olvasott görögül, idézett görög auktorokat, görög filozófiáról levelezett barátaival. Ha egy zsidó vagy keresztény tudós töviről hegyire ismeri és idézi a BIBLIÁ-t, attól még nem lesz kulturált ember. Így kultúráról újra csak a reneszánsz kortól fogva beszélhetünk. Arendt tehát a szerző–mű–receptió hármasságában, Márkustól eltérően, a receptióra helyezte a hangsúlyt.

Hadd térjek vissza Márkus alapgondolatához. Mi tartozik tehát a „kulturáéhoz” a szó második, „magaskultúra” értelmében? A művészet és tudomány, beleértve a filozófiát és a természettudományokat. Mikortól beszélhetünk joggal kultúráról? A modern idők kialakulásától fogva. Mi a kulturális szféra legfőbb jellemzője? Az alkotás, mű, befogadás hármassága. Mit kívánunk egy kultúrához tartozó műtől? Hogy új legyen, vagy legalábbis tartalmazzon valami újat. A tudományt a haladás jellemzi. Ezért (is) modern a kultúra. (A haladás és az ’új’ összefüggésének kérdéses voltára még visszatérek.)

Hogyan jött létre a magaskultúra? Erre a kérdésre Márkus történetekkel válaszol. Mint minden jó narratíva esetében, legyen szó regényről vagy filozófiai műről, a történet a vége felől van megírva, s kezdettől végig feltételezi a megírás „nézőpontját”, ami nem más, mint a filozófus kiinduló koncepciója vagy legalábbis hipotézise. Persze a rekonstrukció egyes részfejtégetesei nincsenek elve „adva”, mivel azok többnyire ki vannak szolgáztatva a filozófus szövegérzékenységének, de bármiről van is szó, végül annak is bele kell illeszkednie az alaptörténetbe. Márkust nagy hermeneutikai érzékenység, pontosabban szólva kognitív empátia jellemzi, főleg mikor a filozófia fővonalának geneziséét rekonstruálja. Ezért igyekszik is olyan auktorokat belevonni a történetbe, akik módot adnak számára a kognitív empátia gyakorlására. Többnyire messze elkerüli azokat az auktorokat, akikkel

nem szimpatizál. Igaz, a filozófiai szerzőnek is joga van arra, hogy kedvenceit előnyben részesítse. Igaz, Kant mindannyiunk szíve csücske. Márkus különös figyelmet szentel Condorcetnek is (neki egy külön tanulmányt is szentel), bizonyára azért, mert habitusában igen közel érzi magát hozzá, ha retorikájában nem is. Különben ez a tanulmány majdnem az egyetlen az egész könyvben, ahol Márkus kilép a stílusis anonimitásból, s egyes szám első személyben beszél. Mindenesetre szelekciós szempontjára később (a kritikai részben) még visszatérek.

Márkus két jelentős tanulmányt is szentel a filozófia rekonstrukciójának. Az első a metafizika számos végének szempontjából beszél el a történetet, a másik a tudomány változó képének, illetve felfogásának szempontjából. Ezekhez a fundamentális történetekhez sorolhatnám még a rendszer végéről szóló írást, melyben Márkus előadja, hogy mit ért filozófiai rendszeren.

Egy igen terjedelmes és tartalmas tanulmányt szentel a tudományok rekonstruálásának is. Mint említettem, itt elsősorban a kemény természettudományok mai szerkezetét vizsgálja, beleértve a természettudományos publikációk szerkezetét. Remek írás, melyből sokat tanultam. A tanulmány címe (MIÉRT NINC S HERMENEUTIKÁJA A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKNAK?) egy kicsit becsapós, hiszen a végkövetkeztetés éppen az, hogy kellene ilyennek lennie, mi több, suba alatt ez az írás nem más, mint éppen a természettudományok hermeneutikája. Ezt nem kritikával írom. Così fan tutti.

A metafizika számos végéről írt tanulmány az előbbinél szenvedélyesebb és személyesebb rekonstrukció, az a fajta rekonstrukció, melyet – a XX. század nagy gondolkodói (mint például Heidegger) – végeztek el.

Márkus többször említi s nem csak említi, de elemzi is a felvilágosodás és romantika konfliktusát a modernségben. Mindkettő egyaránt modern, mi több, éppen ez a kettősség a modernség antinómiaja. Erre a rekonstrukcióban kimondott vagy ki nem mondott, de mindig kísértő kérdésre a kritikai részben még visszatérek.

Nem ismételhetem meg elégszer, hogy a kötet minden tanulmánya a szerző alapgondolatát variálja. Azt sem, hogy mindezek nem pusztá variációk, hanem az alapgondolat láncának egy-egy láncszemét teszik nagyítóüveg alá. Ezek a „láncszemek” gyakran aktuális vitákhoz kap-

csolódnak, mint amilyen például a praxis és poiesis dichotómiájáról szóló. Más tanulmányok egyenesen a szerző és olvasó gyönyörűségének kedvéért íródtak. Az utóbbiak közül hadd emeljem ki kedvencemet, amelynek címe A PÉNZ ÉS A KÖNYV: KANT ÉS A NÉMET FELVILÁGOSODÁS VÁLSÁGA. Igaz, ebben a remek esszében is szerepet játszik a felvilágosodás és romantika antinómiája, amennyiben Kant koncepcióját mind Adam Smith, mind pedig Rousseau inspirálta.

Márkus e furcsa társítás mögött (mi köze a pénznek a könyvhöz, hacsak nem az, hogy a könyv is pénzbe kerül?) felfedi a kommunikáció alapvető kanti gondolatát, a „tisztán intellektuális viszony” koncepcióját, egy felvilágosult olvasó világ kialakulásának feltételét. Hogy mi köze mindennek a köztársaság eszméjéhez, elménk nyilvános használatához, a szabadsághoz, a hatalmak megosztásához, azt ebből az írásból mind megtudjuk. Márkus nem kíméli filozófiai nagy szerelmét sem, ha rajtakapja (ahogy a nála kisebbek mindenkor), hogy igyekszik kedvelt és joggal fontosnak tartott elméletének inkoherenciáját észre nem venni. A felvilágosodás eredményei ugyan utópikusnak bizonyultak, de „Kant maradvány”, zárja le írását Márkus, marad a következő generáció számára egészen Hegelig. Hozzátenném, hogy mindmáig.

*

Kritikai megjegyzéseimet azzal kezdeném, hogy ezek – egy kivétellel – jóval marginálisabbak, mint mindaz, amivel egyetértek. Az „egyetértek” persze ostoba szó, mert valamiféle konszenzusra utal. Konszenzus a szó szoros értelmében a filozófiában nem létezik. Ha létezne, akkor unalmas lenne.

Magam részéről másként rekonstruálnám a filozófiát, mint Márkus, már csak azért is, mivel más szempontból tenném. Kultúraelméletem is más, ahogy más a modernitáselméletem is.

„Egyetértek”: ez annyit jelent: sok igazság van benne, szépen és jól van elgondolva, meglepő és újszerű, így is lehet majdnem koherensen a történetet előadni, sokban meggyőző, eddig észre nem vett mozzanatokra hívja fel a figyelmemet, elgondolkodtat, szeretem ezt a fajta gondolkodást, örömmel olvasom, sokszor rábólintok. Olvasás közben van „ahá”-élményem, azt mondom magamban: „nagyszerű!”

Időnként azonban csóválom a fejemet. Itt kezdődik a kritika. Kritikai megjegyzéseim alap-

állása nem saját modernitáselméletem. Igyekszem elkerülni, ha bizonyára nem is mindig vagyok képes rá, hogy saját elméletemet állítsam Márkus elmélete ellenébe. Inkább Márkus koncepciójának néhány belső ellentmondásából indulok ki. Nem olyanokból, melyeket az ő víziója alapján el lehetett volna kerülni, mivel ez olcsó fogás lenne, és semmitmondó is. Olyan inkonzisztenciákról beszélek, melyeket – szerintem – az ő víziója alapján állva nem is lehetett elkerülni.

Kritikai megjegyzéseimnek semmi köze ahhoz, hogy a filozófia történetének egy vagy más alakját másként értelmezem. Mindenki mindenkit másként értelmez. Itt az interpretandum valóban felette áll az interpretálóknak. Amit ennél fontosabbnak látok, az Márkusnak a jelenkorhoz való hozzáállása. Márkus hozzáállása a közelmúlt és jelen művészetéhez és filozófiájához majdnem hogy ellenséges. Már amennyire Márkus, a maga visszafogott módján, egyáltalán ellenséges tud lenni. Megfontoltan, fenntartásokkal, de kissé közös mesterünkhöz, Lukács Györgyhez hasonlóan. Persze ő nem mossa össze a dekadenciát az avantgárral, s így más kultúrkritikusokhoz, mint amilyen Adorno, teoretikusan több szál fűzi. Adornónak még a művészet áruvá válása elleni tirádáit is szeretettel értelmezi, holott ő maga ezerszer megírta, hogy a piac, a modern piac kialakulása a modern művészet kialakulásának és fejlődésének egyenes feltétele. Alapjában aláírja Adorno egyik vezérgondolatát, hogy manapság egy exit nélküli körben élünk, amelyből nem lehet kitörni. Amit ugyanakkor nem fogad el, az éppen a „remény”, hogy a tökéletes bűnösség korszaka a megváltás előszobája. Ennyiben Márkus valóban nem hagyományos értelemben vett kultúrkritikus. Ha valaki azonban nem fogadja el a remény princípiumát, és így áll akár enyhén is ellenséges viszonyban a közelmúlt és a jelen művészetével és filozófiájával, vagy egyszerűen negligálja őket, akkor több megértésre lenne szükség. Magasra értékelem Márkus kognitív empátiáját. De ahhoz, hogy gyakorolja kognitív empátiára való képességét, neki szimpátiára van szüksége.

Mi jöhet ebből? S mi a baj ezzel az alapállással, attól függetlenül, hogy én másként látom, ami nem érv? Hiszen Adorno művészet-filozófiája minden ordító egyoldalúsága és túlzása ellenére is inspiráló és remek.

Kezdem tehát a „milyen jogon?” kérdéssel. Márkus szerint a modern világ a romantika és a felvilágosodás dichotómiáját hordja ki. Ha végigjárjuk (vele együtt) a filozófia rekonstruálásának történetét, fel kell figyelnünk rá, hogy a romantikus vagy azzal valamilyen értelemben rokon vonal teljesen hiányzik Márkus rekonstrukciójából. Nincs benne sem Schelling, sem a jénai romantika, sem Kierkegaard, sem Nietzsche, sem Heidegger. Hogy a saját filozófiája alapján szelektál, nem csak érthető, de minden „erős” narratív gondolkodónál tipikus. De a szelektálás még nem negligálás. Így például Heidegger (talán nem véletlenül az egy Spinoza kivételével) minden jelentős filozófus gondolati rendszerével számot vet, akár mint előfutárral, akár mint ellenféllel, de főleg mindenkit átértelmez saját filozófiája szempontjából. Minden igazi filozófia esetében azt a madarat varázsoljuk elő a kalapból, melyet eleve beletettünk. Márkus többször hitet tesz a felvilágosodás tradíciója mellett, még ha ezt egyfajta dacos „mindennek ellenére” alapállásból teszi is. Mégis problematikus a modern filozófia egy főágának majdnem teljes negligálása. Már csak azért is az, mert a két „ág” nemcsak hogy nem független egymástól, hanem gyakran össze is fonódik. Márkus értelmében a kritikai iskola (Adornót és Benjamins beleértve) a felvilágosodás és Marx mostohagyereke. Ugyanakkor azonban a romantika mostohagyereke is volt. Persze ezt felesleges Márkusnak mondani, mert ő ezt nagyon is tudja. Többek között azt is állítja, hogy manapság megszűnik a romantika és a felvilágosodás dichotómiája.

Én azonban ezt erősen kétlem. Megszűnik a természet két fogalmának ellentéte? Ezt nemigen állíthatjuk. Mi több, a magam részéről úgy látom, hogy korunk társadalmi konfliktusaiban a természet két fogalmának a dichotómiája, sőt, kollíziója nagyobb szerepet játszik, mint valaha, mivel túlmutat a filozófia és költészet körén. Technológiai haladás vagy természetvédelem? Meddig tartunk valakit gépek segítségével életben? Ezer hasonló konfliktust tudnék felsorolni. S mindezekben tovább él vagy a felvilágosodás, vagy a romantika öröksége. Hányan jósolják meg (ha így halad tovább a technika) az ökológiai Armageddont, a tökéletes bűnösség korszakára válaszoló apokaliptizist? (A Római Klub már megjósolta a világ összeomlását.) Igaz, a romantika (felvilágosodást megtestesítő) ör-

döge, fő ellenfele módosul. Most már nem a piac Marx híveinek „Leó”-ja, minden baj forrása, hanem a technika, Marx és számos hívének mentőangyala. Ez a módosulás még nyilvánvalóbbá teszi, hogy itt a felvilágosodás és a romantika természetfogalmának ellentétéről van szó.

Eddig kerülgettem, mint a forró kását, Márkus viszonyát a közelmúlt és a jelen filozófiájához. Ezt most nem tehetem tovább. Mellőzöm mindazt, amivel egyetértek. Különösen a hermeneutika korunkbeli túlbujánzásának kritikájával. Ennek a túlbujánzásnak köszönhetjük, hogy manapság a filozófia nem mer visszatérni „magukhoz a dolgokhoz”, hogy (tiszteltet a kivételnek) egyre inkább úgynevezett szakemberekhez szól, ami annál kínosabb, minthogy a hagyományos filozófiában nincsenek a tudományhoz hasonlóan ennek vagy amannak „szakemberei”. Hegel ugyan panaszkodik a Márkus által többször szeretettel idézett utolsó vallásfilozófiai előadásában, hogy a filozófia mint abszolút tudás nem számíthat széles recepcióra, nem közösségalkotó, mint a vallás volt, de még Hegel legrosszabb álmaiban sem fordult elő, hogy az egyik filozófia Leibniz-szakértőkből fog állni, a másik argumentumszakértőkből és így tovább.

A hermeneutika járványa hozta létre a „szakfilozófiákat” egyrészt és a szélesebb befogadásra támaszkodó filozófiákat másrészt. Teljesen elkülönül az úgynevezett „tudományos” befogadás az életformára vonatkozó befogadástól. Különbözik az etikára vagy életformára központosító filozófia amúgy sem tartozhat Márkus értelmében a magaskultúrához, mert ebben sem nem kívánatos, sem nem lehetséges mindig valami „újat” felfedezni.

De léteznek ezzel szemben és emellett a hagyományos filozófia éthoszában fogant filozófiai művek is, melyek sokféle típusú recepcióra adnak módot. Ezekkel azonban (mint Heidegger, Foucault, Derrida) Márkus itt nem foglalkozik. Még Wittgensteinnel sem, akiről ifjúkorában könyvet írt, s még Habermasszal sem, akiben pedig bizonyára felismeri a rokon lelket. De itt nem egyes esetekről van szó. Hanem a rendszer fogalmának – szerintem – szűk értelmezéséről.

Márkus *A RENDSZER UTÁN* című írásában a filozófiai rendszert bizonyos formai jegyek alapján a XVIII–XIX. századhoz rendeli. Én itt Heideggerrel szavazok, aki például Leibnizről szól

va azt mondta, hogy mikor Leibniz akár csak néhány oldalt ír, mindig rendszer lesz belőle. A filozófiai rendszer globális (azaz istent, a természetet, a társadalmat, az etikát, a megismerést tartalmazó) világleírás. Az Cusanusnál, Spinozánál, Leibniznél is. S mikor a „kozmosz”, azaz a „világegyetem” leírása megszűnt a filozófia kompetenciájába tartozni, a „többi” megmaradt. Heidegger LÉT ÉS IDŐ-je is rendszer, Foucault filozófiája (a tudás diskurzusa, a hatalom diskurzusa, a Magam diskurzusa) is rendszert alkot. Wittgenstein TRACTATUS-a is az. Nem állítom, hogy minden korunkbeli filozófusnak van (volt) hajlama rendszerben gondolkodni. A kései Heidegger nem teszi, Derrida sem teszi, s hogy témánknál maradjunk, Márkus sem teszi. Nehéz egy filozófusnak ellenállni a rendszer kísértésének. Ez szakmai ártalom. Azért az, mert rendszert alkotni csak a legnagyobbaknak sikerül. A többi marad dilettánsnak. S a legnehezebb felismerés mindig saját határaink felismerése.

Végül rátérnék azokra az írásokra, melyekben Márkus részben a modern tudományok kialakulását és fejlődését rekonstruálja, részben a kemény tudományok ma szokásos prezentációs eljárásait mutatja be. A témában laikus vagyok, az írásokból csak tanultam, s nem érzem magam feljogosítva bármilyen úgynevezett „immanens” bírálatra. Csak két nem „immanens” megjegyzést tennék. Mindkettő arra vonatkozik, hogy Márkus a tudományt (a mait is beleértve) a művészet mellett a magaskultúrához sorolja. S mindkét probléma valami módon a befogadó oldaláról merül fel.

Márkus – mint láttuk – kizárja a vallást a magaskultúra köréből, saját koncepciója alapján jogosan, hiszen hiába elégtük ki egyes vallások az alkotó–mű–befogadó kritériumát, nem elégtük ki a „mindig új” követelményét. Nos, ahogy Márkus (bizonyára pontosan) a mai kemény természettudomány publikációs gyakorlatát bemutatja, ez semmiképpen nem felel meg a befogadás követelményének. Márkus szerint, s bizonyára igaza van, a mai tudományos publikáció teljesen szakosodott, csak az olvassa, csak azt érdekli, csak az érti meg, aki pontosan ugyanabban a szakmában dolgozik. Ez nem tekinthető recepciónak a befogadás hagyományos értelmében, ahol a befogadáshoz mindig az egyéni, a perszonális (személyre szóló) értelmezés és élmény is hozzátartozott. Ahogy nem beszélhetünk az egyszeregy vagy a gyöktábla befogadá-

sáról, úgy nem beszélhetünk erről ebben az esetben sem.

Ebből az következne, hogy valamikor a természettudomány a magaskultúrához tartozott, míg a mai kemény természettudományok esetében már inkább Marxnak kellene igazat adnunk, hogy az nem „kultúra”, hanem „termelőerő”. Ugyanakkor Márkus nem fogadja el azt a számomra plauzibilisnek tűnő gondolatot, amit először talán Habermas pendített meg ATUDOMÁNY ÉS TECHNIKA MINT IDEOLÓGIA című korai írásában. Most felejtjük el az „ideológia” fogalmát, mivel erről Márkusnak e könyvben több érdekes mondanivalója van, s beszéljünk inkább a domináló világmagyarázatról.

Márkus persze könnyűvé tette a maga dolgát, mikor még csak nem is érintette a biológiát, az orvostudományt vagy akár a csillagászatot. Ezeknek a tudományoknak nemcsak igen széles a recepciója, hanem igen „laikus” is. Itt sem a szó legszorosabb értelmében vett szakpublikációkat „fogadják be”, hanem azoknak a széles közönség nyelvére való lefordítását, népszerűsítését. Ezt nemcsak féldilettánsok gyakorolják, hanem néha a tudomány legkiválóbb, legismertebb művelői. Igaz, nem ezért lesznek kiválóak, de nem is ez a kérdés.

A kérdés a tudomány autoritása. Ha felvetjük az autoritás kérdését, akkor el kell ismernünk, hogy a tudományok vették át a vallás mint domináló világmagyarázat szerepét. Nem kevesebbről van itt szó, mint az igazságról vagy inkább az „igaz tudásról”. Tudjuk, s Márkus is többször beszél erről, hogy a tudományosság feltétele a cáfolhatóság. A művelt vagy akár a műveletlen közember azonban (ha csak nézi a televízió számos természettudományos csatornáját) hisz abban, amit ott lát és hall. Márkus ON OUR BELIEFS című tanulmányában úgy beszél a tudományról, mint a véleményt (belief) autorizáló instanciáról, aminek ugyanakkor nincs normatív ereje. Ez egy nagyon szép és meggyőző elemzés. Márkus hozzáteszi, joggal, hogy az itt megfogalmazott értelemben sem a filozófiát, sem a teológiai hitrendszereket nem nevezhetjük véleményrendszereknek. Nos, a tudomány a maga egészében sem az előbbi értelemben válik véleményrendszerré. Egyes tudományos felfedezések válhatnak, de „a tudomány” az, amiben minden modern ember hisz. Ha valamiről ítélkezünk, valamit javallunk, csak azt kell mondanunk, hogy ez „a tudomány álláspontja”, s akkor

már autoritással szólunk is. Az autoritás teljesen független attól, hogy tegnap a tojás még tudományosan tiltott volt, ma már megengedett, hogy tegnap globális felmelegedésben hittünk, ma inkább klímaváltozásban. A tudományos tétel cáfolható, de a tudományba vetett hitünk nem. Azokon a pontokon, ahol világnézeti konfliktus érzékelhető vallás és tudomány között, ott a vallás igyekszik tudományos érvekkel alátámasztani megtámadhatatlan hitét, hogy autoritással képviselhesse azt. Példa erre a kreacionizmus körül folyó viták.

Magam részéről nem rendelném a mai természettudományokat a kultúrához, de a tudományt a maga egészében a kor domináló világleírásának nevezném. Egy szempontból azonban mindegy, vajon Márkus fejével vagy a magaméval gondolkozom. Megegyezünk abban, hogy a mai tudomány normatív ereje kizárólag a jelenleg érvényes igaz tudás kérdésére vonatkozik. Ez az igaz tudás viszont (egyelőre) objektívnek és általánosan érvényesnek tekinthető. A tudomány sem az erkölcs, sem az életvitel szempontjából nem értékeremtő, a „jóra” vonatkozóan nem állít semmit. Nem is teheti, mivel nincs ebben kompetenciája, s Márkussal szólva, nem lehet mindig „új”. Az utóbbi azonban nem vonatkozik alkalmazására s az egyes tudományos igazságokból folyó gyakorlati következtetésekre. S ebben a pillanatban (a pillanat évekig tarthat) működésbe lép a „diskurzus”, melyben nemcsak tudósok vesznek részt, hanem – többek között – filozófusok is. Ahol felvetődik a kérdés, hogy „mi ez?“, „mi lehet ennek a tettnek vagy döntésnek a következménye?“, hogy ebben az esetben mi a jó és mi a rossz, a megengedett és meg nem engedett? A filozófia alkotó szerepe a modern tudomány vonatkozásában elsősorban nem az, hogy elmondja nekünk, mit csinálnak a tudósok, hogy működik az a rendszer, hanem hogy belopakodva a rendszerbe, felvesse a nem szorosan tudományos, etikai vagy esetleg politikai kérdéseket. Valamikor Max Weber a modern világ politeizmusáról beszélt. Minden szférának van saját szabályrendszere, de ez nem zárja ki, hogy az egyik szabályrendszert egy másik szempontjából kritizáljuk. Márkus említi Weber megkülönböztetését a szakember és kultúremler között, s szkeptikusan hozzáteszi, hogy kérdéses, létezik-e ma egyáltalán ilyen különbség. Diákokkal való tapasztalataim szerint igen.

Hosszasan próbáltam válaszolni a „mi jogon?” kérdésre. Röviden összefoglalva: a jelen jogán. De már ezzel a válasszal érintettem a másik kérdést is: mi a baj az alapállással?

Visszatérve az első részre: a magaskultúrához tartozik a művészet, filozófia és a tudomány. Mindhármát a következő struktúra jellemzi: alkotó–mű–befogadó. A „műnek” mindig újítania kell. Ezért modern a magaskultúra.

Nem teszem kérdéssé az alkotó vagy alkotók, a „szerző” oldalát, bár azt is tehetném. Csak hozzáfűzném, hogy ez a hármasság nem csak a Márkus által magaskultúrába sorolt „objektívációk” esetében igaz. Az „örök érvényű” kategóriához tartozó BIBLIA-t már említettem. De jellemző ez a hármasság az „alacsony” művészetek esetében is (ha vannak ilyenek), ahogy a szórakoztatóipar számos termékére is. A giccsre éppen úgy, mint a műemrekre. De Márkusnak vannak teoretikus eszközei arra, hogy ezzel a kérdéssel szembenézzen.

Nézzük akkor a „művet”. Márkus szerint a mű akkor tartozik a kultúrához, ha mindig valami újat ad. De mit jelent az „új”? A kemény természettudományok esetében az „új” kumulációt jelent. Többet tudunk, jobbat tudunk. A filozófia vagy művészetek esetében az „új” nem jelenthet kumulációt. Akármilyen értelemben lehet új, csak nem mint „több”, csak nem mint „igazabb”. Nem mondhatjuk, hogy Hegel igazabb Platónnál, akkor sem, ha ő úgy gondolta, mivel az egész Platón is magában foglalja. Részünkről efféle állítani egyszerűen hülyeség lenne. Ha a kumulációt vesszük alapul, akkor csak a kemény tudomány tartozik a modern „magaskultúrához”, a művészetek és a filozófiák nem. Lehet, hogy Schönberg a XX. század eleji komponálás egyik csúcsa (Webern biztos nem az), s nem tagadható, hogy valami teljesen új és remek, de hogy úgy viszonyulna Beethovenhez, mint Einstein Newtonhoz, ezt bizonyosan senki sem állíthatná. Maradjunk Hegelnél (vagy Shakespeare-nél?). A filozófia és a művészetek a század lenyomatai. Ennyiben újak. De ennyiben minden korban mindig annyira voltak újak, mint maga a század.

Ne beszéljünk tehát kumulációról. Nézzük a régi görögöket. Arisztotelésszel bezárólag minden filozófus „műve” új volt. Volt alkotó, mű és befogadó. Volt tehát magaskultúra?

Ha figyelmesen olvassuk Márkust, akkor a mai filozófiában nincs „új”, akkor sincs, ha el-

tekintünk a kumulációtól. Jobb esetben orientálunk, reflektálunk, rosszabb esetben „beszélgetünk” vagy vég nélkül a szent öregeket és a megszentelt kortársakat interpretáljuk. Rendben van, a „metafizikának” vége (annak ellenére, hogy Márkus okosan itt is kitesz néhány kérdőjelet). Tehát a mai filozófia Márkus kultúrafogalma értelmében többé nem tartozik a magaskultúrához, annyira sem, mint Descartes, Spinoza és Leibniz, mint a metafizika (ezek mindegyike újat hozott).

Nézzük a befogadót. A mai kemény tudományok „befogadója” nem befogadó a szó hagyományos értelmében, hanem a szakirodalmat tanulmányozó szakértő. A hagyományos befogadó „Bildung”-jához tartozik a világleírás és megértés egyfajta ismerete és értelmezése (esetleg élménye, saját életére való vonatkoztatása). Mint már utaltam rá, ha Márkus igen meggyőző leírását vesszük alapul, a mai kemény tudomány inkább tartozik Marx szavaival a termelőerőkhöz, mint a kultúrához.

Az úgynevezett „muzeális filozófia” annyiban osztja a kemény tudományok sorsát, hogy befogadó rétege szűk és növekvő mértékben szakszerű. (Erre sokszor volt hajlandósága.) De, mint erről már volt szó, mindig volt, ahogy ma is van olyan filozófia, mely megkísérel visszatérni „magukhoz a dolgokhoz”, s melynek befogadó közönsége lehet széles is. Dupla vagy közvetett befogadásról van vagy lehet itt szó (hasonlóan a tudomány közvetett, ideológiai befogadásához, ha nem is ugyanúgy).

Kérdezzük meg a mai politikusokat, hogy vannak-e a filozófiának vagy a művészeteknek befogadói. Márkus erre azzal válaszolhat, hogy igen, de ez nem számít, mivel a hatás a befogadóra „rossz” és „jó” egyaránt lehet. Erre meg én mondanám, hogy való igaz, de ennek belátása nem támogatja meg az ő kultúraelméletét. Márkus magaskultúra-fogalmának összes elemét figyelembe véve korunkban egyáltalán nincs többé magaskultúra. A magaskultúra annyiban történelmi, hogy az osztálytársadalmakhoz tartozik. A rendi társadalmakban még nincs magaskultúra, a tömegtársadalmakban már nincs.

Ez védhető álláspont. De akkor, kérdem, milyen szempontból, milyen alapállásból beszélünk magaskultúráról?

A nosztalgia és a székepszis álláspontjáról. Valaminek, ami szívének drága, Márkusnál vége van. Olyanok, mint én, akik szívének ugyanaz

drága, de akik nagyon szeretik a jelen művészeit, és akik a XX. századot a filozófia egyik virágkorának tartják, nem így látjuk. Akik mind a felvilágosodásban, mind a romantikában egyaránt látják azt az „égi szikrát”, amit szellemnek nevezünk, mi mindezt másként látjuk. S mert másként látjuk, „érezzük” a jelent, mely sem nem jobb, sem nem rosszabb a réginél, de a miénk.

Jó ez így. Az „agon”-nak, a filozófusok szellemi fegyverekkel vívott harcának nincs vége. Manapság a harc barátivá szelídült, minthogy az abszolút igazság alkonyának korát éljük, legalábbis a filozófiában. De nem az „igaznak tartás” alkonyáét.

Szeretném, ha Márkus nagy könyvének sok-sok befogadója lenne. Tekintsék ismertetésemet szerény vitaindítónak.

Heller Ágnes

II

FILOZÓFIA A KÉSEI MODERNITÁS KORÁBAN

Ez a vaskos kötet negyven év termését gyűjti be; pontosabban azt, ami ebből Márkus 1972 utáni munkásságának vezérfonalára felfűzhető. Kulcsszavai: modernitás, kultúra, magaskultúra, tudomány, művészet, filozófia, felvilágosodás, romantika.

Mint oly sokan a háború utáni Kelet-Európában, Márkus is marxistaként kezdte gondolkodói pályáját; ahhoz a szellemi körhöz tartozott, mely a hivatalos marxizmussal Marx humanista, szabadságelvű értelmezését, a kommunista rendszerrel a „szabad termelők társulásának” marxi utópiáját állította szembe.

A CULTURE, SCIENCE, SOCIETY tanulmányainak fontos szereplője Marx, de már csak a felvilágosodás és a romantika antinómiáival viaskodó szerzők – igaz, köztük is a legnagyobbak – egyikeként; nem irányjelzőként, melyet követve az antinómiák összebékíthetők. A CULTURE, SCIENCE, SOCIETY a posztmarxista filozófiai gondolkodás terméke; önmagát is ebben a közegben helyezi el.

A „posztmarxista” jelző nem filozófiai áramlatot jelöl, csupán a marxizmus felbomlása után különböző irányokban tájékozódó filozófusok egymással mind lazább rokonságot tartó csa-

ládját. A divergencia tényére Márkus is utal a könyv előszavában, rezignáltan állapítva meg, hogy növekvő nézetkülönbségek választják el azoktól, akikkel valaha a legszorosabb gondolati szimbiózisban élt, a Budapesti Iskola reprezentatív alakjaitól.

Nos hát milyen irányt jelölnek ki, milyen elméleti álláspontot körvonalaznak a kötetben összegyűjtött tanulmányok?

Filozófia mint interpretáció

A kérdés talán elstetettnek tűnik. A CULTURE, SCIENCE, SOCIETY tanulmányai első megközelítésben inkább eszmetörténeti, mint elméleti munkáknak tűnnek föl; kivétel nélkül filozófiai szerzők, áramlatok, rivális megközelítések interpretációjára vállalkoznak. Hol itt az elmélet, kérdezheti az olvasó.

Való igaz, ha az interpretáción *túl* keresnénk, biztosan nem találunk rá. Márkus gondolkodásáról nem fejthető le az „interpretációs burok” az „elméleti mag” végzetes sérülése nélkül. Ez a megállapítás nem egyszerűen filozófálási stílusát vagy beszédmódját jellemzi. A stílus mögött egy alapvető tartalmi megfontolás rejlik, az a felismerés, hogy a filozófiai elmélet – szemben a természettudományos elméletekkel – nem választható le az elmélettörténeti hagyomány interpretációjáról. Márkus szerint a filozófiában az elméletalkotás tevékenysége maga sem más, mint interpretáció.

Hogyan értsük ezt? A kötet egyik mérvadó tanulmánya, a MIÉRT NINCS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKNAK HERMENEUTIKÁJUK?, a következő választ sugallja. Akárcsak a tudományok, a filozófia is szakágakra bomlik. De a filozófiában a szakágakra való tagolódást átfedi egy másik: a filozófiai elmélet egymással polemizáló irányzatokra való tagolódása. Az akaratszabadság problémája terén determinizmus versus libertarizmus; a test-lélek probléma terén monizmus versus dualizmus; az ismeretelméletben empirizmus versus racionalizmus... Ezeket az irányzatokat mély, olykor áthidalhatatlan nézetkülönbségek állítják szembe egymással. Vitájuk évszázadok, némelyik esetben évezredek óta zajlik, anélkül, hogy bármelyik fél perdöntő érveléssel állt volna elő, mely a másikat álláspontjának feladására kényszerítené.

A filozófiai diszciplína e polemikus szerkezete Márkus felfogásában a legszorosabban összefügg azzal, amit az imént úgy fogalmaztam

meg, hogy a filozófiában az elméletalkotás: interpretáció. Gondoljunk egy deterministára, aki szerint minden eseményt maradéktalanul megmagyaráz a releváns múltbeli események és a természettörvények együttese. Ez a tézis tudvalevőleg súlyos következményt von maga után az akaratszabadság eszméjére nézve. Ha akaratszabadságon azt a képességet értjük, hogy a cselekvő maga válasszon x és y megcselekvése között, noha a választás pillanatát megelőző események és a természettörvények együttese előre eldönti, hogy melyiket kell választania, akkor a determinizmus kizárja az akaratszabadságot. Ha a determinista mégis fenn akarja tartani az akaratszabadság lehetőségét, akkor új interpretációt kell kínálnia a szabad akarat számára: olyat, amely kompatibilis a determinizmus tézisével, és ugyanakkor kielégítő módon számot ad arról, hogy a képességeik birtokában lévő felnőtt embereket felelősnek tartjuk a tetteikért.

Ily módon az interpretáció célja az, hogy kimutassa: noha úgy tűnik, alapvető filozófiai meggyőződéseink összeegyeztethetetlenek egymással, valójában összebékíthetők. Határesetként *minden* alapvető meggyőződésünk koherenciáját mutatja ki, azt tehát, hogy a metafizika, az ismeretelmélet, a morál- és társadalomfilozófia fő tézisei egységes rendszerbe foglalhatók, összhangba hozhatók egymással, és kölcsönösen megerősítik egymást.

Ez a megállapítás jól fedi Márkus egyik alapgondolatát, mely szerint a filozófia érvelő diszciplína, és nem mondhat le az érvelés igényéről küldetésének feladása nélkül. Ugyanakkor feszültségben is van Márkus egy másik fontos gondolatával, mely szerint a filozófiai interpretációnak nem létezik egyetlen kítüntetett, univerzális érvényű kánonja; az interpretációs kánonok kulturális képződmények, együtt változnak a kultúra történeti átalakulásaival. A konzisztencia normájához kötött, érvelő interpretáció e megközelítésben csupán egy az időben és térben változó interpretációs alakzatok sorában (lásd a FILOZÓFIAI INTERPRETÁCIÓ ÉS A FILOZÓFIA INTERPRETÁCIÓJA c., Gadamer hermeneutikafelfogását vitató tanulmányt).

Egyelőre megállnék az ambivalencia tényének rögzítésénél; a vele szembeni állásfoglalás kérdését írásom végére halasztom. Mielőtt eljutnánk odáig, többet kell tudnunk az ambivalencia mibenlétéről és indokairól. Most ezekre kérdezek rá.

A modernitás antinómiái – 1

A rendszeralkotásra tett nagy kísérletek java része a modern korra esik, ám Márkus szerint a modernitás döntő jelentőségű felismerése mégiscsak az, hogy az egységes rendszer ideálja megvalósíthatatlan; a filozófia belső meghasonlását lehetetlen feloldani (METAFIZIKA – MI VÉGRE?). Nem egyszerűen arról van szó, hogy be kell látnunk: a hagyományos filozófiai ellentétek nem békíthetők ki egymással. A modernitás új ellentéteket hozott a felszínre, és a régiek egy részét is új megvilágításba helyezte. A Márkus figyelmét magukra vonó ellentétpárok közt épp az teremt összefüggést, hogy valamiképp a modernitáshoz köthetők.

Modernitáson mindenekelőtt intézmények együttesét szokás érteni; olyanokét, mint a termelés és a szolgáltatások minden tartományába behatoló piac; a területi alapú, bürokratikus állam; az elkülönült és formalizált jogrend; a privát és a publikus szféra intézményes elválasztása; a szekularizáció, vagyis a vallás kivonulása az életviszonyok jogi és intézményi szabályozásából; vagy az önálló szervezetben űzött és a technikai fejlődés vezérlésére képes természet-tudomány térhódítása.

E fejlemények tudvalevőleg alapvető kulturális fordulatot hoztak magukkal, s ez a modernitás következő jelentésrétege. A modern világ intézményi keretei közt lehetővé vált egy sor világnézeti kérdés gyökeres átfogalmazása: mi az ember helye a világban, mi az emberhez méltó élet, mivel tartozunk önmagunknak és a többi embernek, milyen erkölcsi státus illeti meg az egyént, és milyen társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok egyeztethetők össze a minden embert megillető erkölcsi státussal. Az új megközelítés felszabadító volt, de ugyanakkor – s ez az, ami Márkus figyelmének középpontjában áll – dichotómiák egész sorát generálta vagy helyezte új megvilágításba: a természet emberi ellenőrzés alá hajtása versus a természet iránti tisztelet; autonóm életvezetés versus közösségbe ágyazottság; individualizmus versus kollektívizmus; kreativitás versus a hagyomány biztossága; az élet racionalizálása versus esztétizálása; szabadság értékeink megválasztásában versus objektív értékek utáni vágyakozás. Összefoglalóan úgy szokás leírni ezeket az ellentétpárokat, mint a modern ember- és világszemlélet kettéhasadását a felvilágosodásra és a romantikára, mint a felvilágosodás és a romanti-

ka soha le nem záruló s talán nem is lezárható összetűzését.

De hogyan jellemzik a CULTURE, SCIENCE, SOCIETY tanulmányai a kultúra modern fogalmát? A kultúrafogalom Márkus szerint a modernitás önértelmezésének egyik legfőbb eszköze. Csak modern társadalmak képesek önmagukat kulturális képződményekként, saját kultúrájukat a lehetséges kultúrák egyikeként szemlélni. Ez egyrészt relativizálja kultúrájukat, de másrészt vissza is vonja a relativitást, állítja Márkus. Az a kultúra, mely rendelkezik a képességgel, hogy kritikai távolságot teremtsen önmagától, és úgy tekintsen magára, mint egyre a sok – létező és lehetséges – kultúra között, egy bizonyos értelemben mégsem pusztán egy a sok közül. Az önreflexió, a saját kulturális hagyományainktól való kritikus távolságtéremés képessége, mely nélkül a sokféleség tézise meg sem fogalmazható, egy normatív kívánalommal szembeeszt. Mihelyt felismerjük saját kultúránk esetleges-ségét, nem fogadhatjuk el többé a benne foglalt vélekedéseket és szokásokat pusztán azért, mert adva vannak. Mindig föl kell tennünk a kérdést: rendben, ez a hagyomány, de mi igazolja a követelést, hogy gondolkodásunkat és cselekvésünket hozzá igazítsuk? S csak azt indokolt el fogadnunk, ami az észérvek próbáját kiállta.

A kultúra modern fogalma, mint azt a kötetet megnyitó, A KULTÚRA TÁRSADALMA: A MODERNITÁS KONSTITÚCIÓJA című esszé és a kötetet lezáró, A „KULTÚRA” ANTINÓMIÁI című előadásszöveg hangsúlyozza, a racionális és ezért univerzális – minden ember számára egyformán elfogadható – kultúra ideáljához, a felvilágosodás nagy ígéretéhez vezet.

Ezért aztán mindjárt átvezet az általános kultúrafogalomtól megkülönböztetett másik kultúrafogalomhoz, a populáris kultúrával szembeállított magaskultúra fogalmához is. Míg a populáris kultúra esetleges, a magaskultúra – a fogalmában rejlő igény szerint – nem az: ez a megnevezés racionálisan igazolható s ezért egyetemes érvényű – mindenki számára normatív erejű – kulturális képződményeket jelöl. Ám ez csak az első ellentétpár. A magaskultúra maga is két nagy, egymással sok szempontból ellentétes paradigmára bomlik: az egyiket a tudományok képviselik, melyek kvantitatív módszereikkel eltávolodnak a mindennapi élet antropocentrikus világszemléletétől, a másikat a művészetek, melyek úgy emelkednek a mindennapi

gondolkodás fölé, hogy közben megőrzik annak emberarcúságát.

A tudomány és a művészet nem csak az emberi szubjektivitáshoz való viszonyukban különböznek egymástól: mást és mást nyújtanak az embernek. A tudomány lehetővé teszi, hogy ellenőrzésünk alá vonjuk és saját céljaink igájába hajtsuk a természet erőit, s ugyanakkor saját egyéni és kollektív életünket is racionális és kontrollált módon szervezzük meg. A művészet pedig a szekularizálódó világban átveszi a vallás szerepéből azt, amit átvenni érdemes: mintákat ad arról, ahogy különböző korok emberei, különböző társadalmi helyzetű, különböző pszichológiai és erkölcsi alkatú emberek birkóznak az élet kihívásaival, s így lehetővé teszi az egyének számára, hogy reflektált viszonyt alakítsanak ki saját élethelyzetükhöz és céljaikhoz. Ennyiben tudomány és művészet más és más feladatot látnak el: az utóbbi a célok megfontolását, az előbbi az eszközök kiválasztását szolgálja. Ha különbségük kimerülne ebben, akkor csupán kiegészítenék egymást, konfliktus nem volna közöttük. Márkus azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a tudományok és a művészetek riválisai is egymásnak az értelmes életről alkotott elgondolásaink alakításában. Az egyik az egyéni élet és az egyének közti viszonyok racionalizálását kínálja, a másik az esztétizálásukat. S miközben a modernitás egyszerre törekszik e két ideál felé, egyidejű vonzásuknak nem lehet egyszerre eleget tenni: választani kell közöttük.

Ez azonban csak az egyik a modern magaskultúrát megosztó ellentétpárok közül. Egy másikat a kultúra ideálja és szociológiai valósága közti leküzdhetetlen feszültségként ír le Márkus. A felvilágosodás utópiája úgy szól, hogy a tudomány és a művészet mindenki számára hozzáférhető, aki az átlagember értelmi képességeinek birtokában van, s a tudomány és a művészet elsajátítása mindenki előtt megnyitja a lehetőséget, hogy ésszerűen és értelmesen rendezze be személyes életét. Csakhogy ez a vonzó utópia nem vált valóra.

Egyrészt, ami a tudományt illeti: kétségkívül igaz ugyan, hogy a tudomány eredményeinek elsajátítása nem igényel emberfölötti értelmi képességeket, ám a tudomány haladása mégis egyre kevésbé engedi meg, hogy a felhalmozott tudományos ismeretek teljessége bárki számára hozzáférhetővé váljon. A tudományos meg-

állapítások befogadásához egyre specializáltabb felkészültségre van szükség ugyanis, s ez immár nemcsak az utca emberét fosztja meg a lehetőségtől, hogy kellő jártasságot szerezzen a tudomány terén: nemritkán az egyik szakág művelője sem képes kompetens véleményt alkotni a másik szakág eredményeiről. A specializálódás megállíthatatlan folyamata – hangsúlyozza Márkus – tarthatatlanná teszi a felvilágosodás ígéretét és kívánalmát, hogy az egyén csak azt fogadja el igaznak, ami saját esze ítélőszéke előtt igaznak bizonyul.

A modern fizika eredetileg nem kizárólag fizikusokat vett célba, hanem jóval tágabb publikumot – elvben mindenkit. Célja nem pusztán szakemberek számára érthető és technikailag alkalmazható szakismeretek előállítása volt, hanem egyszerűen világszemlélet nyújtása a nagyközönségnek. Galilei és Newton azzal az igénnyel lépett föl, hogy a kereszténység rivális irányzatokra bomlásának korában biztos és megfellebbezhetetlen tudást kínáljon arról, mi Isten terve a világgal – olyan tudást, mely fölötte áll a végeérhetetlen vallási vitáknak. S bár ez a vallási cél idővel elenyészett, az igény, hogy a természettudomány igaz képet adjon a világ egészéről és az ember helyéről a világegyetemben, s ezzel eligazítson az élet alapvető kérdései között, jó darab ideig túlélte a tudomány szekularizálódását. Ma már azonban a múlté. A kortárs tudományok többé nem nyújtanak világnézetet, és nem is ígérnek ilyesmit. Nem próbálnak eligazítani az értelmes élet kérdéseiben (A „RENDISZER” UTÁN: A FILOZÓFIA A TUDOMÁNYOK KORÁBAN).

A tudomány értékességébe vetett hitet ez nem ingatja meg. Technikai sikeressége egyedülálló rangot és tekintélyt kölcsönözzön neki világnézetadó státusának elvesztése után is. Más a helyzet a művészetekkel. A művészeti avantgárd fellépése óta a műalkotások is egyre specializáltabb közönséghez szólnak. S ha ettől eltekintünk is, észre kell vennünk, hogy a kultúra demokratizálódása nem járt együtt a magasművészetek befogadói körének remélt univerzalizálódásával. A demokratikus kultúra: tömegkultúra. Popzene, comics, thriller, szerelmi giccs. A magasművészet – noha elvben bárki számára rendelkezésre áll – nem válik minden ember közös vagyonává s ebben az értelemben univerzális kultúrává. S míg a tudomány értékét specializálódása nem teszi kérdésessé, a magasművészet Márkus szerint nem mutathat fel olyan funk-

ciót, melyet a befogadók szűk körén túli társadalom számára teljesítene, ezért egyetemes értékessége megkérdőjelezhető. Ráadásul a populáris művészetektől való elhatárolhatósága is bizonytalan. Éles intézményi határvonalak nincsenek közöttük: ugyanaz a piac forgalmazza termékeiket. S az érdemi határvonalak sem élesek; mindkét irányban állandóan zajlik a kölcsönzés és idézés, és gyakran nem lehet eldönteni, hogy valamely adott mű ebbe vagy abba a tartományba esik-e.

A modernitás antinómiái – 2

Mindez talán még értelmezhető úgy, hogy a modern kultúra soha nem éri el azt a pontot, melyen a felvilágosodás ígérete valóra válna, legföljebb távolról s igen tökéletlenül közelít hozzá. Márkus azonban ennél jóval erősebb állítást fogalmaz meg. Fő tézise így szól. A felvilágosodás ideálja – az életüket autonóm módon alakító szabad és egyenlő emberek morális közössége – egyfelől csak a modernitás talaján fogalmazódhatott meg. Másfelől azonban a modernitás valósága nem csupán messze elmarad ettől az ideáltól: egyenesen a visszájukra fordítja a célokat, melyekből a modernizáció igazolást meríthet, s melyek nélkül nem igazolható.

Egyre kevésbé védhető ugyanis a vélekedés, mely szerint a tudomány a társadalom ésszerű kontroll alá vont haladásának eszköze volna; egyre nehezebb kikerülni a kérdést, nem fordult-e meg cél és eszköz viszonya; nem arról van-e szó immár, hogy a szaktudományok nem racionális, nem kontrollált haladása termel technikai újításokat, melyek azután kikényszerítik a társadalom – többé semmiféle világképpel nem igazolt, nem igazolható – változásait? Vajon nem a tudomány és a technika önmozgása válik-e céllá, s nem a társadalmi folyamatok, az emberi életek e cél eszközévé?

A munkavégző egyén számára saját tevékenysége technikailag racionális, de tágabb értelmét képtelen átlátni: szinte senki nincs abban a helyzetben, hogy megértse, munkája milyen kollektív összefolyamatba illeszkedik.

Ugyanakkor a fogyasztói döntések esztétizálódnak, az egyéni ízlés mind nagyobb szerepet játszik alakulásukban, ám az egyéni ízlés csak látszólag szuverén: valójában előre gyártott, manipulálható társadalmi kódok alakítják, melyeknek dominanciája rejtve marad a fogyasztó előtt.

A modernitás szükségszerűen hozza létre az ideálokat, melyeknek éppily szükségszerűen az ellentétét valósítja meg.

A GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK ismerőjének figyelmét aligha kerüli el a modern kultúra antinómiáinak itt vázolt jellemzése és a fiatal Marx elidegenedésmélete közti rokonság. A különbségek is szembeszökőek persze. Kevésbé lényeges, hogy Márkus leírásában kitüntetett szerep jut a fogyasztói szuverenitás ideálja és a fogyasztói igények manipulálásának valósága közti feszültségeknek, míg Marx gondolkodásának horizontján meg sem jelenik a „fogyasztói társadalom” jelenségek. Ezen a téren nem történik más, mint Marx elméleti megközelítésének kiterjesztése egy későbbi történelmi fejleményre, melyet Marx nem láthatott előre. Lényeges viszont a filozófiai perspektíva alapvető megváltozása.

Marxot az a meggyőződés vezette, hogy a modernitás antinómiái a modernizáció sajátos, kapitalista formájához kötődnek. A kapitalizmus egyszerre mutat túl a prekapitalista társadalmak fejlődési korlátain, s viszi végsőkig a korlátlan fejlődés belső ellentmondásait. Kitermeli magából a felvilágosodás ideálját, melyet a gyakorlatban mindjárt a visszájára is fordít. Közben azonban létrehozza az előfeltételeket a társadalmi fejlődés következő stációja számára, mellyel lezárul az emberiség „előtörténete”, és a megelőző korszak ígéretei immár belső ellentmondások nélkül valósulnak meg. Márkus viszont, mint a marxista hagyományból kiinduló kortársainak többsége, ezt a reményt megalapozatlannak, az „előtörténeten” túli „igazi történelem” utópiáját mélyen problematikusnak tartja.

Ezzel, úgy tűnik, a felvilágosodás által megnyitott kör bezárult. A kritika, melyet a felvilágosodás a racionális kultúrát megelőző tradíciók fölött gyakorolt, a modern kultúrára is kiterjesztendő. Ebből az alaphelyzetből indul ki Márkus, ebben a helyzetben gyökereznek a gyötörő filozófiai kérdések, melyeket elemezni és kezelni próbál.

Hogyan lehetséges egyáltalán filozófia, ha az emberiség „előtörténete” nem mutat túl önmagán, az „igazi történelem” felé? A filozófuscéh ma elevebb persze, mint valaha. A világ egyetemen több filozófiaprofesszor több filozófushallgatót okít, mint a múltban bármikor. Hatalmasat fejlődött a filozófiai analízis és érvelés

technikája. A legtöbb filozófiai probléma világos megfogalmazásának feltételeiről sokkal többet tudunk, mint elődeink.

A filozófia azonban nem csupán elemzési eszközök és érvelésmódok összessége. Nem is csupán ama problémák halmaza, melyek ezzel az apparátussal jól kezelhetők. A múltban azzal az igénnyel lépett föl, hogy a nagy metafizikai paradoxonok megoldása egyszerre mind a mindenkori jelen nagy kérdéseire is igaz választ kínál: megmutatja, hogy melyek a követésre méltó célok, milyen az értelmes, emberhez illő élet, hogyan kell az embereknek egymással bánniuk, milyen irányban érdemes folytatni megkezdett történelmüket (METAFIZIKA – MI VÉGRE?). Ebben az értelemben teszi föl Márkus a kérdést, hogy miként lehetséges filozófia a modern társadalom kulturális válsága idején.

Filozófia az antinómiák korában

Vannak lehetőségek, melyeket eleve kizár. Az egyik a visszatérés a modern racionális gondolkodás előtti állapotba. E mögött az a nézet rejlik, mely szerint az ember autentikus lényegét a gondolkodás valamiféle ősalapota jelenítené meg, ahol objektív és szubjektív még el sem különült egymástól. Nietzsche, Heideggerrel említi Márkus e megközelítés klasszikus képviselőiként.

A másik elutasítandó lehetőséget a posztmodernnel azonosítja. A posztmodern nem tagadja meg a modernitást, de nem is fogadja el kitüntetett történelmi magaslatként, ahonnan nézve az eddigi történelemnek és a most megnyíló alternatíváknak értelem tulajdonítható. Ennyiben radikálisan kritikai álláspontra helyezkedik. Kritikája azonban a kritikai gondolkodás alapvető feltételének, az objektivitásigénynek, az igaz és hamis megkülönböztetésére való törekvésnek elvetésén alapul. A posztmodern megközelítésében minden állítás pusztán szöveg; a rivális állítások nem ugyanarról a – szövegen túli – valóságról, hanem különböző szövegekről szólnak: szövegolvasatok csupán, melyek ugyanakkor összemérhetetlenek egymással, s ezért nem lehetséges köztük érvelő vita, csupán beszélgetés. Ez pedig Márkus számára elfogadhatatlan (lásd A RENDSZER UTÁN).

Ótehat mind a modernitás visszavételét, mind a rá jellemző kritikai attitűd feladását elutasítja. Egyetért azzal, hogy a filozófia nem kínálhat végső megoldást a modernitás válságára. Mi az,

amit mégis kínálhat, és kínálnia kell? Erről Márkus – akár ugyanazon az íráson belül is – két különböző állítást tesz.

Néhol azt mondja, a filozófia egyáltalán nem jelölhet ki haladási irányokat, nem adhat meg-alapozást a történelmi cselekvés céljai számára. Arra kell szorítkoznia, hogy a lehetséges célok közötti választást segítsen megfontoltta és racionálissá tenni. Amit megtehet és meg is kell tennie, abban áll, hogy általános gondolati tájékozódást ad dezorientációérzés és kontingencia-élmény jellemezte történelmi helyzetünkben. Más szóval, a filozófia dolga annyi – ám ez nem kevés –, hogy segítsen távolságot teremteni megszokott gyakorlatainktól; segítsen abban, hogy az előttünk lévő alternatívák világos ismeretében felelős döntéseket hozzunk.

Az így jellemzett filozófia nem célok, elvek és ideálok egy bizonyos együttesét próbálja igazolni, hanem a célok, elvek és ideálok közti felelősségteljes választást mozdítja elő, abban segítve címzettjeit, hogy tudatosan nézzenek szembe a történelemmel, melynek folytatói, és a folytatás lehetőségeivel, melyek közül valamelyik mellé odaállnak. Nem foglal állást a korral – a modernitás korával – szemben, csupán eszközöket nyújt az embereknek, hogy ők maguk állást foglaljanak.

Ám ez csak az egyik lehetséges olvasata a CULTURE, SCIENCE, SOCIETY lapjain körvonalazódó elgondolásnak. Egy másik olvasat arra építve fejthető ki, hogy Márkus egyértelműen elkötelezi magát a felvilágosodás etikai alapeszméje, az emberi autonómia gondolata mellett. Szilárd meggyőződése, hogy az emberhez méltó élet az autonóm módon vezetett élet, s hogy bármely társadalom megítélésének elsődleges mérceje: biztosítja-e s minden tagja számára egyenlően biztosítja-e az autonóm életvezetés anyagi és intézményi feltételeit.

Ebben az olvasatban Márkus filozófiafelfogása nem formális; nem szorítkozik arra, hogy bármiben álljanak a versengő értékek, a filozófia racionális mérlegelési technikákat kínáljon a köztük való választás számára. Konceptiója elkötelezett az egyén autonómiájának, szabad fejlődésének materiális értékei mellett. A filozófiából meríthető „hasznot” nem a racionalitás instrumentális előnyeként határozza meg, hanem egy *önérték* gyanánt jellemzett készség – a magunkért való tudatos felelősségvállalás – kiműveléseként.

Ez a megközelítés a modernitáshoz való sajátos viszonyt feltételez. A modernitásra jellemző intézmények és koordinációs mechanizmusok Márkus értelmezésében egyszerre teremtik meg az emberi autonómia kibontakozásának lehetőségét, és sodorják végveszélybe az egyéni életvezetés és a közösségi cselekvés autonómiáját. Kettősségüket teljesen felszámolni, eleve kiküszöbölni nincs mód – ennyiben az elidegenedés az az ár, amit az autonómiáért cserébe fizetni kell. De a modern ember kiszolgáltatottsága más – még ha olykor súlyosabb is –, mint a hagyományos alárendeltség. Az utóbbi lényegében adva van: kritikára, változtatásra rendkívül szűkös lehetőséget hagy. A modern társadalmakban viszont akár a személytelen mechanizmusoknak, akár meghatározott embereknek, embercsoportoknak való kiszolgáltatottság mindig kritikai vizsgálat tárgyává tehető, és mindig kutatni lehet a pontokat, ahol megszüntethető vagy legalább enyhíthető. A felvilágosodás örökségének vállalása e kritikai kutatás – soha le nem záruló – folytatása mellett kötelez el.

Túl az ambivalencián

Melyik olvasat fedi Márkus elgondolását? Mivel a második magában foglalja az elsőt, a kérdés pontosan feltéve úgy hangzik: jogosan tulajdonítjuk-e Márkusnak a kettőt együtt?

Amikor, idestova húsz éve, Márkus KULTÚRA ÉS MODERNITÁS című kötetéről (Budapest: T-Twins, 1992) írva próbáltam megfejtetni nézeteit, magától értetődőnek tekintettem, hogy ez az ökümenikus olvasat a helyes (FELVILÁGOSÍTÓK SZÉPUNOKÁJA, *Holmi*, 1992. december). Ma úgy látom, hogy az „ökümenikus olvasat” nem magától értetődő.

Ha magától értetődőnek vesszük, ezzel eltoljuk magunktól a kérdést: miért beszél Márkus nem is ritkán úgy, mintha az első olvasatot tenné magáévá? Miért mondja például a Gadamer-tanulmányban, hogy a konzisztencia normáján alapuló, érvelő interpretáció kánonja csupán egy az időben és térben változó kánonok sorában?

Ez a kérdés választ kíván. Mai szemmel újraolvasva Márkust úgy tűnik, a kulcsot „a modern kultúrafogalom antinómiái” kifejezés elemzése adhatja meg. Az „antinómiák” terminust Márkus legalább három különböző értelemben használja. Egyrészt *ellentétpárokat* jelöl vele; olyan jelenségeket, mint amit Marx elhíresült fordulata így jellemez: „*tervszerűség az üzemen belül*,

anarchia az üzemen kívül”. Ebben az olvasatban arról van szó, hogy a kapitalizmus megteremti ugyan a tervszerű gazdálkodás feltételeit, de csak szűk körben képes teret biztosítani a számukra; a termelés előretelít, ésszerű megszervezése itt a piac utólag, vakon, „az emberek háta mögött” érvényesülő szabályozó mechanizmusba ágyazódik. Az „antinómiák” egy másik jelentése arra utal, hogy a modernitás világa egyszersmind elkerülhetetlen *értékkonfliktusok* világa is. Ismét Marx példájával élve: az üzemen belüli racionális munkaszervezés ára a munkás személyes függése a tulajdonostól és a tulajdonost képviselő termelésirányítóktól; a piacon nincs személyes függés, a piaci szereplők önálló szerződő felekként lépnek kapcsolatba egymással, ám az általános személyi önállóságért itt azzal kell fizetni, hogy valamennyien senki által nem kontrollált, személytelen mechanizmusoktól függenek. Végül az „antinómiák” kifejezésnek egy harmadik vetülete is lehetséges. Ebben a vetületében a kifejezés *fogalmi inkonzisztenciát* jelent: például azt, hogy valamely adott elgondolás egyszerre kötelez el két állítás mellett, melyek egyikét sem lehet elvetni az elgondolás feladása nélkül, melyek azonban nem lehetnek egyszerre igazak. Marx példájánál maradva: ha helyeseljük az üzemen belüli gazdálkodás tervszerű voltát, akkor Marx szerint nem helyeselhetjük a piac anarchikus működését; ha helyeseljük a piaci szereplők közti jogegyenlőséget, akkor nem helyeselhetjük az üzemen belüli alá-fölérendeltségi viszonyokat: ezek tehát egymással összeegyeztethetetlen értékítéletek.

Marx számára a fogalmi inkohereciaként értelmezett antinómiák rögzítése nem okoz gondolati problémát. Részint azért, mert nem látja tisztán a különbséget a fogalmi inkoherecia és az empirikus konfliktus között. De ha tisztában látna, akkor is azt mondhatná, hogy az inkoherecia a kapitalizmus történeti alakzatának velejárója; amit az emberiség eljut a kapitalizmuson túli világba, az alapvető értékítéletek összeegyeztethetlensége is eltűnik.

Ebben az egerútban Márkus már nem hihet, s ezért szembe kell néznie vele, hogy a marxi utópia feladása a filozófiai kritika lehetőségét illetően is radikális kételyeket ébreszt – legalábbis akkor, ha az „antinómiák” terminus mindhárom olvasatát fenn kívánja tartani.

Véleményem szerint az első két olvasat – elmentétpárok, értékkonfliktusok – megengedi azt

az elgondolást a modernitás filozófiai kritikájáról, mely szerint a filozófia, jóllehet belátja a felvilágosodás ígéretének tarthatatlan voltát, a felvilágosodás alapvető elvei, értékei és ideáljai mellett változatlanul elkötelezett maradhat, és érdemi támpontokat kínálhat mind az egyén etikai választásaihoz, mind a társadalom kollektív döntéseisehez. Az egymás mellett létező ellentétek és az értékkonfliktusok tényei nem zárják ki ugyanis, hogy a felvilágosodás csak részlegesen és olykor csak egymás rovására megvalósítható értékeit egyszerre tartsuk megvalósításra méltónak.

Ha azonban Márkus a harmadik olvasat – az inkonzisztencia tézise – mellett is elkötelezi magát, akkor ez a lehetőség nem áll nyitva előtte. Mert ha az autonóm életvezetés, a szabadság, a tolerancia, az egyenlőség és igazságosság elvei csak együtt tarthatók, ám ugyanakkor ki is zárják egymást, akkor a felvilágosodás álláspontját a maga egészében kénytelenek vagyunk elvetni. Nincs konzisztens mércénk, melyhez etikai választásainkat és kollektív döntéseinket hozzáigazíthatnánk; a felvilágosodás hagyatékát folytatva legalábbis nem alkothatunk ilyen mércét magunknak.

Ma úgy látom, Márkus nem tisztázza egyértelműen, hogy elfogadj-e az inkonzisztencia olvasatát is. Hajlik rá, hogy elfogadja; ha nem így volna, nem ingadozna a filozófia küldetésének két értelmezése között. Igaz, az inkonzisztenciátézist explicít módon csak egy olyan eszszében fogalmazza meg, melyet nem vett föl a CULTURE, SCIENCE, SOCIETY írásai közé. A SZABADSÁGRÓL című tanulmányára gondolok (lásd METAFIZIKA – MI VÉGRE? Osiris, 1998). E tanulmány tézise szerint a szabadság modern fogalma negatív és pozitív szabadságra hasad szét. Politikai jelentésében a pozitív szabadság az emberek közti viszonyok jogi és közpolitikai kereteinek kialakításában való *részvétel* szabadságát jelenti, míg a negatív szabadság az egyéni életvezetésnek a politikai *beavatkozástól* való szabadságát. A negatív szabadság ideálja hivatott kijelölni a normatív határokat, melyeket a jogalkotói és közpolitikai döntések nem léphetnek át. Erre azonban elvi okokból nem képes: Márkus szerint a kétféle szabadság gyakorlásának elhatárolása óhatatlanul önkényes állami döntések műve, s ebben az értelemben a modern szabadságesszme inkoherens. Ugyanakkor nem lehet lemondani róla, mert az uralom és elnyomás

jelenségeinek elvi kritikáját csak ennek terminusaiban lehet megfogalmazni. Egyszóval, a modern társadalom gyakorlatai csak akkor folytathatók, ha úgy kezeljük a szabadság eszméjét, *mintha* konzisztens – vagy azzá tehető – volna, miközben tudván tudjuk, hogy nem az. Szokatlan módja ez a filozófiai érvelésnek: nem a filozófiai elvek korlátozzák az elfogadhatót, védhető gyakorlatok körét, hanem az elfogadott gyakorlatok folytatásának igénye korlátozza a vállalható – vagy eldobandó – filozófiai elméletek körét.

Szokatlan – és radikálisan eltér a felvilágosodás kiindulópontjától. A felvilágosodás onnan indult el, hogy a kulturális gyakorlatokat nem igazolja elfogadottságuk ténye: minden gyakorlattal szemben megfogalmazható a követelés, hogy igazolja magát az ész ítélőszéke előtt. Márkus helyesli ezt a kiindulást, ám az általa bejárt utat végigkövetve mégis arra a következtetésre jutunk, hogy a felvilágosodás filozófiai pozíciója elméletileg védhetetlen – hisz inkonzisztens –, a fenntartását igazoló praktikus megfontolás pedig ellentmond neki, mert ez úgy szól, hogy az elfogadott gyakorlatok folytatásának igénye – egy pusztán tényyszerűség – kedvéért kell kitarítani mellette. A felvilágosodás legalapvetőbb gondolatát kell elvetni a felvilágosodáshoz való hűség kedvéért.

A konklúzió önként kínálkozik. Márkus egész vállalkozásának sorsa függ az „antinómiák” jelentésétől; közelebről attól, hogy a modernitás kultúráját filozófiai alapjainak inkonzisztenciája értelmében is antinomikusnak kell-e tekintenünk. Ha a válasz pozitív, akkor a felvilágosodás alapvető elvei, értékei és ideáljai mellett kitartó, érdemi orientációt nyújtó filozófiai kritika nem lehetséges, s akkor Márkus álláspontja – szándékaitól teljesen függetlenül – az ellenfelvilágosodás valamelyik változatára redukálódik: vagy a modernitás múltba forduló elutasítására, vagy az „anything goes” posztmodern jelszavára. Aki – Márkushoz hasonlóan – ki akar tartani a filozófiai kritika modern eszméje mellett, annak abban a reményben kell a filozófiát művelnie, hogy a kritikai mércéül szolgáló elvek, értékek és ideálok számára konzisztens értelmezés adható. Nem engedhet a konzisztencia követelményéhez kötődő, érvelő filozófia ideáljából.

Írásom elején egyetértően hivatkoztam Márkus megállapítására, hogy a filozófiai elmélet

egymással polemizáló irányzatokra tagolódnak, melyek közt évszázadok, némelyik esetben évezredek óta zajlik a vita, anélkül, hogy bármelyik fél perdöntő érveléssel tudott volna előállni. Nem minősíti e megállapítás eleve hiú ábrándnak a konzisztencia követelményéhez kötődő, érvelő filozófia ideálját?

Véleményem szerint nem. Bár a legfontosabb filozófiai viták nem kecsesgetnek a nézetkülönbségek meghaladásával, ez nem jelenti, hogy ne volnának valódiak. Mindkét oldalon érvek hangzanak el, mindkét álláspont addig tartható, amíg legalább annyira sikeres a vele szemben felsorakoztatott ellenvetések kivédésében, mint a riválisa. Menet közben mindkét koncepció változik, pontosabbá és konzisztensebbé válik – még ha nem várható is, hogy bármelyikük oly pontra jusson, ahol már nem lehet fogást találni rajta.

Ezért az itt körvonalazott filozófiai ideált nem teszi tarthatatlanná, és nem üresíti ki a tény, hogy a rivális álláspontokat mély és maradandó törésvonalak választják el egymástól. Aki a felvilágosodás örökségének leglényegét, a racionális kritika eszméjét fenn kívánja tartani, annak a konzisztencia követelményén alapuló, érvelő filozófia ideálja mellett is ki kell tartania. Össze kell békítenie az interpretációs kánonok időbeli és térbeli változatosságának tényét azzal a normatív megállapítással, mely szerint a konzisztenciára törekvő értelmezés kánonja fölötté áll riválisainak. Márkus nem foglal állást e konklúzió mellett, de – nekem úgy tűnik – nincs harmadik álláspont: vagy a konzisztencia követelményét fogadjuk el, vagy az ellenfelvilágosodás valamely változatát.

Kis János

III

A KULTÚRA KORA

Kultúrfilozófiát művelni Márkus György értelmezésében nem más, mint egyfajta „megbékélést” szolgálni, a felvilágosodás dialektikájának kiélezése helyett (a kultúrkritika helyett) annak feloldására törekedni. Olyan „*elvesztett filozófia*” ez, amelynek „*utolsó nagy képviselője*” Ernst Cassirer volt (500.), akiről ma már legfeljebb mint rendkívül művelt filozófiatörténészről tudunk, fő művei és állításai kiestek a filozófiai kánon-

ból. Éppen azok a nagy kultúrkritikusok (Heidegger, Adorno vagy Lukács) vetettek árnyékot művére, akikkel szemben kultúrfilozófiáját megalkotta. Márkus széles optikával, nagy kontextusba, az európai kultúra modern történetébe ágyazva, és makro lencsével, szűk környezetébe, a XIX–XX század filozófiai környezetébe helyezve egyaránt kérlelhetetlen konzekvenciaként állapítja meg, hogy e filozófia bukásra volt ítélve. A XX. század a kultúrkritika évszázada volt, ami zseniálisan produktív és megalakulás nélkül pusztító módon határozta meg a század képét. És mégis. Márkus György filozófiai írásainak gyűjteménye, hat és fél száz oldalnyi sűrű filozófiatörténeti szöveg egy új kultúrfilozófiát körvonalaz.

Negyvenévesnyi munka termése áll előttünk, tanulmányok, amelyek azonban nem feltétlenül az akadémiai tudományosság filológiai mindezt elváró formáját követik, hanem egy-egy rövid szövegben a filozófiai műveltség szinte teljes totalitását mutatják fel, vagy legalábbis utalnak arra. Nem esszék ezek, de nem is szak tudományos írások, hanem filozófiai állítások. Ha szabad ilyen mondvasínált megkülönböztetést tennem: rendszer nélküli, de nem rendszertelen filozófiai állítások. Márkus nem törekszik rendszeralkotásra, de az írások mégiscsak körvonalaznak egy nagyon is határozott és az előszóban nagyon is határozottan vállalt filozófiai nézőpontot: a kultúra filozófusának nézőpontját. De a kultúra filozófusa még nem feltétlenül kultúrfilozófus. A kultúráról filozófiai módon gondolkodni vagy a modernitás kulturális konstitúcióját kutatni még nem jelenti a felvilágosodás (a modernitás) dialektikájának kibékítését. Ha valóban létezik ilyen intenció (és nem csupán filozófiai szimptom csal), akkor az csupán implicit, a szövegek mélyén és legfőképpen az egyes szövegek kapcsolata által bontakozik ki. Explicitté tenni az intenciót filozófiai szövegeértelmezést igényel, és ez természetesen legalább annyira konstrukció, mint rekonstrukció.

Próbálkozzunk meg hát egy új kultúrfilozófia alapvonalainak rekonstrukciójával.

A felvilágosodás dialektikája

Modern és posztmodern: elhasznált, szinte használhatatlanná vált fogalmak, Márkus csak nagyon óvatosan, távolságtartó módon használja őket. Az, hogy mégis itt kezdjük, fenomenoló-

giai nézőpontunknak köszönhető: a kultúra közvetlen adottságát tekintjük elsőként megjelenőnek. Márkus számára a modern és a posztmodern szituáció egyaránt a felvilágosodás dialektikájából eredeztethető. Márpedig amennyiben ugyanabból az alaphól származnak, a kettő közötti különbségtétel csupán látszat. De a látszat nem semmi, nem „puszta látszat”, hanem – ahogy Hegel mondja – a lényeg (jóllehet téves) megjelenése. A felvilágosodás dialektikája különbözőképpen fejeződik ki a modernitásban és a posztmodernitásban. Mi is azonban a felvilágosodás dialektikája?

Márkus alapvetően hegelianus maradt, olyan örökség ez, ami a Budapesti Iskola egyik legkonokabb jellemzője. A „*felvilágosodás dialektikája*” kifejezést nem Adorno és Horkheimer könyvének értelmében használja, hanem annak forrása, Hegel modernitáskritikája értelmében. Habermas volt az, aki a „*modernség filozófiai diskurzusának*” születését egyértelműen Hegelhez és a felvilágosodás dialektikájának hegeli értelmezéséhez kötötte.¹ Ebben az értelemben Márkus ennek a diskurzusnak a hagyományát folytatja. Korai antropológiai értelmezéséhez képest a kései megközelítés ha nem is radikális szakítás, mindenképpen határozott hangsúlyeltolódás és törés. Meg kell még vizsgálnunk, hogy mennyiben értelmezhető ez a törés éppen Habermas kritikájára adott válaszként, hiszen a FILOZÓFIAI DISKURZUS A MODERNSÉGRŐL egyik fejezete éppen Márkus antropológiai Marx-olvasatának kritikájára építi fel a „*termelési paradigma elarulásának*” téziséét.² Itt azonban még csak a kiindulópontot kell rögzítenünk. Hogy ugyanis hogyan értelmezzük Hegelnek a felvilágosodás (a modernitás) önmagát felszámoló mozgását illető kritikáját, döntő lehet, ha valóban komolyan vesszük a „*világnézeti filozófia*” (kultúrfilozófia) alapvetéseit, azazhogy egy filozófiai rendszer elsősorban nem a (természet)tudományos kijelentések objektivitásgényével lép fel, hanem maga is objektivitást termel, világot definiál. A felvilágosodás hegeli dialektikája Márkusnál specifikusan mint a kultúra dialektikája kap értelmet, mert számára – és értelmezése szerint Hegel számára is – a modernség a kultúra korszaka. Hegel kultúrafogalmát külön írás elemzi a kötetben, amelynek látszólag egyszerű mondandója, hogy noha Hegel csak a legkritikább esetben használja a „*Kultur*” kifejezést, filozófiájának mégis központi jelentőségű

gondolata a kultúra korszakának elemzése, csak hogy ehhez egy rokonértelmű kifejezést használ: a *Bildung*ot.

Márkus állítása szerint Hegel a *Bildung* fogalmát több és sokszor egymásnak látszólag ellentmondó értelemben használja. (400.) Egyszerre nevez meg általa egyéni tanulást-tanítást és közösségi társadalmiasulást, de legfőképpen egyszerre nevezi *Bildung*nak a felvilágosodás önfelszámoló mozgását, valamint az ezen az alapon létrejött modernséget mint korszakot és az azzal szemben álló Szellemet, mint valódi önmeghatározást, mint „*szubsztancialitást*”. A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA idevonatkozó fejezete a felvilágosodásnak azt a dialektikáját vizsgálja, ahogy a felvilágosodás harca a kultúra világának megteremtéséért felszámolja magát. A „*kultúra*” kifejezésnek két eltérő modern értelme van: széles értelemben mindazt jelenti, ami szemben áll a természettel, ami emberi tevékenység nyomán jön létre, szűk értelemben azonban csak a „*magaskultúrát*” értjük alatta, mindazokat az „*objektívációkat*”, amelyek egy nagyon is jól körülhatárolt tevékenység eredményei. Hegel e két kultúrafogalom közvetítésének kérdésére ad választ, arra a kérdésre, mi a kettő viszonya egymáshoz. A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJÁ-ban a *Bildung* világa a széles értelemben vett kultúra világa: mindannak világa, ami elidegenedett a szellemtől. E világ azonban kétféle tudat tárgya lehet: a hívó tudaté, a vallás egy „*közvetlen*” formájában, valamint a felvilágosodás „*tiszta belátásáé*”. Ez utóbbi és csak ez utóbbi jelentheti a kultúra önreflexióját (éppen ezért kerül szertűzésbe az instituált vallással). A felvilágosodás nem más, mint a kultúra önreflexiója, a kultúra valódi szelleme, „*amely azt kiáltja oda minden szellemnek: legyetek önmagatokért azok, amik mindnyáján magánvalóságotok szerint vagytok – ésszerűek*”.³

Csakhogy a felvilágosodás önmaga ellentétébe fordul, mert „*túlkulturalódik*” vagy „*jébrekulturalódik*”: mivel a kultúrát végső értéknek tekintti, „*antitermészetet*” hoz létre, végső soron pedig instrumentalizálja a személyt. Vagy mint puszta eszközt és tárgyat, vagy mint urat, aki a társadalomra tárgyként tekint (407.), de mindenképpen mint a felvilágosodás szellemével – a széles értelemben vett kultúra valódi magára találásával szemben – elkülönülőként. Hegel szerint azonban e dialektikából nem visszafelé, hanem előre van csak kiút: létrehozni a valódi

kultúrát, amely adekvát módon, az eredeti intencióhoz hűen juttatja célba a felvilágosodást. Ennek a kultúrának a neve Hegelnél nem más, mint *abszolút szellem*. Az abszolút szellem, tehát a művészet, a (nem közvetlen) vallás és a filozófia feladata, hogy a kultúra korában, a felvilágosodás vagy a modernitás korában megteremtse a kultúra valódi önreflexióját. Az „*abszolút szellem*” Hegel kifejezése a kultúra szűken értett értelmére: a „magas” kultúrára. Márkus ezt a szerkezetet veszi át Hegeltől: a kultúra szűk értelemben nem más, mint a széles értelemben vett kultúra önreflexiója, nem egy ismeretelméleti reflexió értelmében, hanem a legsajátabb céljának kibontakoztatása értelmében.

A (szűk értelemben vett) kultúra tehát azzal definiálható, hogy a modernitás projektjének letéteményese. Ily módon semmi köze az „elit-kultúrához”, nem arról van szó, hogy az „alacsony kultúrával” valamiféle társadalmi hierarchia alapján állna szemben. Márkus rámutat, hogy a kulturális autonómia legnagyobb elgondolója, Adorno esetében bőven találunk olyan műveket és szerzőket, akiket a „magas” kultúrába sorolunk, de ő mint a „kulturipar” termékeit jellemez (Wagner a legnyilvánvalóbb példa). A kultúra szűk, hegeliánus fogalma nem a „magaskultúra” fogalma. Márkus négy pontban határozza meg a jellemzőit: 1. autonóm; 2. objektívációkat, műveket hoz létre; 3. idealizál; 4. innovatív. Kultúrának szűk értelemben csak azokat a tevékenységeket nevezhetjük, amelyek megfelelnek e történetileg kialakult kritériumoknak. Itt csak arra a hívjuk fel a figyelmet, hogy a kultúra korszakának (a modernitásnak) sokak által diagnosztizált elmúltával Márkus értelmezése szerint ezek a jellemzők egyenként és összességükben ugyan az ellentétükbe fordultak, de az ellentét csupán a meghatározás egyik formája: a posztmodern maga is modern.

Exkurzus: A termelés problémája

Ahogy említettük, Márkus korai (1980 előtti) nézeteinek legfontosabb kritikáját Habermas fogalmazta meg. Még pontosabban maga is csupán válaszolt arra a kritikára, amelyet Márkus a *LANGUAGE AND PRODUCTION* című könyvében adott elő, e válaszban szándékai szerint kimutatta, hogy a „*termelés paradigmája*” (ez Márkus kifejezése, amelyet a „*nyelv paradigmájával*” állított szembe)⁴, „*elavult*”. Habermas legfontosabb általános kritikai észrevétele a „praxisfilozó-

fiákkal” szemben arra vonatkozott, hogy azok nem képesek „*belső kapcsolatot teremteni*” „*gyakorlat és racionalitás*” között.⁵ Ez nagyjából azt jelenti, hogy a termelés fogalmára alapozott kritikai filozófia ugyan el tud számolni a társadalmi gyakorlat által létrehozott (materiális és szellemi) termékek kettős – emancipált és eldologiasodott – jellegével, de nem tud elszámolni az azokat előállító társadalmi gyakorlatok különbségével (azok különböző „*racionalitásával*”): összemosza a célracionális cselekvést a kommunikatív cselekvéssel). A „praxisfilozófia” ismeri kétfajta tárgyiaság, az elidegenedett munka (áru-fétis) és az interszjektív előállított kulturális tárgyiaság (a szabad, emancipált tevékenység nyomán létrejövő tárgyak) különbségét, de csak a termelés gyakorlatát ismeri el, amelyben ez a kettő – Habermas értelmezése szerint – valamiképp összemosódik. A termelés paradigmája monolit társadalmat tételez fel, amelyből hiányoznak a különböző cselekvési lehetőségek. A Budapesti Iskola képviselői (elsősorban Heller és Márkus) a hatvanas-hetvenes években a késői Lukácshoz kapcsolódva megkülönböztetnek általában vett „*objektívációt*” és szűkebb értelemben értett „*eldologiasodást*”, de az a döntésük, hogy minden emberi tevékenységet a termelés modelljére vagy paradigmájára redukáljanak, okozta, hogy nem voltak képesek elszámolni differenciált társadalmi gyakorlatokkal, legfőképpen a „*megértésre orientált cselekvéssel*”, azaz a kommunikatív cselekvéssel, amely egyedül képes az „*emancipáció távlatának*” megteremtésére.⁶

Még vázlatosan sem lehetséges itt elemeznünk ezt a régi vitát, de nem is igazán szükséges. Habermas abból a szociológiai nézőpontból, amelyből a társadalmi modelleket értékeli, valószínűleg nehezen cáfolható. Ám a „*termelésparadigma*” felett kongatni a lélekarangot meg lehetõszen elietettnek tûnik 1985-ben, legalább is Deleuze és Guattari kapitalizmuselmzései és a vágy anarchisztikus termelõerejének általános elmélete hatástörténetének fényében. Valójában éppen a '80-as években tûnnek fel olyan – akkor még jórészt a filozófiai kánon háttérébe húzódó – gondolatok (a fenomenológia reneszánsza, a radikális Spinoza-recepció újjáéledése, az egykori Althusser-tanítványok filozófiai emancipálódása, valamint a már említett Deleuze és Guattari filozófiája), amelyek az ezredforduló után elhomályosították a kritikai filozófia „*kom-*

munkatípus fordulatát”, és nagyon is abba az irányba mutattak, amelyet Habermas „*praxisfilozófiaként*” definiált. Márkus azonban más irányba mozdult el a „*termelésparadigmától*”, és minket itt most kizárólag ez érdekel. Míg a korai Márkus számára a termelés antropológiai fogalom, az emberi tevékenységet univerzális módon jellemzi, addig a kultúrfilozófus Márkus számára a termelés a modernitásnak, a kultúra korának jellemzője. Ily módon tulajdonképpen historizálta a termelés fogalmát: míg a korai Márkus számára a termelés elmélete a historizmus lehetőségfeltétele, a késői számára annak terméke.

Termelésen Márkus sohasem pusztán technikai munkát értett. Legfontosabb célkitűzése éppen az volt, hogy bemutassa, Marx elméletében lényegi különbség van munka és termelés között, mert míg az egyik csupán meglévő szükségletek kielégítését jelenti, addig a másik új szükségletek, új kultúra termelését is. (49.) A termelés általánossága azt jelenti, hogy minden emberi tevékenység valamilyen tárgyiságot hoz létre: a művészetek, a filozófia, a tudomány éppúgy, mint a kétkézi munkás, *objektívációs* gyakorlatot végez. Az objektívációk azonban mindig valamilyen szükségletet elégitenek ki, és ez egyfajta „*anyagcsere-folyamatként*” teszi leírhatóvá az emberi tevékenységeket: a tárgyak vagy elfogyasztatnak, vagy elhasználódnak, így újra kell őket termelni, ez biztosítja az anyagi és szellemi javakra mutató folyamatos igényt. Ez a modell egyébként Habermas kritikájának szűkebb célpontja volt. De Márkus számára már korai írásaiban sem annyira az anyagcsere a fontos, hanem bizonyos strukturális mozzanatok, méghozzá azok, amelyek szerint a termelés egyben társadalmi kapcsolatok újratermelése is (e pontban és valószínűleg valóban ebben az egyetlen pontban értelmezése meglepően közel áll Althusseréhez). Mivel a termelés fogalmában a szükséglet (a fogyasztás) fogalma *belső mozzanat*,⁷ azaz nem valami, ami később járul hozzá, hanem éppenséggel olyasmi, ami nélkül maga a termelés fogalma elgondolhatatlan, ezért itt nem egyszerűen arról van szó, hogy az valamiféle „*célracionális*” cselekvés, egy előre adott, heteronóm igény kielégítése lenne, hanem genuin önmeghatározás, amely maga jelöli ki saját célját (autonóm). Ez a céljelölés pedig olyan *interszubjektív* társadalmi gyakorlat, amely nem az egyének feletti („*szupraindividuális*”) ész valamiféle hegeli kifejeződése, hanem a (történe-

teleg) adott társadalmi cselekvésük eredője.⁸ Másként megfogalmazva Marx termelés alatt egyszerre érti az arisztotelészi *poiesis* és a *praxis* fogalmait: a termelés egyszerre létrehozás és interszubjektív megfontolás (48. k.).

Amit a kulturális fordulat újdonságként hoz ezen elemzés számára, az az, hogy Márkus a termelés ilyen szerkezetét speciálisan modern jelenségnek tekinti. Egyáltalán nem egyértelmű például, hogy a modernitást megelőző gyakorlatok objektívációs eljárások voltak-e egyáltalán. Számtalan olyan területet tudjuk megnevezni az emberi tevékenységnek, amelyekben a „*kultúra korát*” megelőzően nem hoztak létre elsajátítható tárgyiságokat, vagy legalábbis nem ez volt a céljuk, és csak utólag értelmezzük azokat objektívációként. És legfőképpen éppen a „*kultúra*” feltételezeten minden korban meglévő területén találunk ilyesmit. A filozófia például a klasszikus korban nem elsajátítható, megtanulható, diszciplinárisan osztályozható és elméletként „*felhasználható*” rendszert hozott létre, hanem elsősorban egyfajta életstílust, *ethoszt*. Márkus Gadamer kritikájával mutatja be bármiféle interpretációs modell univerzális érvényességének kudarcát. Az elemzett példa Diogenész Laertiosz A FILOZÓFIÁBAN JELESKEDŐK ÉLETE ÉS NÉZETEI című munkája. Itt azt a változássorozat követi nyomon, ahogy „*a lét igazsága utáni nyomozás, amelyet a kérdés és válasz dialógusa vagy pedig a hasonló lelkiületek lezárhatatlan kutatása valósított meg [...] doktrínává válik, amelyet a tanár ad át a tanulóknak*”. (94.) Ebből egyrészt az látszik, hogy a klasszikus görög filozófiában egyáltalán nem objektívációs formája volt a filozófiának, másrészt Diogenész Laertiosznál pedig nem modern értelemben vett (autonóm) objektívációs forma volt az, hanem egyszerűen csak *topoi*, idézhető helyek összessége, amelyek valamiféle retorikai kompetenciát biztosítanak, elsajátítható műveltséget, amit a szóok felhasználhat. Az a kritika, amelyet Gadamerrel szemben e példa alapján megfogalmaz, éppígy alkalmazható korai munkásságára is: a termelés antropológiai elmélete univerzális interpretációs modell volt.

Márkus tehát nem cáfolta és nem is fogadta el Habermas kritikáját: historizálta azt. A termelés paradigmája történeti termék. Éppenséggel a modernitás által létrehozott kultúrafogalom az, amely magát mint olyan autonóm objektívációs folyamatot gondolja el, amely tárgyyszerű

tudást (filozófiai rendszereket, műalkotásokat, tudományos elméleteket) hoz létre vagy termel. És éppenséggel ez okozza azt is, hogy amikor – legalábbis *tényszerűen* – megszűnik a kultúra illetén fogalma, az objektivációk maguk is felbomlanak, „*deobjektívizálódnak*”. (30.) Ezzel pedig kezelhetővé válik Habermas harmadik ellenvetése, amelyet egyébként kifejtetlenül hagyott a FILOZÓFIAI DISKURZUS-ban: mi történik „*a termelés paradigmájával*”, ha véget ér a munka korszaka, mint ahogy ezt az eseményt szociológusok diagnosztizálják. A filozófiai rendszerek eltűntek, a műalkotások efemer „eseményekké” váltak, a tudományos elméletek a tudáspolitikai döntések heteronómiájának kiszolgáltatott kísérlet sorozatokká váltak, sokszor valódi koherens, elsajátítható elmélet nélkül. (30–34.) A termelés paradigmája valóban felbomlott, de mint történeti fenomén továbbra is definiálja a modernitást: a kései modernitás (posztmodern) mint *felbomlott termelés* mutatkozik meg, de még mindig a modernitás nyelvét beszéli – egy történetileg létrejött nyelvet.

Márpedig ez a historizálás jól ismert alakzat a kultúrfilozófiák történetében: éppen Márkus mutatja ki Dilthey esetében. Ez a kultúrfilozófia alapvető *kibékítési* szándékának felel meg, és ősmintája a tiszta ész antinómiáinak kanti feloldása. Márkus megoldása nem mutat túl ezen, kivéve egyetlen elemében: állítása szerint a modern kultúra valamilyen eltemetett formában még mindig ott munkál a posztmodern szét hullás alatt, és tulajdonképpeni motorjaként (vagy nyelveként) funkcionál a különböző, lát szólóg egymással kapcsolatban nem álló gyakorlatoknak. (34.) A kultúra *tényszerű* megszűnése még nem számolta fel a kultúrát mint *Sollent*, mint azt az ideális egységet, amelyet a modernitás mindig is mint projektumot tűzött maga elé. Ez az elem pedig a kritikai elmélet, az emancipációs modernitásdiskurzus pislákoló lángjaként hat az antinómiák feloldásának csillagos ege alatt.

A kibékítés, a kulturális empirizmus

Az antinómiák kibékítésének kantianus és hegelianus módját egyaránt jól ismerjük. Kantianus módon úgy lehetne kibékíteni a felvilágosodás dialektikáját, ha az egymással inkompatibilis, de egyaránt univerzális igényű, ezért versengő elméletek „*számára jól definiált és állandó területet jelöljünk ki*” (652.), míg hegelianus mó-

don a versengő elméletek meghaladása lenne célunk egy olyan fogalomban, amely a kettőben implicit módon adott volt. A fogalmak historizálása e kettőnek valamiféleképpen ötvözete, és ahogy említettük, ez Márkus elemzése szerint Dilthey megoldása.

Ami e „kulturalizmus” első pillantásra meglepő, valójában azonban kézenfekvő eredménye, hogy Márkus a társadalmat élesen elkülöníti a kultúrától, mert míg a társadalom „*mintával rendelkező [patterned] cselekvések hatalmas kauzális-funkcionális komplexuma többé-kevésbé állandó intézményekkel és objektivációkkal*”, addig a kultúra „*magvalósított, materiálisan vagy ideálisan megtestesített jelentések totalitása, Sinnzusammenhang...*” (638.) Azaz elmélete korántsem szociológiai elmélet, sőt éles ellentétben is áll azzal, tagadja a szociológia kultúraelméletét, a kultúrát nem tekinti a társadalom *részének*. De a szép és pontos megkülönböztetés nem fedheti el a mélyében rejlő problémát, amire léptenyomon Márkus maga is utal: a kultúra valódi téjé akkor kezdődik, amikor magát a társadalomra vonatkoztatja, amikor újra akarja termelni a társadalmi kapcsolatokat, meg akarja változtatni a társadalmat, új mintákat, cselekvéseket, új intézményeket stb. akar létrehozni. A kultúra szándéka szerint nem csupán új értelmet vagy értelem-összefüggést akar termelni, hanem új társadalmat is. Hogy ne Marx elcsépelet II. Feuerbach-tézisére hivatkozzam, Schiller a LEVELEK AZ EMBER ESZTÉTIKAI NEVELÉSÉRŐL című szövegét a *társadalmi* átalakulás *politikai* módjának elégtelenségével indítja, és ezáltal alapozza meg egy *esztétikai* (kulturális) átalakítási mód szükségességét.

Azaz azon túl, hogy a kultúra (mint a modernitás kordefiniáló jellemzője) nem a társadalom része, valójában az is kérdéses, nem áll-e vele szemben. Márpedig Márkus szeretné minél kevésbé beleártani magát ebbe a kérdésbe. Nem mintha nem lenne tökéletesen tisztában azzal, hogy e kérdés létezik, mi több, a modernitásnak égető problémája volt, de a Budapesti Iskola más képviselőihez hasonlóan láthatóan irtózik egy ilyen kérdés újrafeltételétől. Ha törekvését kritikaként akarjuk jellemezni, akkor azt valójában éppen a *kultúrának a társadalomra és a társadalomnak a kultúrára való vonatkoztatásának kritikájaként* értékelhetjük. Éppen ezért a kultúrkritikát csak mint a kultúra önkritikáját értelmezi: a modernitás szerinte a kultúra deficitjét diag-

nosztizálja. Hagyományosan azonban a modernitás kultúrája nemcsak a kultúra, hanem a társadalom deficitjeit is diagnosztizálta. Hogy elkerülje a „kulturális élcspat” e fenyegető veszélyét, Márkus mindenhol megpróbálja feloldani a kauzális kapcsolatokat, ahol a hagyományos kultúrkritika, valamint (a másik oldalról) a szociológia ezeket az áttételeket (kultúra és társadalom között) kidolgozta.

Hogy csak egy példát említsünk: Márkus szerint a modernitás két nagy modellje, a „felvilágosodás” és a „romantika”, de míg a kritikai filozófiákban megszokhattuk, hogy ezek közül az egyik vagy a másik mellett lándzsát törő filozófusok az ellentétes modellt *szükségszerűen* a felvilágosodás dialektikája pusztá eszközének tekintik, addig Márkus mindkettőt legitimnek tartja, és egyiket sem tekinti olyanak, mint amiből feltétlenül következik a kultúra deficitje. (Lásd: 640. k.) A kultúra deficitjére mindkettő más-más *diagnózist* ad, az egyik a túlzott technicizálódásban a demitologizáció tökéletlen voltát vagy csődjét látja (nem nehéz felismernünk itt Adorno és Horkheimer gondolatmenetét), a másik a társadalom manipulált újramitizálását, „*pszeudo-esztétizálódását*” diagnosztizálja (Debord, Baudrillard nyilván ide sorolható). És mindkét diagnózis vezethet egyoldalú vagy absztrakt megoldási kísérletekhez, *de nem szükségszerűen vezet azokhoz*. Az első diagnózisra lehet válasz a progresszió és a megtervezett jövő feltétlen igenlése, a másodikra a romantikus új mitológia (a közvetlen, a kritikai távolságot megszüntető társadalmi organicitás elgondolása). A felvilágosodásnak és a romantikának ezek a „megoldásai” Márkusnál hangsúlyosan el vannak választva a diagnózistól. Sem a romantika, sem a felvilágosodás nem csak ilyen egyoldalú (absztrakt) válaszokat volt képes kidolgozni a kultúra deficitjének általuk adott diagnózisára. Sőt nyilvánvalóan már az is meglehetősen absztrakt nézőpont, ha e kettőt elvlassztjuk egymástól, és szembeállítjuk őket egymással. A modernitás a kettő dialektikájából született. De Márkusnál ez a dialektika megszakított: a mozzanatok közötti meghatározás fel van függesztve, szükségszerűségük esetlegességgé van transzformálva.

A determinációs kapcsolatoknak e feloldása egyfajta kulturális empirizmust hoz létre. Egészen pontosan a szükségszerűség fogalma az, ami hiányzik Márkus filozófiájából, és talán eb-

ben a tekintetben leginkább antihegelianus. A kultúra empirizmusa egy hierarchiától megfosztott, de korántsem struktúra nélküli képzet mutat: romantika és felvilágosodás, progresszió és reakció, művek és események, idealitás és jelentéstelenség; sokáig lehetne sorolni az ellentétpárokat, amelyeket Márkus fellelni (nem pedig megalkotni) vél a modernitás diskurzusában. Am ezek az ellentétpárok, noha nagyon is szoros viszonyban állnak egymással, nem következnek vagy nem szükségszerűen következnek egymásból. Elgondolható reakciós romantika és progresszív romantika, eseménycentrikus felvilágosodás és műcentrikus felvilágosodás stb. Az ellentétpároknak van szintaktikájuk, de alapvető mintájuk mégiscsak a szabad variálhatóság. Ha historizmus ez, akkor strukturalista historizmus: egy olyan *langue*-ot vagy történeti kompetenciát feltételez, amelyet egy történetileg esetleges *parole* valósít meg. A modernitás egy nyelvet beszél, de különböző helyzetekben.

Ha azonban a kultúra filozófiájából éppen a történetfilozófiát (a történeti változás szükségszerűségét) vonjuk ki, és megelégszünk egyfajta történeti szintaktikával vagy történeti „nyalábelmélettel”, akkor közel, veszélyesen közel sodródunk a formalizmushoz. A történeti formák ebben az értelemben esetleges váltakozása valami olyasféle kultúratörténetet hozna létre, mint amit Tinyanov állapított meg az irodalmi formák története esetében: a formák kiüresednek és elhasználnak, ekkor új formák jelennek meg, amelyek aztán szintén kiüresednek és így tovább. Azok az antihegelianus történetelméletek, amelyek Márkus módján az esetlegesség rehabilitációjára törekedtek, rendszerint azzal próbálták elkerülni az ilyen formalizmust, hogy az „esemény” fogalmát állították fókuszba. Tulajdonképpen már Sartre eseménynek nevezte az „*önmagáért való lélet*”, a Bachelard-követők népes tábora (Althussertől Foucault-n át Badiou-ig) pedig a maguk „strukturalista” történetiségfogalmát az „*episztemológiai törés*”-fogalom eseménykarakterének elemzésével próbálták megragadni. Márkust azonban láthatólag nem az események és az episztemék sorozata érdekli, hanem szinte kizárólag a modernitás mint a kultúra kora, mint az a kor, amely bizonyos értelemben kitüntetett egy kultúrfilozófia számára: ahol maga a kultúra fogalma megszületik.

A modernitás univerzális projektje

A kultúra fogalma egyszerre relativista és univerzalista. (641.) Univerzálisan állítja, hogy minden kultúra különbözik, hogy nincsenek univerzális interpretációs mértékek. Csakhogy ez esetben a relativizmus mozzanata nem csupán levezetett, hanem pusztán technikai is. Nincs önálló érvényessége, fogalma nem autonóm. Minden (széles értelemben vett) kultúra a (szűk értelemben vett) kultúra által reflektált, azáltal kapja meg „önmagáértvalóságát”. Az univerzalizmus a modernitás terméke, és mint ilyen, relatív, a modernitás kultúrájához kötött; azonban ez a kor, a kultúra kora mint a kultúra önreflexiója nem korlátozódik saját történeti idejére. Éppen ezért nem alkalmas például a neoarisztoteliánus *praxis* fogalom kiváltani a modernista termelésfogalmat (kultúrafogalmat): amennyiben univerzális állításokat akarunk megfogalmazni az emberi tevékenységről, nem feltehetünk az *eudaimóniához*, a jó élethez, mert az csak olyan „általánosság”, ami ha *mindenki* „jó életéről” beszélne, azaz ha megpróbálnánk univerzalizálni az *eudaimónia* fogalmát, akkor szükségszerűen a *létfenntartás* maradna az egyetlen, ami mindenki „jó életében” közös. Ahhoz, hogy univerzalizáljuk maradjunk, szükség van a modernitás kulturális fordulatra. (47.) Ez az univerzalista elem az, ami végső soron struktúrát ad a kultúrfilozófiának: a valódi, ge-

nuin kulturális *esemény* a modernitás megszületése volt. Hegel számára ez a történelem végét jelentette, de egyben a kultúra születését is. Ezt Márkus hol hangosabban, hol halkabban állítja, nem teljesen függetlenül attól, hogy mekkora ellenszélben (az írárok a posztmodern filozófiák tündöklésének csúcán és hanyatlásuk gyors leszálló ágában születtek), de mindig következetesen. Megítélésem szerint teljes joggal.

Jegyzetek

1. Jürgen Habermas: FILOZÓFIAI DISKURZUS A MODERNISÉGRŐL. Fordította Nyizsnyánszki Ferenc, Zoltai Dénes. Helikon, 1998. 25. kk.
2. Uo. 66. kk.
3. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA. Fordította Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, 1961. 277.
4. Lásd: Márkus György: LANGUAGE AND PRODUCTION. A CRITIQUE OF PARADIGMS. Dordrecht, Boston, Lancaster, Tokyo, Reidel/Kluwer, 1986 (1982).
5. Habermas: i. m. 66.
6. Uo. 71.
7. Márkus: i. m. 51. kk.
8. Uo. 46.

Bagi Zsolt

FODOR SÁNDOR

Csiksomlyó, 1927 – 2012, Kolozsvár

Ha egy másik Világegyetem Ura lehetővé tenné, hogy a Földről magammal vihessem tárgyiasított emlékeimet, s abban a mennyországnyi végtelen térben egy varázspálca-suhintással ismét láthatóvá tenné múltamat, valós méretében ott állna virtuális Erdélyem közepén az én Kolozsvárom. Az a város, amelynek utcáira (kérésemre) csak azokat tenné újra élővé az a láthatatlan Felső Hatalom, akiket szerettem, s akkor bizony a pillanattá sűrített huszadik század végének s az új évezred első éveinek föltámadó képsorában láthatnám, ahogy egy, a férfiéveinek delén járó úr, kezében egy szál fehér virággal, negyven-szer háromszázhatvanöt alkalommal megy valahová.

Negyven év minden napja sűrűsödne, s kezéből a virágok akkor sem tűnnének el, amikor megálljt parancsolna neki a hajdani Erzsébet út tetején a vég.

Fodor Sándor lenne az a férfi, aki negyvenes éveinek erőt sugárzó jelenségéből e gyorsítás miatt szempillantások alatt változna időssé, majd pedig valódi aggastyánná, de úgy, hogy tizennégyezer-hatszáz nap fehér szegfűjét vinné virtuális Kolozsvárom egyik temetőjének sírjára.

Azt hiszem, hogy azok, akik nem ismerték, s csak azt láthatták negyven esztendőn keresztül, ahogy kislánya sírjára viszi a virágot, úgy nevezhették magukban, hogy a „fehér szegfűs úr”.

És nem is tévedtek. Egy valódi urat láthattak. Fodor urat.

Vannak emberek, akiket soha sem szólítottam keresztnevükön, pedig az a közel félszáz esztendő barátság, amely Fodor Sándorhoz fűzött, talán följogosíthatott volna erre.

Ő Fodorúr volt.

Egy szóban, megismételhetetlen tulajdonnévként, Fodorúr.

Amikor megismertem, 1964 decemberében, még éppen csak harminchat esztendő volt, de mindenki, még a vele egy szerkesztőségi szobában ülők is Fodor úrnak szólították. Azt hittem, hogy magázzák is, s mert akkor még nem ismertem annak a szertartásnak az eredetét, amely miatt néhány író „urazta” egymást, természetesen én is így szólítottam, és így fogom emlegetni halálomig.

A köztudatban úgy szerepel Fodor úr, mint a nagy sikerű CSÍPIKE-gyermekkönyvek szerzője, de abban az időben, amikor a romániai magyar irodalomban még mindig a szocreál volt a maghatározó, s ez hatványozottan jelentkezett a prózában, Fodor úr néhányunknak mutatott egy novellát: A FELTÁMADÁS ELMARAD címűt. Revelációként hatott ránk, bölcsészhallgatók voltunk mindannyian, akiknek felolvasta, s egymás között arról beszéltünk napokig, hogy negyedszázadnyi másság után feltámadt újra az Erdélyi Helikon színvonala.

Olyan novella volt, amelynek részleteit felidézni nem is esne nehezemre.

Nem vagyok skatulyázófajta, az egyetlen rendszer, amelyet használok, s amelynek nincsenek alrendszerei, az az, hogy szeretem vagy nem szeretem az illetőt.

És Fodor urat nem lehetett nem szeretni. Csöndessége, fanyar humora s az a megértés, amely úgy sugárzott belőle, mint sötétben a fény, arra predesztinálta, hogy ne legyenek haragosai, hogy megjelenésének, amolyan igazi osztrák–magyar úriember jelenségének még az idegen is úgy adózzék, hogy ha nem is tudja, hogy az írók egymás között „úr”-nak szólítják már fél százada, ő is így nevezze majd: Fodorúr...

Nevéhez úgy tapadt e megkülönböztetés, hogy azon sem csodálkoztam volna, ha úgy címeznék neki levelet: Fodorúr Sándor, Kolozsvár, Erzsébet út...

Önéletrajzi vallomásait olvasva fölsejlett bennem annak a világnak a képe, amelyben Erdély még hasonlított hajdani önmagához. Még polgárai voltak, nem csak lakosai, s e sokszínű világban, az azóta lebontott, karakterétől megfosztott Csíkszeredában, egy gyermek él, s még nem arra készül, hogy egyszer majd ő legyen a hiteles tanúja e köddé lett világnak. Csak él. Megéli a háború előtti Somlyót.

De lát, meglát és elraktároz mindent. Olyasmit is, ami másnak lényegtelen lett volna, de Fodor úr gyermek- és fiatalkorának ezek a hangulatok, ízek, pillanatképek adták meg a szépségét.

Csíksomlyó meghatározó volt Fodor úr életében, s nem véletlen, hogy az említett novella egy passió különös története. A Jézus és Barrabás között választani kényszerülő tömeg, abban a székely faluban, ahol a passiót századok óta megrendezik, most a fiatal páter biztatására másként választ, mint eddig, de az egyházi főhatóság nem engedheti meg, hogy valahol valakik megváltoztassák a krisztusi történetet. Pünkösdkor újra kell rendezni a passiót, s a keresztre feszített fiatal páter tényleg meghal a kereszten.

Tizennégyezer-hatszáz nap fehér szegfűjét említettem, de ezt fel kell szorozni. Azoknak a tízezreknek a virágaival, akiknek gyermekkorukban meghatározó meséskönyvük volt a CSPIKE.

Mentorom volt. Kamaszéveim végén született novelláim kötetté szervezésénél bábáskodott, s előszót írt első könyvemhez.

Ez a néhány mondat nem utószó Fodor úr életéhez, egyszerű búcsúztató, annak a hitnek a reményében, hogy emléke gyermekolvasók ezreiben él majd tovább.

A lényéből sugárzó szeretettel Fodor úr sem tudta megváltoztatni a történelmet. Csupán annyit tett ebben az elidegenedett világban, hogy példát mutatott szeretetből, meg abból is, hogy milyennek kellene lennünk.

No nem úrként, hanem emberként.

Vári Attila

Értesítjük kedves olvasóinkat, hogy a *Holmit* kiadó
Vörösmarty Társaság 2011 decemberében közhasznú társasággá
alakult át. Aki adójának 1%-ával támogatni tudja
a *Holmi* fennmaradását,
kérjük, hogy ezt írja az ajánlószevényre:

Vörösmarty Társaság
Adószám: 19008305-1-41

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) és a MOL
támogatásával jelenik meg

Nemzeti
Kulturális
Alap

A *Holmi* honlapjának fejlesztését
a Summa Artium és a Libri Kft. támogatja

SUMMA *artium*

